

Reszegi Katalin

*Hegynevek
a középkori
Magyarországon*

Reszegi Katalin

HEGYNEVEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Reszegi Katalin

Hegynevek a középkori Magyarországon

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2011

A Magyar Névarchívum Kiadványai 21.

Szerkesztő:
Hoffmann István

A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
A megjelenést támogatta továbbá az MTA DAB és „A tudományért a régióban” Alapítvány, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alap (62207 sz.).
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

Lektorálta:
Rác Anita

© Reszegi Katalin, 2011
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2011

ISBN 978-963-318-103-4

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Borítóterv: Varga József
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosító üzemében.

Tartalom

Előszó	7
I. A hegynevek elméleti kérdései	11
1. A névfajták szerinti kutatások jelentősége	11
2. A hegynevek kutatásának története	24
3. A hegynév fogalma	34
4. A régi hegynevek névterjedelmének kérdései	44
5. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata	53
II. Hegyrajzi köznevek	67
1. A kiemelkedés egészét jelölő hegyrajzi köznevek	68
1.1. <i>bérc</i>	68
1.2. <i>hegy</i>	78
1.3. <i>halom</i>	83
1.4. <i>domb</i>	88
1.5. <i>havas</i>	91
1.6. <i>ség</i>	93
1.7. <i>gyűr</i>	94
1.8. <i>magas</i>	94
1.9. <i>gerend ~ gorond</i>	95
1.10. <i>rez</i>	96
1.11. <i>homok</i>	96
1.12. <i>torbágy</i>	97
2. A hegyrészt jelölő hegyrajzi köznevek	98
2.1. <i>kő</i>	98
2.2. <i>tető</i>	100
2.3. <i>lejtő</i>	103
2.4. <i>verő</i>	103
2.5. <i>mál</i>	104
2.6. <i>hát</i>	109
2.7. <i>fej ~ fő</i>	110
2.8. <i>tő</i>	112
2.9. <i>orr</i>	112
2.10. <i>orom</i>	113
2.11. <i>homlok</i>	114
3. Összegzés	115

III. Névrendszertani vizsgálat	121
1. Szerkezeti elemzés	121
1.1. Fajtajelölő névrészek	123
1.2. Megnevező szerepű névrészek	125
1.3. A hegy valamely sajátosságát kifejező névrészek	129
1.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek	144
2. Történeti elemzés	146
2.1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult hegynevek	147
2.2. Morfematikus szerkesztéssel alakult hegynevek	151
2.3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett hegynevek	157
2.4. Szerkezeti változással alakult hegynevek	166
2.5. Névátvételek	169
3. Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata	171
3.1. Magyar névadással létrejött névréteg	173
3.2. Szláv névréteg	179
3.3. Német névréteg	185
3.4. Összegzés	185
Áttekintés	187
Irodalom	189
Névmutató	205

Előszó

1. A hegynevek, s azon belül is a középkori hegynevek vizsgálata meglehetősen mostohán kezelt területe a magyar névkutatásnak: míg ugyanis a településnevek vagy a víznevek különböző szempontú elemzésével könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, addig a hegynevek teljes feldolgozása mindmáig hiányzik, sőt a kifejezetten e névfajta kutatásához kapcsolódó munkák sora is igen rövid.

A feldolgozás hiánya különösen szembeötlő, ha kitekintünk a külföldön folyó névtani kutatásokra, hiszen például az osztrák hegynevek két kutató, EBERHARD KRANZMAYER (1968), majd HEINZ-DIETER POHL hegynévszótárában (1984) is kiadásra kerültek, a francia hegynevek szótára (DAUZAT–DESLANDES–ROSTAING 1978) is már a hetvenes évek végétől a hegynévi kutatások alapját képezi, s természetesen e szótárak alapján számos szakmunka foglalkozott s foglalkozik e névtípus feldolgozásával. Sőt az 1969-ben A hegynevek a nevek világában címmel Bécsben megrendezett nemzetközi névtani konferencia központi témáját, mint a cím is mutatja, szintén a hegynevek adták.

1.1. Munkámban a magyar helynévtörténeti vizsgálatok e hiányának pótlásaként a korai ómagyar kori hegynevekhez kapcsolódó névadási-névhasználati szokások bemutatására vállalkozom, illetőleg bőséges névállomány alapján töreksem a névfajta kapcsán eddig felmerült kérdések alaposabb megvilágítására is. E vizsgálatok révén azt kívánom szemléltetni, hogy egy adott névfajta, jelen esetben a hegynevek vizsgálata milyen haszonnal járhat a névkutatás egésze, illetőleg a társtudományai számára. Munkámmal mindezeket túl mintát is igyekszem adni a további, eddig rendszerszerűen még nem vizsgált helynévfajták feldolgozásához.

A dolgozatom alapját képező korai ómagyar kori hegynévállományhoz alapvető forrásként GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájának (Gy.) négy megjelent kötete szolgált, amely Abaújtól Pilis vármegyéig tartalmazza a címben megjelölt korszak teljes helynévállományát. E munka alapján határoztam meg jómagam is az elemzendő hegynévi adatok körét mind kronológiai, mind területi szempontból. GYÖRFFY a források tekintetében az Árpád-kort valamivel tágabban értelmezi a szokásosnál: a vizsgált negyven vármegye adatait döntően az 1332–1337-es pápai regestrummal bezárólag közli, de ahol szükséges, ennél későbbi, esetenként 15. század eleji adatokat is feltüntet. A vizsgálat térbeli határait — GYÖRFFY országtérképével összhangban — az Árpád-kor végére kialakult országhatárral jelöltem ki. A tör-

téneti földrajz adatainak felhasználását nagyban segítette a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–2. című névtár (HA.), amely GYÖRFFY művének első két kötete alapján az adott vármegyék (Abaúj–Győr) összes nem településnévi adatát tartalmazza a vizsgált korszakból. A minél teljesebb névállomány összeállításához emellett beemeltem szótáramba — hogy csak a legfontosabbakat említsem — az Árpádkori új okmánytár (ÁÚO.), a Korai magyar helynévszótár 1. (KMHsz.) és a Földrajzi nevek etimológiai szótárának (FNESz.) az adott időszakra vonatkozó hegynévi adatait is. A történeti földrajz által feldolgozatlan országrészek (a korabeli Magyarország területének mintegy harmada) hegyneveinek feltárásához — GYÖRFFY-tól eltérően — kizárólag nyomtatásban hozzáférhető forrásokra támaszkodtam, a középkori oklevelek olvasása, értelmezése ugyanis magasfokú történészi felkészültséget igényelne, s beláthatatlan időre kitolná az adatgyűjtést. A betűrendben Pozsegától Zólyom vármegyéig terjedő területek névanyaga így szükségszerűen kevésbé teljes, ám mint-hogy a korszakra vonatkozóan a helynévi adatok kapcsán általában véve számolnunk kell a lejegyzés és fennmaradás véletlenszerű, esetleges voltaival, valójában még a történészek által vizsgált területek névanyagát sem tekinthetjük teljesnek. Az általam egybeállított korpuszt tehát lényegében mint a korabeli hegynévhasználat egy viszonylag gazdag állományát tekinthetjük, amely alapján — kellő óvatossággal — a vizsgált időszak névhasználati viszonyaira általában is következtethetünk.

A dolgozat egyes részeiben a névfajta-hoz kapcsolódó kérdések megválaszolásához célszerűnek látszott a választott időszakon túlra is tekinteni, s a későbbi korok anyagát is bevonni a vizsgálatokba. Az Anjoukori okmánytár (A.) adatai mellett a Zsigmondkori oklevéltár (Zs.), valamint CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában című műve (Cs.) révén ily módon mintegy az ómagyar kor végéig nyomon követhető a hegynévállomány alakulása.

1.2. A hegynevek kutatásának fontosságát e helynévfajta nagy elemszáma is indokolhatja. A kiemelkedések nevei a település- és a víznevek mellett megítélésem szerint ugyanis a korai ómagyar korból fennmaradt legnagyobb névállományt alkotják: az általam összeállított korpusz mintegy ezer nevet tartalmaz ebből a korból.

2. Munkám három nagyobb egységből áll. Az első fejezet öt alfejezetében a hegynevek vizsgálata kapcsán felvetődő elméleti kérdéseket járom körül. Elsőként a helynévfajták között megmutatkozó nyelvészeti és történettudományi vonatkozású különbségeket tekintem át, majd bemutatom, hogy miként jelennek meg a hegynevek a történeti, a nyelvészeti vonatkozású, illetve a névtani szakmunkákban. A továbbiakban kitérek a hegynév terminus definiálása és a hegynevek névterjedelmének meghatározása kapcsán jelentkező nehézségekre, végül a hegynevek és más helynévfajták közötti nyelvi kapcsolatokról szólok.

A második nagy egységben a régiségben névalkotó szerepben feltűnő hegyrajzi közneveket mutatom be eredetük, jelentésbeli viszonyaik, használati gyakoriságuk és szóföldrajzi megoszlásuk alapján. Az általuk felvetett eltérő kérdések miatt külön tárgyalom a kiemelkedéseket, illetve a kiemelkedések részét jelölő lexémákat.

A munkámat záró harmadik fejezetben a korai ómagyar kori hegynevek névrendszertani elemzését végzem el szerkezeti, majd keletkezéstörténeti szempontból. S ehhez kapcsolódóan egy összevető vizsgálat révén igyekszem rávilágítani az etnikai viszonyok és a hegynevek közötti kapcsolatokra is.

I. A hegynevek elméleti kérdései

1. A névfajták szerinti kutatások jelentősége

1. Közismert, hogy a helynevek a régi korok vonatkozásában felbecsülhetetlen forrásértékkel bírnak, így vizsgálatuk a névtudomány mellett a történeti tudományoknak és a nyelvtörténeti kutatásoknak is szerves részét képezi. Napjainkra ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a helynevek hasznosíthatósága szempontjából meghatározó az általuk jelölt denotátumok jellege. A különböző helynévfajtákhoz kapcsolódó névadási-névhasználati szokások ugyanis eltérőek lehetnek, ez pedig nyelvi természetű különbségeket is eredményezhet közöttük, valamint nyelvészeti és történettudományi értéküket is befolyásolja (vö. HOFFMANN 2007: 85, 93, 100–113). Célzerű tehát a névrendszerhez e különbségek szem előtt tartásával közelíteni, és más oldalról ismereteinket is tovább bővítheti, ha az egyes névfajták jellemzőit külön-külön is feltárjuk.

A hegynevek szempontjából különösen hasznosnak tűnik a helynévfajták különbségeinek áttekintése, az effajta megközelítés révén ugyanis belátható, hogy más névfajtákhoz képest miféle névtani, nyelvészeti és történeti hozadéka lehet az ezidáig jobbára mellőzött hegynevek kutatásának.

2. A helynévfajták közötti különbségek csak a legújabb kutatásokban kapnak nagyobb figyelmet, a korábbi vizsgálatokban — olykor egészen napjainkig — a különféle helyek megnevezéseit a nyelvi forrásérték szempontjából lényegében azonos értékűnek tartották. Noha megfigyelhető, hogy a szakmunkák időről időre más névtípusokat részesítettek előnyben — a történeti vonatkozású kutatásokban inkább a régiségből nagyobb számban fennmaradt víz- és településnevek voltak előtérben, a névélettani vizsgálatokban viszont utóbb a jelenkori névanyag jelentős részét alkotó mikrotoponimákra irányult a figyelem —, ám ez pusztán az egyes konkrét dolgozatok céljaival magyarázható (ehhez lásd az I. 2. A hegynevek kutatásának története című alfejezet kapcsolódó részeit). Nem azért preferálták tehát az említett kategóriákat, mert az egyes helyfajták nevei között lényegi különbségeket találtak: ezek a munkák ugyanis a települések, vizek, hegyek stb. neveinek hasznosíthatóságában csupán mennyiségi és nem minőségi eltérést láttak.

Az úgynevezett névélettani kutatásokban viszont már a nevek két nagy csoportját különítették el a szakemberek az ember és a táj viszonya alapján: a természeti nevek létrejöttében az ember csak elnevezi a helyet annak — az embertől független — táji adottságai alapján, míg a mesterséges nevek esetében az elnevezés alapja az emberi beavatkozás által többé-kevésbé megváltoztatott táj (LŐRINCZE 1947a: 4–5).¹ A két típus kapcsán azonban elsősorban a nevek keletkezéséhez, változásához kapcsolódó lélektani helyzet különbségét igyekeztek rekonstruálni, a nyelvi és névrendszertani vonatkozások háttérbe szorultak.

3. A korábbi kutatások eredményeit átértékelve DEME LÁSZLÓ hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy a települések, vizek, hegyek és hegységek nevei (azaz lényegében a makrotoponimák) minőségileg különböznek a dülőnevektől (újabb terminussal mikronevektől: ide tartoznak a kisebb hegyek, dombok nevei is), és sürgette azoknak az okoknak a felderítését, melyek a különbségeket létrehozzák. A kérdés megválaszolásához kiindulási alapul három tételt is ajánlott: 1. a dülőnevek sokkal közelebb állnak a köznevekhez, mint a tulajdonnevekhez, 2. „a dülőnév egy meglehetősen kis közösség (gyakran nem is az egész falu) magánügye, a helységnevé, s méginkább a folyó- és hegységnevé viszont országos közönség ügye, nemzeti ügy”, 3. (LŐRINCZÉre hivatkozva) a nagyobb folyók, hegyek, hegyláncok és települések nevei sokkal állandóbbak, mint a kisebb helyek nevei (1960: 73–74).²

DEME felosztása — amint jeleztem is — tulajdonképpen megfeleltethető a m a k r o - é s m i k r o t o p o n i m á k megkülönböztetésének, ami a magyar névtudományban az 1970-es évektől vált elterjedtté. A nevek e két típusát elsődlegesen névhasználati körük kiterjedtsége (vö. DEME 2. pont), illetőleg eltérő denotatív jellegük alapján különíthetjük el. A névadás mikro- és makroszintjének névtörténeti különbségeire — a nagy kiterjedésű objektumok nevének állandóbb voltára — is többen felhívták a figyelmet (vö. DEME 1960, LŐRINCZE 1949: 14, KNEZSA 1943/2001: 5–6). HOFFMANN ISTVÁN hangsúlyozza ugyanakkor, hogy névhasználói körük folytonossága esetén a mikrotoponimák is igen hosszú ideig megmaradhatnak (vö. 2007: 103–104). A két névtípus között emellett — eltérő névszociológiai jellegükből adódóan — rendszertani különbségek is mutatkoznak. A makrotoponimák körében igen nagy számban találunk szláv eredetű vagy a magyar névrendszerbe szláv közvetítéssel bekerült egyrészes ne-

¹ LŐRINCZE LAJOS, a névélettani kutatások elindítója, a természeti és műveltségi nevek mellett még a tájtól független eseményneveket is elkülönítette (1947a), ám a későbbi rendszerezések ezeket a neveket a műveltségi nevek közé sorolták (vö. KÁZMÉR 1957, INCZEFI 1970).

² KÁZMÉR MIKLÓS üdvözölte DEME elméleti kérdésekre irányuló ösztönzését, azonban az említett jellemzőket nem tekinti a névfajták közötti minőségi különbségek forrásának (1960: 86), azokat ugyanis szerinte sokkal inkább a helynevek funkciójában lehet keresni: a pusztán a térben való tájékozódást szolgáló egyfunkciós helynevek (*Váci út*) és az emlékeztetésre is alkalmas kétfunkciós nevek (*Dózsa György út, Pálhalála*) között lát inkább minőségi különbséget (88–89).

veket, s körükben még a belső keletkezésű nevek is — HOFFMANN szavaival élve — „szinte jövevénynevek módjára viselkednek”, velük ellentétben a mikro-nevek viszont közvetlenül tükrözik a névhasználók névadási normáit (1993: 41).

A két kategória elkülönítése azonban távolról sem probléma nélküli. A tájnevek például névszociológiai szempontból jellegzetesen makrotoponimának számítanak ugyan — minthogy nagyobb kiterjedésű tájegység megnevezésére széles körben használatos nevek —, nyelvi arculatuk azonban egészen más, mint a nagyobb hegyek, folyók nevei. A tájnevek ugyanis jellemzően belső keletkezésű nevek, s JUHÁSZ DEZSŐ vizsgálatai szerint tipológiai szempontból a határnevekhez — s ilyen módon a mikrotoponimákhoz — állnak a legközelebb (1988: 29). HOFFMANN ISTVÁN a településnevekkel kapcsolatban mutatott rá arra, hogy e névfajta névszociológiai, illetőleg rendszertani szempontból nem tekinthető egységesnek (2007: 104–113), bizonyos típusai (a növényzetre, víz melletti fekvésre utaló nevek) ugyanis szintén inkább a mikronevekkel mutatnak rokonságot. A makro- és mikrotoponimák elkülönítését az is megnehezíti továbbá, hogy a makronevek beépül(het)nek az általuk jelölt hegyek, folyók, erdők közelében lévő települések lakóinak névkincsébe, s egy rendszert alkotnak a mikrotoponimákkal (vö. HOFFMANN 1993: 41), ilyen módon akár kölcsönösen is hatással lehetnek egymásra, s ennek következtében a két névtípus határai egybemosódnak. A két kategória elkülönítése a régiségre vonatkozóan különösen nehéznek tűnik, hiszen ennek alapjául leginkább a névhasználói kör kiterjedtsége szolgálhatna, a nevek ismertségét azonban a korai időszakokra vonatkozóan ma már nem lehetséges megállapítani, minthogy az oklevelekben nem találunk ezzel kapcsolatos információkat. A makro- és mikrotoponimák eltérő névszociológiai jellegét, denotatív háttérük különbségeit tehát mindenképpen szükséges szem előtt tartanunk, tényleges elkülönítésük azonban — amint azt az ilyen irányú kutatások hiánya is mutatja — a régiségben többnyire nem megoldható.

4. A névfajták különbözőségének kérdését legutóbb HOFFMANN ISTVÁN járta körül. Kutatásaiban a névélettani vizsgálatok kiindulópontjához tér vissza: ő is névszociológiai alapon, a nevekhez kapcsolódó névadói, névhasználói helyzet különbségeiből kiindulva kategorizál. A helynevek két nagy csoportját látja elkülöníthetőnek: a m ű v e l t s é g i é s a t e r m é s z e t i n e v e k e t, a fogalom párt azonban új tartalommal tölti meg. Meglátása szerint a műveltségi nevek közé az emberek által létrehozott helyek nevei, a régiségben jórészt a településnevek tartoznak, s ezek létrejöttében és használatában az általános nyelvi-kommunikációs igények³ mellett a társadalmi motívumok is jelentős szerepet

³ Napjainkban a névadást az ember kommunikációs szükségleteivel magyarázzák: az ember eszerint elsősorban nem a tájékozódásának megkönnyítésére használja a helyneveket — ahogyan azt korábban hangsúlyozták (vö. pl. LŐRINCZE 1947a: 3–4) —, hanem arra, hogy a kommunikációs helyzetekben megnevezze azokat (ehhez lásd HOFFMANN 2007: 96). Ezt a felfogást a kognitív nyelvészeti kutatások eredményei is megerősítik, eszerint a térben való eligazodás elsősorban

játszanak. A természeti neveket ezzel szemben döntően a nyelvi-kommunikációs szükségletek hívják életre, tehát létrejöttükben a tudatosság, a társadalmi vonatkozások szerepe jóval kevésbé jelentős (2007: 101). E típusba a vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak nevei sorolhatók (vö. 1993: 40–41). Az elkülönítés jogosságát HOFFMANN az eltérő névszociológiai helyzet mellett nyelvi, rendszertani jegyekkel is igazolja. A két fő típus mellett azonban a természeti neven belül a makro- és mikrotoponimák eltérő sajátosságaira is felhívja a figyelmet.

4.1. A természeti és a műveltségi nevek között jelentős különbségek mutatkoznak először is a nevek *k e l e t k e z é s e* szempontjából.

4.1.1. A legkorábbi kronológiai rétegbe tartozó természeti nevek körében lényegesen nagyobb arányban vannak *á t v é t e l e k*, mint a műveltségi neveket képviselő korai településnevek között (HOFFMANN 2007: 101). A középkor legnagyobb területű vármegyéjében, Biharban a magyarok mellett ugyan jelentős román, illetőleg szláv népességgel is számolhatunk, a településneveknek mégis csupán alig több mint huszadát alkotják az átvett nevek (vö. RÁCZ A. 2005: 173–174, 222). A víznevek körében a jövevénynemek aránya lényegesen magasabb: az Árpád-kori nevek több mint ötödénél merül fel az átvétel lehetősége (GYÖRFFY 2004: 143).

Meg kell azonban említenünk, hogy az idegen eredetű neveknek a magyar névrendszerbe kerülése a természeti nevek csoportján belül jobbra csak a makrotoponimák körében állapítható meg egyértelműen: a nagyobb vizekre, kiemelkedésekre jellemző, hogy megnevezésükre a magyarok a Kárpát-medencébe kerülésüket követően a már meglévő, az itt élő lakosság által használt neveket alkalmazták. A *Pilis, Mátra, Zobor* hegynevek ilyen módon, szerkezeti változás nélkül váltak a magyar névrendszer részévé és a magyar névhasználók között is széles körben ismertté. Az átvétel időpontja és egyéb körülményei ugyanakkor esetükben is nehezen határozhatók meg.

nem is a helynevek ismeretét (a hely és a név összekapcsolását) igényli, hanem számos más ismeret tárolását feltételezi, tehát lényegében a kognitív térkép felépítése irányítja a térbeli tájékozódást (vö. HEINRICH 2000: 5). A kognitív etológia szerint sokkal általánosabb problémaként ragadható meg a „mi az, amit meg kell nevezni?“, „mi az elnevezés mozgatórugója?“ kérdéskör. Az állatok és az ember is a környezetében lévő objektumokat alapvetően kétféle típusba sorolja: a maguktól nem mozgó passzív objektumok, illetve az önálló mozgás képességével rendelkező aktív objektumok kategóriájába (MIKLÓSI 2005: 53). Az utóbbi csoportba tartozó fajtársak és nem-fajtársak elkülönítése és megjelölése mellett a passzív objektumokhoz kapcsolódó térbeliség, a hely szintén az emberi gondolkodás alapvető kategóriája. A különböző kategóriaelemeknek, köztük a térbeli objektumoknak a megnevezése tehát az ember alapvető viselkedési jegyeként értelmezhető. A tulajdonnévi kategória általános, ám logikailag nem szükségszerű volta alapján SZÉPE GYÖRGY is hasonlóképpen vélekedett: „a név (tulajdonnév) nyelvi vonatkozású antropológiai univerzálé“, ennek megfelelően a „névadási funkció nem tisztán nyelvi (kommunikációs) funkció, hanem a nyelv segítségével gyakorolt antropológiai funkció“ (1970: 308–309, vö. mindehhez RESZEGI 2009b).

A mikrotoponimák körében a névátvétel tényének megállapítása jóval problémásabb. A csak egy település határain belül használt mikrotoponimák természetesen javarészt a települést alapító etnikum nyelvében keletkeztek. Szláv alapítók esetén a határnevek szláv eredetűek, melyeket a településre vagy a település szomszédságába betelepülő magyarság — minthogy a kommunikációs helyzetekben szüksége volt helynevekre — átvehetett. Nyelvi kölcsönzésekkel azonban — a kérdéssel foglalkozó kutatók szerint — csak a kétnyelvűség valamilyen fokán lévő beszélőközösségekben számolhatunk (vö. KONTRA 1981: 6, SÁNDOR K. 1998: 7). A két nyelv érintkezésének kezdeti — passzív — szakaszát jellemző kölcsönzések eredményeképpen átvett elemek ugyanakkor gyakorta módosulnak az átvevő nyelv sajátosságainak megfelelően. Ezt mutathatja például a *Zsarnó hegye* (1321: *Zarnohygy*, Gy. 1: 153) névforma, melyben az elsődleges szláv névhez (vö. *Žarnov*) magyar földrajzi köznévként kapcsolódott. Ám a szláv eredetű mikrotoponimákhoz az átvételt követően természetesen nem mindig járul magyar névrész, e nevek esetében esetleg más nyelvi (pl. hangtani) változások utalhatnak az átvételre. A *Zsarnó hegye* esetében a név előtagja is magyar névhasználatról árulkodik, mivel vokalizálódott benne a szláv név eredetileg képzőként funkcionáló szóvégi *v* ($> \beta$) hangja. PÓCZOS RITA azonban mai névállományt vizsgálva rávilágít arra, hogy a nevek gyakran egészen minimális hangtani változással kerülnek be az átvevő nyelv rendszerébe, s minthogy a korabeli iratok készítői az ilyen jellegű változásokat nem tudták és talán nem is kívánták jelölni (vö. 2008: 205, 2010: 205), sok esetben semmiféle jele nincs az átvételnek. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a magyar és a szláv nyelvű közösségek tartós egymás mellett élése révén számolhatunk az ún. aktív kétnyelvűség kialakulásával is, amikor a két nyelvi közösség beszélői a mindennapi életben egyformán használják mindkét nyelvet. Az aktív kétnyelvű közösség tagjai természetesen a két névrendszer elemeit is formai változtatás nélkül veszik használatba.⁴ A szláv eredetű nevekről tehát sok esetben nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy névhasználói körük szláv, magyar vagy kétnyelvű lehet-e, vagyis nem tudni, hogy esetükben valóban a magyar névrendszerbe bekerült névfórmával van-e dolgunk.

4.1.2. A természeti nevek körében szintén nem ritka névalkotási mód a *j e - l e n t é s h a s a d á s*, míg a műveltségi nevek körében csak elvétve találunk pusztai földrajzi köznévből alakult neveket (vö. HOFFMANN 2007: 101). Az átvétellel szemben azonban a természeti nevek között jelentéshasadással jobbra mikrotoponimák keletkeznek, könnyen belátható ugyanis, hogy az ilyen módon létrejövő nevek többnyire csak szűk névhasználói körön belül funkcionálnak jól, azaz egy *Hegy*, *Patak*-féle név csak kis körzetben tölti be azonosító funkcióját a különféle kommunikációs helyzetekben. Ebből persze az is következik, hogy az

⁴ A nyelvi kölcsönzések fonológiai vonatkozásaihoz lásd KENYHERCZ 2008.

ilyen név egy elnevező közösségen belül több hasonló földrajzi elem esetén is csak egyetlen földrajzi objektumra használható, a többi tájrész más megnevezést kap (vö. LŐRINCZE 1947a: 7). A Veszprém megyei Rigácson például a falu területén lévő kiemelkedést egyszerűen *Domb*-nak hívják, a határban emelkedő kiemelkedések nevei viszont jobbára kétrészesek: *Kopasz-domb*, *Kis-szőlő-domb*, *Keszei-hegy* ~ *Keszei-domb*, *Marton-hegy*, *Ülő-domb*, *Szőlőhegy* ~ *Hegy*,⁵ *Csuri-domb* (VeMFN. 1: 29–30). GOMBOCZ ZOLTÁN ezt a névadói-névhasználati jellegzetességet a tulajdonnevekkel kapcsolatban általánosan fogalmazza meg, miszerint ha a tulajdonnév azonosító „céljának nem felel meg, új identifikáló jegy hozzátoldása válik szükségessé” (1934: 4). Vélhetően ezzel is magyarázható — a névadás társadalmi motivációinak dominanciája mellett —, hogy a műveltségi nevek között igen ritka a jelentéshasadással való alakulás, a településneveknek ugyanis általában jóval kiterjedtebb a használati köre, tehát a fent leírt névhasználati jellegzetesség jóval nagyobb területen, akár a nyelvterület vagy az ország egészére kiterjesztve érvényesül. A jelentéshasadással keletkezett nevek megoszlása szempontjából emellett az is meghatározó, hogy ez a névalkotási mód kevésbé tudatos, azaz — amint HOFFMANN fogalmaz — „e neveket nem annyira »adják«, hanem inkább csupán »névvé válnak«” (2007: 101), ez pedig nem egyeztethető össze a településnevekkel szembeni elvárásokkal, a társadalmi, földrajzi stb. vonatkozások tükröztetésének fokozott igényével.⁶

4.2. A nevek szerkezetében meglátásom szerint ugyancsak lényeges eltéréseket figyelhetünk meg a két kategória elemei között.

A természeti nevek körében a műveltségi nevekhez képest sokkal gyakoribb a földrajzi köznévi utótagú kétrészes név. A természeti nevek között ugyanis egyrészt igen jelentős a sajátosságot kifejező előtag és földrajzi köznév összetételével alakult nevek aránya, a vízneveknek például több mint harmada jött létre ilyen módon (vö. GYÖRFFY 2004: 143). Az összetétellel való alakulás elterjedt voltát az magyarázhatja, hogy a természeti nevek közelebb állnak a köznévi jelentésben használt jelzős megnevezésekhez. A műveltségi nevek között az ilyen módon létrejött nevek lényegesen ritkábbak: Bihar vármegyében például a településnevek alig több mint egyhatoda ilyen szerkezetű (vö. RÁCZ A. 2005: 150). A természeti nevek között továbbá az átvett nevek is gyakran kapnak földrajzi

⁵ A *Hegy* névváltozat kialakulása rövidüléssel (névelemelhagyással) és jelentéshasadással is magyarázható, és mindkét alakulásmódot egyformán valószínűnek tarthatjuk még annak ismeretében is, hogy ezen a vidéken a *hegy*-nek ’szőlőhegy’ jelentése is van.

⁶ Hozzájárul ehhez nyilván az is, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevek funkciója csupán a hely fajtájának a megjelölése, a településeknél azonban ez a szemantikai tartalom nem működik a többi helynévtől való elkülönítő jegyként. Ha találunk is elvétve ilyen alakú településnevet, az többnyire ellipszissel alakult. „Másodlagos” névként (például a szlengben) is elképzelhető ilyen névkeletkezés: például a finn *Stadi* ’Helsinki’ így alakult a svéd ’város’-ból, s a prototipikus városi jelölék meg vele (vö. még New York *the City* neve is).

köznévi utótagot. Ez utóbbi névalkotási mód a műveltségi nevekre egyáltalán nem jellemző, RÁCZ ANITA éppen erre hivatkozva tartja valószínűtlennek a Bihar vármegyei *Szentelek* településnév előtagjának szláv származtatását: „Ezt az elképzelést a név tipológiai jellege, *-telek* [azaz földrajzi köznévi: R. K.] utótagjának megléte kevésbé támogatja” (2007: 260). Ez a szerkezet vélhetően a természeti nevek körében sem egyforma gyakoriságú, ennek megvilágításához azonban a névfajták összevető vizsgálatára van szükség.

A településnevek között ugyanakkor igen gyakori, hogy — ha valamely név önmagában minőségjelzős szerkezetet alkot is — a jelzői előtag csak valamely másik helyhez viszonyítva értelmezhető, TÓTH VALÉRIA példájával: „a *Kishecse* név nem arra utal, hogy a település abszolút értelemben kicsi, hanem arra, hogy a több azonos nevet viselő település közül a kisebb. Különösen jól értelmezhető ez a viszonyítási rendszer a névpárok esetében: a *Kishecse* — *Nagyhecse*, *Kisapáti* — *Nagyapáti*, *Kisida* — *Nagyida* előtagja egymással való korrelatív kapcsolatban érthető igazán” (2001a: 168). E differenciált⁷ településnevek a birtoklás- vagy népességtörténeti okokból bekövetkező faluosztódás történeti folyamatát dokumentálják, s ugyanez a jelenség húzódik meg az *al-* ~ *alsó*, *fel-* ~ *felső* és a *közép* előtagú településnevek mögött is (vö. TÓTH V. 2001a: 169, ehhez lásd még 2005b: 138, 2006: 35–36). A természeti nevek körében természetesen nem számolhatunk ezzel a társadalmi folyamattal. A névdifferenciálódás azonban e neveket is érintheti: mivel az általuk jelölt helyek kapcsán is természetes folyamat, hogy az elsődlegesen egy névvel megnevezett hely birtoklástörténeti okokból vagy egyszerűen csak a könnyebb azonosíthatóság, pontosabb lokalizáció végett több — esetleg földrajzilag eredendően is elkülönülő — részre tagolódik, és ezt differenciáló szerepű előtagokkal a névhasználatban is jelölik. A korai időkből azonban mégis meglehetősen ritkán adatolhatók efféle jelenségek. Jobbára csak a víznevek körében, s közöttük is leginkább az átvételekre jellemző, hogy egy adott név által jelölt folyók, patakok részeinek a megjelenése kiterjedt névbokrot alkotnak, például a *Duna* utótagú nevek: *Holt-Duna* ([1322 u.]: *Hold duna*, Gy. 1: 710), *Kis-Duna* (+1202: *Minorem Danubium*, Gy. 2: 208, 285), *Lassú-Duna* (1192/1374/1425: *Losiuduna*, Gy. 1: 201, 236–237), *Nagy-Duna* (+1202/[1221 u.]: *Magni Danubii*, Gy. 2: 256). A hegységek körében elenyésző számban találkozunk ilyen szerkezetű nevekkel. A Borsod vármegyei *Galya* — *Kis-Galya* — *Nagy-Galya* hegységek (KMHsz. 1.) esetében valószínűsíthető ugyan, hogy a jelzői előtagok egymáshoz viszonyítva értelmez-

⁷ INCZEFI a differenciálódás két típusát különíti el: a nagyobb tájegység korábban megnevezetlen részének az egészhez való tartozást kifejező megjelölése mellett (belső differenciáció, pl. *Anyás*, *Alsóanyás*, *Belsőanyás*, *Külsőanyás*) a differenciálódás körébe sorolja a távolabb fekvő azonos nevű helyek (települések) nevének — az egyértelmű identifikációt biztosító — jelzői elemmel való bővülését (külső differenciáció, pl. *Székesfehérvár*, *Gyulafehérvár*) is (vö. 1970: 65–69; ehhez lásd még BÖLCSKEI 2006: 47–48, TÓTH V. 2008: 31–40).

hetők, a névdifferenciálódás folyamata mégsem egyértelmű, minthogy e nevek esetében még az sem világos, hogy a *Galya* a *Kis-* vagy *Nagy-Galyá*-val volt-e azonos, vagy inkább a két hegy összefoglaló neveként használták. A régi névrendszer kisszámú és bizonytalan adataival szemben a mai névrendszerben igen jelentős a névdifferenciálódással létrejött természeti nevek aránya. Különösen a dűlőnevek körében jellemző ez az alakulásmód: Baranyában az *Émen-tető* nevű dűlő magasabb részét *Nagy-Émen-tető*-nek nevezik, szemben a *Kis-Émen-tető*-vel, emellett elkülönítik a terület *Belső-Émen-tető* és *Külső-Émen-tető* nevű részeit is. Hasonló elkülönülést mutat a *Kánya-föld* — *Alsó-Kánya-föld* — *Felső-Kánya-föld* névcsoport is. A dűlőnevek mellett más névfajták körében is találunk példákat a névosztódásra, pl. *Béda-erdő* — *Felső-Béda-erdő* — *Külső-Béda-erdő*; *Bakics* ~ *Bakics-hegy* — *Felső-Bakics* (vö. BMFN.). Megbízható korai adatok híján azonban a mai előfordulások alapján csak feltételezhetjük, hogy az említett *Galya* — *Kis-Galya* — *Nagy-Galya* és más bizonytalan denotátumú névcsoportok létrejötte valóban névdifferenciálódással magyarázható, vagyis hogy a régiségben a településnevek mellett a természeti nevek körében is számolhatunk ezzel az alakulásmóddal.

4.3. A névalkotási módok és a névszerkezet terén megmutatkozó különbségek mellett a névadás **m o t í v á c i ó j á b a n** is jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a természeti és a műveltségi nevek között, amely különbségek aztán a névfajták történettudományi hasznosíthatóságát is alapvetően meghatározzák.

HOFFMANN szerint — minthogy a települések maguk is emberi tevékenység eredményeképpen jöttek létre — azok a motívumok, amelyek a település keletkezésében, történetében szerepet játszottak, megjelenhetnek a település nevében is. A műveltségi nevek körében ezért igen jellemző, hogy a tulajdonviszony magában a névben is kifejeződik, a szóbeliség körülményei között ugyanis „a föld, a hely birtoklása kifejezésének fontos eszköze lehetett maga a megnevezés is” (2007: 104).

A természeti nevekben a birtoklás mozzanata szintén megjelenik ugyan, de sokkal kevésbé hangsúlyosan: a településnevekre jellemző pusztaszemélynévből alakulás itt például csak meglehetősen ritkán és bizonytalanul merül fel, s a pusztaszemélynévi eredetűnek látszó természeti nevek esetében számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy ezek településnévi közvetítéssel váltak a hely (víz, hegy stb.) nevévé, tehát többszörös (például személynév > településnév > tájrész név) metonimiával van dolgunk (vö. GYÖRFFY 2004: 131, RESZEGI 2006: 165). A személynév jóval gyakrabban földrajzi köznévvvel összekapcsolódva válik a tájrész nevévé. A birtoklás kifejezése szempontjából ugyanakkor a természeti nevek körébe tartozó helyfajták között is találunk aránybeli eltéréseket: a halastavak például viszonylag gyakran kaphatták a nevüket a halászó jog egykori birtokosáról, a folyóvizek esetében jóval kevésbé jellemző ez a névadási motívum (vö. GYÖRFFY–RESZEGI 2003: 201), s esetükben a birtokos jelzős szerkezet

arra is utalhat, hogy a víz a megnevezett személy földjén folyik át (vö. GYÖRFFY 2004: 137). A tájnevek körében — érthető módon — periferikus ez a névadási indíték (vö. JUHÁSZ 1988: 27). A hegynevekben ugyanakkor viszonylag nagyobb számban találunk személynevet (pl. *Balog Péter halma*: 1343: *Balug-peturhalmya*, A. 4: 377; *Pata halma*: 1336/1338/1411: *Pataholma*, A. 3: 305, vö. 1211: *vinitores ... Pata*, ÁSz.; *Encse-bérc*: 1293: *Encheberch*, ÁÚO. 12: 543, vö. 1258/1258>1344: *filiorum Enthe*, ÁSz.; *Ruben hegye*: 1341: *Rubennyge*, A. 4: 144, vö. +1029 [1169]/1364: *Ruben comitis*, ÁSz.), s bennük talán egykori birtokosok nevét sejtethetjük. A kiemelkedések — és általában a tájrészek — esetében persze kevésbé egyértelmű a birtokosi viszony megítélése, mint a településneveknél: méreteiknél, jellegükénél fogva ugyanis alig hihető, hogy például a nagyobb kiterjedésű hegyek egyetlen személy birtokába tartoztak volna. Esetükben azzal is számolhatunk, hogy a nevükben szereplő személynév a hegyen lévő erdők, legelők stb. birtokosának a neve lehetett, vagy éppen ott lakott, történt vele valami stb. A természeti nevek közé sorolt névfajták ezek alapján — a településnevektől eltérően — csak nagy körültekintéssel használhatók fel birtoklás-történeti mozzanatok megvilágítására.⁸

A természeti nevek körében emellett a (személynevekkel rokon) nemzetségszavak is ritkán válnak névalkotó elemmé, s e nevek bizonytalan értelmezhetőségét a *Szalók* víznév példája mutatja: a *Szalók* lexéma nemzetségnévből való származtatása mellett (vö. BENKŐ 2003: 61) felmerül az is, hogy a névben magyar személynév (vö. 1310: *Zolouk* szn., FNESz.) rejlik (vö. GYÖRFFY 2004: 132). A műveltségi nevek körében ugyanakkor meglehetősen gyakori a nemzetségre való utalás (pl. *Bél*, *Koppány*, *Lippó*, *Vezekény* településnevek, vö. FNESz.). A nemzetségnévre visszavezethető *Hanva* víznév és településnév esetében éppen ez alapján valószínűsíthető GYÖRFFY ERZSÉBET a víznév másodlagosságát, vagyis a nemzetségnév > településnév > víznév változási irányt (2004: 132).

A birtokosra utalás funkciójához hasonló szemantikai tartalmat fejeznek ki azok a nevek is, amelyek az adott helyen élő emberek csoportját jelölik meg. E típusba tartoznak a törzsnévből alakult helynevek, melyek jellegzetes (korai) típusát alkotják a településneveknek. A természeti nevekben ez a motívum nem jelenik meg. A *Keszi* víznév és településnév esetében ezért a településnevet tartjuk elsődlegesnek (vö. GYÖRFFY 2004: 132). Az alapítók, a lakosok foglalkozására szintén a műveltségi nevek utalnak nagyobb arányban (például a Bars vármegyei *Lovász* eredetileg királyi szolgálatban lévő lovászok földje volt, *Szakácsi*-ban pedig királyi szakácsok élhettek, vö. TÓTH V. 2001b; a Bihar vármegyei *Kovácsi* falvak neve arra utal, hogy a település lakói királyi vagy várhoz tartozó kovácsok voltak, vö. RÁCZ A. 2005: 85), és noha a természeti nevek kö-

⁸ A birtoklást kifejező nevekkel kapcsolatban ugyanakkor azon is érdemes elgondolkozni, hogy természeti névnek tekinthetők-e egyáltalán.

rében is találunk foglalkozásnévből alakult neveket, ezek vélhetően egyetlen személy, talán a birtokos foglalkozását jelölhették inkább meg.

4.4. A névrendszer változása szempontjából a szinonim formák megoszlását is érdemes a két névcsoponton belül megvizsgálni.

4.4.1. A többnevűség aránya a régiségben az adatok alapján általában véve lényegesen kisebb, mint a jelenkori helynévállományban. (Baranya megye jelenkori névanyagában például 36% a két- vagy többnevű nevek aránya, míg a korai ómagyar kori Abaúj vármegyében a többnevűség mutatója alig haladja meg a 10%-ot, vö. PÓCZOS 2008: 183–184). Ez összefüggésben lehet a korabeli oklevelezési gyakorlattal: az írnok az iratok készítése során az azonos jelentésű nevek közül csak egyet emelt be a szövegbe, az oklevelekben szereplő helynevek ugyanis a variánsok felsorolása nélkül is pontosan azonosították denotátumukat (vö. PÓCZOS 2008: 183). A történeti névanyagban a természeti neveket a műveltségi neveknel is kevésbé jellemzi a többnevűség.⁹ Elenyésző azoknak az oklevélbeli adatoknak a száma, amelyek azt mutatják, hogy például egy víznek vagy tájrésznek több neve is használatban volt, de lásd mégis 1317: *fluvius Aranys*, quod alio nomine *Mezespatak* appellatur (Gy. 1: 40), +1269: *Popmal* seu *Pyspukmal* (Gy. 4: 585, 634, 682), 1377: montem *Wegsaghauasa* alio nomine *Nedele* (KNIEZSA 1943/2001: 188).¹⁰ HOFFMANN ISTVÁN ezt a nevek kommunikációs funkciójával magyarázza: a kommunikációs helyzet ugyanis nem igényli, s nem is igen kedveli a szinonim formák létrejöttét (2007: 102). A birtokosváltás például a települések, birtokok nevében gyakran megjelenik, a határukban lévő tájrészek esetében azonban általában nem jár együtt új név létrehozásával. Ha pedig mégis kialakult a többnevűség, ennek — mint említettem — a legritkább esetben maradhatott írásos nyoma. E ritka példák egyike a Szepes vármegyei Sztragar és Feketeerdő birtokok határjárása, melyből kitűnik, hogy az egyik kiemelkedés tulajdonjogát annak neve alapján igyekeztek a felek a maguk számára biztosítani: 1344: montem quem idem Johannes prior *Jawurhegye* vocari ... Arnoldus ipsum montem non *Jawurheg* sed dictam silvam *Feketeerdeu* ibi nominasset (A. 4: 473). A névadó érdekei mellett a természeti nevek esetében a szinonim névformák együttes említésének oka az is lehet, hogy az adott helyet két (vagy több) különböző névhasználói közösség több néven ismeri (vö. PÓCZOS 2008: 184).

Noha az ismertett kommunikációs meghatározottság a műveltségi neveknel is fennáll, mégis lényegesen nagyobb arányban találunk többnevű településeket,

⁹ A többnevűség hasonló megoszlását tárta fel PÓCZOS RITA a mai névrendszert vizsgálva is (2008: 185–187).

¹⁰ Jól mutatja a szinonim alakok névfajta szerinti megoszlását a tizenöt vármegye helynévi adatait tartalmazó KMHsz. I. kötete, amelyben az *alio nomine*-s szerkezeteknek a településnevek közötti előfordulására mintegy hétszer annyi adat van, mint a természeti nevek közöttire.

ami pedig elvileg akár kommunikációs nehézségeket is eredményezhetne. A településneveknél ezért minden bizonnyal további olyan — társadalmi, lélektani stb. — tényezőkkel is számolnunk kell, amelyek gyakorta felülírják a kommunikációs elvárásokat. Nagy számban találhatunk utalást például arra, hogy a birtokos személyének változása a település korábbi neve mellé új formák keletkezését is előidézheti (a példákat lásd HOFFMANN 2007: 104–110). Az új név létrehozását általában a névadó érdekei magyarázzák.

Szintén tudatos, egyházi irányítással elterjesztett formák a patrocíniumi eredetű helynevek (vö. TÓTH V. 2007: 412),¹¹ s ezt többek között éppen az mutatja, hogy e névformáknak feltűnően sok esetben van párhuzamos használatú variánsa, vö. pl. 1441: *Kysfalud* al. nom. *Zenthywrgh* (i. m. 416). Árulkodó továbbá az is, hogy maguk a patrocíniumok is gyakran saját szinonimáikkal váltakozva (*Szentmária ~ Boldogasszony, Keresztúr ~ Szentkereszt*) szerepelnek a települések nevéként (i. m. 413).

4.4.2. A szinonim nevek kevésbé jellemző voltával összefüggésben a természeti nevek között — a kommunikációs elvárásoknak megfelelően — igen ritkák a szemantikai típusváltások is. A kercesdi tó a kiszáradását követően a *Tóhely* nevet kapta, ám ez utóbbi forma azt követően is használatban maradt, hogy a meder újra megtelt vízzel (vö. LŐRINCZE 1947a: 20). A természeti nevek körében a névadás alapjául szolgáló sajátosság megváltozása tehát nem feltétlenül jár együtt a név megváltozásával. A körükben jelentkező változások jobbra nyelvi indítékúak, s — például a jelöltség vagy a jelöletlenség változása révén — csupán a nevek szerkezetét érintik.¹²

4.5. HOFFMANN ISTVÁN a fenti tényezőket mérlegelve a természeti és műveltségi neveknek eltérő nyelvtörténeti és történettudományi **h a s z n o s í t - h a t ó s á g o t** tulajdonít.

A természeti nevek szerinte a körükben feltárható nyelvi változások révén a korai nyelvállapot, illetőleg a nyelvi folyamatok feltárásában a településneveknél eredményesebben használhatóak. A természeti nevek emellett a nyelvjárástörténetnek is a leginkább megbízható forrását képezik. Különbséget kell azonban e tekintetben is tennünk a mikro- és a makrotoponimák között. A természeti nevek zömének ismertsége a régiségben is — akárcsak napjainkban — csak kis körzetre, egy-egy, esetleg néhány szomszédos település határára terjedt ki. E nevek oklevélbeli nyelvi megjelenése tehát nagy valószínűséggel az adott terület nyelvjárását tükrözi, s a nyelvjárás-történeti kutatásokban bátran támaszkodha-

¹¹ A középkori társadalom ideológiájának megalkotójaként ugyanis az egyház névadó tevékenysége nem csupán a templomok nevének meghatározására terjedt ki: számolnunk kell vele a patrocíniumok településnévvé alakulásában is. Létrejöttükben vélhetően leginkább a helyi egyházi személyek, előljárók játszottak szerepet (TÓTH V. 2007: 411).

¹² A nevek változásának, illetve állandóságának kérdéséhez lásd még PÁSZTOR 2009.

tunk rájuk. A széles körben használt természeti nevek esetében ellenben sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nevet az oklevél lejegyzője maga is ismerte, s az oklevélbeli adat nyelvi formája nem (vagy nemcsak) a helyi névhasználók nyelvhasználatát jellemezheti, hanem esetleg az írnokét.¹³ A kiterjedt használatú településnevek nyelvi vonatkozásai kapcsán szintén hasonló nehézségekkel számolhatunk (vö. HOFFMANN 2007: 102–103).

A természeti nevek a nyelvi-etnikai vizsgálatokban is eredményesen alkalmazhatók.¹⁴ A mikro- és makrotoponimáknak azonban — szintén névhasználói körök eltéréséből fakadóan — a nyelvi-etnikai azonosító erejük is különböző. A mikrotoponimák a használati körzetükre vonatkozóan alkalmasak népességi vizsgálatokra,¹⁵ etnikai vonatkozásaik azonban a tágabb környezetre nem terjeszthetők ki. Nehezebb a helyzet a nagyobb hegyek és folyók szélesebb körben ismert neveivel, bár körükben igen szép számmal találunk idegen eredetű neveket, ezeknél az esetek többségében nem állapítható meg, hogy a hegység vagy folyó mely részére vonatkozhatott először az elnevezés. E neveket az átvétel helyének ismerete híján a nyelvi-etnikai viszonyok feltárásában igen körültekintően lehet csak felhasználni. A műveltségi nevek ilyen irányú hasznosításakor szintén differenciáltan kell kezelnünk az egyes névtípusokat (például a személynévből, népnévből, természeti névből stb. alakult településneveket), hiszen névszociológiai szempontból közöttük is jelentős különbségek mutathatók ki, s ebből adódóan nyelvi-etnikai azonosító szerepük is eltérő lehet (vö. HOFFMANN 2007: 104–113).¹⁶

¹³ HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy az oklevélbeli adatok nyelvi elemzését, azaz a névhasználók nyelvi azonosítását okvetlenül külön kell választanunk a név etimológiájának megfejtésétől, tehát a névadók kilétének nyelvi-etnikai feltárásától. S ez utóbbi csak akkor lehet eredményes, ha a név keletkezésének, illetve átvételének kronológiai viszonyait is fel tudjuk deríteni (vö. 2007: 122).

¹⁴ KRISTÓ GYULA a helynevek történettudományi, ezen belül népességtörténeti hasznosíthatóságával kapcsolatban többször is szkeptikusan fogalmazott (vö. pl. 1976: 14). A középkori Magyarország nem magyar népeinek áttekintése kapcsán is a történettudományi módszerek megbízhatóbb voltát hangsúlyozza a nyelvi tényekkel szemben: „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségről szólhat (nem kizárt, hogy az illető népcsoport valaha ténylegesen ott lakott), az írott forrás tanúságtételére alapozva viszont pontos időponthoz köthető bizonyosságról beszélhetünk” (2003a: 15). Noha nem zárja ki teljességgel a helyneveket az etnikai viszonyokat megvilágító vizsgálatokból, e téren azonban meglátása szerint nagyfokú önmérsékletet kell tanúsítaniuk a kutatóknak (i. m. 19).

¹⁵ A többnevűséget vizsgálva PÓCZOS RITA is arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi-etnikai viszonyokat a nevek lejegyzésének idejére vonatkozóan a mikronevek a településnevekhez képest reálisabban mutatják (2008: 204, 2010: 104).

¹⁶ A természeti és a műveltségi nevek nyelvtörténeti és történettudományi hasznosíthatóságának bemutatásával HOFFMANN finomítja BENKŐ LORÁNDnak a névtípusokra vonatkozó korábbi megállapításait. BENKŐ szintén a nevek két típusát különíti el, s — bár azokat nem nevezi meg — a típusok jellemzése alapján a HOFFMANNéhoz hasonló felosztást gyaníthatunk nála. (BENKŐ a típusok elkülönítésekor nem is helynevekről beszél, egyszerűen csak nevekről, s talán a személynévvel együtt érti a két típust, ezt támogatja, hogy könyvében „hely-, személy- és népnév-

5. A természeti és a műveltségi nevek elkülönítése a vázolt szempontok alapján megalapozottnak tűnik. Ám ezek a csoportok is — ahogyan ezt igyekeztem jelezni — tovább differenciálhatók. Az ilyen irányú analízisek alapját a helyfajtáknak megfelelő névfajták pontos elkülönítése adja (a helynévfajták objektumtípusoknak megfelelő osztályozásához lásd HOFFMANN 1993: 36–37). S noha a névfajták elkülönítése nem könnyű feladat,¹⁷ a névfajták szerinti névelemzés jelentőségét és szükségességét mégis többen is hangsúlyozzák: a finn helynévrendszer leírása kapcsán KIVINIEMI (1990, idézi HOFFMANN 1993: 35), a magyar helynevek vizsgálatában pedig HOFFMANN ISTVÁN sürgeti leginkább az elemzésnek ezt a vonalát (1993: 34–35).

Napjainkban azonban a nevek ilyen irányú feldolgozása még nem teljes. Igaz ugyan, hogy a településnevekre jellemző névadási normáknak a korai időszakra vonatkozóan bőséges szakirodalma van, s a tájnevekről JUHÁSZ DEZSŐnek köszönhetően szintén átfogó ismeretek állnak a rendelkezésünkre (1988), a víznevek ilyen szempontú értékelése pedig a korábbi etimológiai irányultság mellett GYÓRFFY ERZSÉBET munkáiban rendszertani szempontokkal is gazdagodik, más névfajták — köztük a kiemelkedések nevei is — azonban eddig még nem részesültek ilyen jellegű szisztematikus feldolgozásban.

magyarázatok együttesét”-t adja közre. A típusok azonban így is értelmezhetők a természeti és műveltségi nevek csoportjaként.) BENKŐ azt is hangsúlyozza azonban, hogy a műveltségi nevek „kortörténeti, anyagi és szellemi műveltségbeli ismereteket” hordoznak, kutatásuk így tágabb horizontú vizsgálatokat igényel. Meglátása szerint „az emberi gondolkodás és műveltség szokványos elemei”-t megnevező természeti nevek kutatásától ugyanakkor nem várhatunk komoly nyelvészeti és történettudományi tanulságokat, e nevek inkább csak tipológiai és statisztikai vizsgálatokba vonhatók be (2003: 7). HOFFMANN ennek kapcsán arra figyelmeztet, hogy másutt maga BENKŐ mutat példát arra (vö. BENKŐ 2003: 26), hogy az ilyen nevek szóföldrajzi, hangtörténeti, etimológiai vizsgálata igenis jelentős nyelvtörténeti és történettudományi haszonnal járhat (HOFFMANN 2007: 102).

¹⁷ Az elkülönítés nehézségeiről a hegynevek kapcsán A hegynév fogalma című alfejezetben részletesebben is szólok.

2. A hegynevek kutatásának története

1. A hegynevek feldolgozása kapcsán megmutató hiányt leginkább talán a névkutatás kezdeti céljai magyarázzák: a névkutatás megindulását követően a szakemberek ugyanis igen sokáig a tudományterület egyik végső céljának a Kárpát-medence honfoglalás kori és honfoglalás utáni nyelvi-etnikai viszonyainak felderítését tartották. Ehhez az esetleges történelmi és régészeti bizonyítékok mellett a legmegbízhatóbb forrást kétségkívül a helynevek jelentik. Vizsgálatuk során egyrészt a nevek etimológiai származására, másrészt a magyar eredetű helynevek kormeghatározónak tekintett nyelvi jellegére, illetőleg szemantikai tartalmára építenek, minthogy azonban az effajta rendszerezést a településnevek, illetőleg a víznevek körében alkalmazták a legeredményesebben (vö. ehhez HOFFMANN 2003a: 169), a többi névfajta, köztük a kiemelkedések nevei is a kutatások perifériájára szorult.

A hegynevek kutatása tehát azért nem alkotta a korábbiakban a kutatások központi részét, mert a szakemberek úgy vélték, hogy e viszonylag fiatalabb névfajta vizsgálatának a magyar névtudomány, illetve általában a nyelvtörténet és a településtörténet kevesebb hasznát láthatja. A hegynevek zöme ugyanis — a víznevekkel való összevetésben — viszonylag fiatal, újabb keletkezésű, létrejöttük szorosan összefügg a magyarság Kárpát-medencebeli megtelepedésének folyamatával. A letelepedés ugyanis először a nagyobb folyók, majd a mellékvölgyek vidékén ment végbe, s csak ezt követően érte el a magasabban fekvő területeket, a hegyvidékeket. Miként KISS LAJOS fogalmaz akadémiai székfoglalójában: „az emberek, még néhány száz évvel ezelőtt is, a magas hegyekben (...) különös, titokzatos világot képzeltek el, ahol sárkányok, óriások, törpék őriznek hatalmas kincseket, s kőgörgögetet, hólavínát zúdítanak a kincskeresőkre. De a vadászok és a vadászok egyre beljebb merészkedtek a hegyek közé, és a legendák fokozatosan megkoptak.” (2001: 2).¹⁸ Az emberek tehát csak viszonylag később vették birtokba ezeket a régiókat, s ezért a hegynévadás is viszonylag később indult meg.

A hegynevek későbbi voltára vonatkozó általános megállapítás azonban csak részben helytálló, egyes hegyneveink ugyanis már az ókorból adatolhatók, más, a megtelepülő magyarság számára valamilyen szempontból fontos hegyek (például határhegyek vagy gazdag ásványkincset rejtő hegyek) nevei pedig már a

¹⁸ KISS LAJOS a hegyekhez kapcsolódó mítoszokat az ókortól napjainkig összegyűjtötte (ehhez lásd 2001: 7–9). A Magas-Tátra csúcsaihoz kötődő hiedelmekről SCHEIRICH LÁSZLÓ munkájában (2004) olvashatunk részletesebben, könyvében emellett — elsődleges céljának megfelelően — ismerteti a Magas-Tátra történelmi eseményeit, földrajzi neveinek kialakulását.

középkorban szintúgy jól ismertek voltak (KISS L. 2001: 3). A betelepülő magyarok tehát összességében már nyilvánvalóan a legkorábbi időktől kezdve ismerték és megnevezték a hegyeket, még ha egyes részeit csak fokozatosan ismerték és nevezték is meg.

2. A hegynevekkel való foglalkozás mindezek ellenére máig nem tartozik a névkutatás fő sodrába, ez azonban nem jelenti azt, hogy a névtani tárgyú írásokban nem is találkozhatunk e névtípus elemeivel. Minthogy dolgozatomban — többek között — azt kívánom bemutatni, hogy a hegynevek vizsgálata milyen haszonnal járhat a névkutatás számára, kiindulásként érdemes röviden összefoglalni azt, miként is jelennek meg a hegynevek a névtani, névtörténeti szakmunkákban a legkorábbi tudományos írásoktól kezdve napjainkig.

2.1. A helynevek a 19. században kerültek a tudományos érdeklődés középpontjába. 1837-ben a Magyar Tudós Társaság nyolcadik nagygyűlésén pályázatot írtak ki többek között a helynevek megfejtésére (szövegét idézi SZABÓ T. A. 1944: 14), s habár a pályázat tudományos eredményeket nem igazán hozott, mégis mutatja, hogy ekkorra felismerték a helyneveknek a szókincsbeli jelentőségét. 1853-ban az Akadémia újabb helynévgyűjtésre szóló felhívást tett közzé az Új Magyar Múzeumban, ám jelentős eredményeket ez a pályázat sem ért el.

Az első tudományos eredmények RÉVÉSZ IMRE nevéhez köthetők (1853, közreadja: É. KISS 1981), aki a helyneveknek nem pusztán az összegyűjtését és lexicográfiai feldolgozását sürgette, hanem rámutatott történeti és nyelvtörténeti forrásértékükre is: „Mit nyerne nyelvünk s annak képzése csak azáltal, ha minden hegy, domb, völgy, patak, dűlő, szóval minden tájnak divatos neveit leírnók. Mily fel nem fedezett nyelvi, sőt történeti kincs is fekszik még itt kihasználatlanul, s mily tájékoztatást nyujtana ez a nyelvbúvárnak nyelvünk eme ismeretlen tömkelegében” (vö. É. KISS 1981: 3). Írásaiban nem tett különbséget a névfajták között, amit jól mutat az is, hogy helynévtárában valamennyi helyfajta — köztük a kiemelkedések — nevei helyet kaptak, többek között például: *Csetehalom*, *Danáné halma*, *Gatyaszár*. RÉVÉSZ helynévtárában elvértve névmagyarázatokat is találunk, például „Gatyaszár: Szöllőhegy, melly ollyformán nyulik el mint valamely gatyaszár. Félegyháza, Bihar.” (vö. É. KISS 1981: 27). Munkáinak hatására a század második felében megindult a helynevek rendszeres gyűjtése, szótárakban való közzététele.

1864-ben PESTY FRIGYES kezdeményezésére a Helytartótanács utasítást adott az akkori Magyarország összes helységének, hogy gyűjtsék össze a határukban ismert helyneveket, illetve a hozzájuk kapcsolódó hagyományokat. Az adatgyűjtést segítő útmutatóban PESTY részletesen kitért arra, hogy a domborzati formák („hát, halom, domb, csucs, orom, magaslat, fensík, hegy, hegygerinc, hegylanc, szikla, bérc”) nevére is ki kell terjeszteni az összeírást. Ennek megfelelően a gyűjteményekben szép számmal hegynevek vannak, sőt gyakran a név eredetére

vonatkozóan is találunk információkat, például Békés megyéből Gyulavári község határából: „Zsiros halom, mint hajdanában legelő tér, bőv legelőt adott, másként pedig a monda szerint az akkori jószágot tartó emberek pásztorai zsiros ruházatairól vette elnevezését”, „Csapózó domb, a vadak fogására ott használt ugy nevezett fa csapókról” (vö. PESTY Békés: 58).

RÉVÉSZ IMRE és PESTY FRIGYES munkássága ösztönözte BALKÁNYI SZABÓ LAJOST Debrecen — a város és a birtokában lévő puszták — helyneveinek összegyűjtésére és közülük száz nevezetesnek tartott névalakulat magyarázatának közzétételére (1865). Munkájában kiemelkedések nevének megfejtéseit is közli, azonban például a *Debrecen* vagy a *Dunahalom* név magyarázata óvatosságra int a többi névfajta kapcsán is: az utóbbi hegynév előtagját ugyanis BALKÁNYI SZABÓ magyar eredetűnek tartja, s egy magyar *Duna ~ Tana* ’egész népek telephelye, országa’ formára vezeti vissza (14–16). A *Basahalma* és a *Nagy Sándor halma* neveket ugyanakkor később KISS LAJOS is hozzá hasonlóan magyarázza (vö. FNESz.).¹⁹

2.2. A nevek vizsgálatában a századfordulót követően általános történeti irányultság érvényesült, amely a 19. század utolsó harmadában uralkodó újgrammatikus iskola szemléletében gyökerezett. A helynevekre mint a régi korok nyelvi-etnikai viszonyainak rekonstruálásához nélkülözhetetlen eszközre tekintettek, s ebből a szempontból a különböző helyfajták neveit egyenértékűnek tartották, azaz a népességtörténet megvilágításában egyforma azonosító erőt tulajdonítottak nekik, így érthető, hogy a feldolgozásokban a névfajták között csupán mennyiségi különbségeket találunk. Jól tükrözi ezt MELICH JÁNOS-nak a Kárpát-medence honfoglalás kori népességének összetételét bemutató munkája (*A honfoglalás kori Magyarország, 1925–1929*), amely jobbára települések és nagyobb vizek neveinek alapos etimológiai és nyelvtörténeti elemzésére támaszkodik, nyilván azzal összefüggésben, hogy körükben nagyobb számmal található a honfoglalás előtti időkben keletkezett nevek. E két névtípus mellett azonban MELICH a régi hegynévek népességtörténeti vonatkozásait is felhasználta: utalt a *Tátra*, *Magura*, *Munuhpest*, *Mincsol*, *Dél* stb. nevek eredetére, a *Zobor* hegynév etimológiáját pedig akár önálló tanulmánynak is beillő terjedelemben fejtette ki, s ebben megerősítette Anonymus névmagyarázatát, mely szerint a hegy a vidéken uralkodó szláv fejedelem nevéből alakult (347–352). A GOMBOCZ–MELICH-féle etimológiai szótárban (EtSz.) is található hegynévi adatokat, sőt egy-egy hegynévről önálló szócikk is készült, pl. *Akastyán-hegy*, *Badacsony*, *Bakony*, *Fátra*, *Fruskagora* stb. MELICH a későbbiekben is visszatért ehhez a helynévfajtahoz, s a *Dolgozatok* című munkájában (1963) terjedelmes hegynévelemzéseket írt.

¹⁹ BALKÁNYI SZABÓ LAJOS munkájának értékeléséhez lásd SZABÓ T. A. 1944: 16–18.

KNIEZSA ISTVÁN a 11. század etnikai összetételének megvilágítása során (Magyarország népei a XI. században, 1938) MELICHHEZ hasonló módon egyenértékűként kezelte a különböző névfajtákat. Az Erdély és peremvidékeinek etnikai viszonyait feltáró Keletmagyarország helynevei című tanulmánya (1943) azonban a településnevek történeti tipológiájának felállítása mellett épp ebből a szempontból hozott újat: rávilágított ugyanis arra, hogy a különböző névfajták — névhasználati körük kiterjedtségétől függően — igen eltérő állandósági értékkel bírnak. Legszívósabbak és legősibbek a nagy folyók nevei,²⁰ az emberi települések már kevésbé állandóak, míg a legkisebb állandóság a csupán egy helység határain belül ismert helynévanyagot, az általa összefoglalóan dülőnévnek mondott állományt jellemzi. E nevek körében a település elpusztulása mellett a tulajdonosváltás is sokkal könnyebben eredményez névváltozást. Ebbe a körbe a kisebb hegyek és dombok nevei is beletartoznak, minthogy általában ezek ismertsége is csak kis körzetre terjed ki. A változékonyság alól csupán a kiterjedtebb használati körű nagyobb hegyek és hegységek nevei képeznek kivételt, köztük találhatunk a régi múltba visszanyúló neveket is (ehhez bővebben lásd még KNIEZSA 1944: 36). A dülőneveket azonban — a névanyag feldolgozatlansága miatt — KNIEZSA nem tudta elméleti megállapításainak megfelelő rétegzettségükben bemutatni, amint azt a nagyobb vizek és helységek neveivel tette. A dülőnevek feldolgozásának módszertani vonatkozásai ugyanakkor napjainkban is eligazítást nyújthatnak a hasonló jellegű vizsgálatok számára.

A történelmi vonulatba tartozó későbbi munkák (GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának egy-egy vármegye leírását bevezető fejezetei, illetve ehhez kapcsolódóan KISS LAJOS tanulmányai, 1988, 1999a), úgy tűnik, a vizsgálatok során etnikai vonatkozásaik szempontjából továbbra is egyenértékűként kezelték a különböző névfajtákat, bár ezek a munkák jobbára csak a kutatási eredményeket mutatták be, az oda vezető lépéseket, azaz a helynevek feldolgozását csak ritkábban.

Arra, hogy a különböző névfajták eltérő névszociológiai jellegűek, s a megnevezési helyzet eltérései alapján ebből kifolyólag különböző mértékű többek között az etnikai azonosító erejük is, HOFFMANN ISTVÁN hívta fel a figyelmet (2007: 93). Véleménye szerint a természeti nevek közé tartozó hegynevek nyelvtörténeti és történettudományi szempontból is jelentős forrásértékkel bírnak.

²⁰ Ez a gondolat már a 19. században megjelent. RÉVÉSZ IMRE a helynevek történeti jelentőségének hangsúlyozásában még nem tett különbséget a helyfajták között: „a magyar helynevek nagyrésztben úgy tekinthetők, mint nemzetünknek e földön megtelepülése korábbi maradványok” (1853, idézi SZABÓ T. A. 1944: 11). HUNFALVY PÁL viszont már csak a nagyobb folyók és patakok nevére támaszkodott a Magyarország etnikai viszonyairól írott munkájában, szerinte ugyanis „a folyók legnagyobb jelentésűek nemcsak a költözködő nomádra, hanem a megtelepedett szántó-vetőre nézve is: azért legállandóbbak a már egyszer felkapott folyónevek, bármennyire váltják is fel egymást a jövő-menő népek” (1876, idézi SZABÓ T. A. 1944: 28).

A hegyneveknek a népességtörténetben való felhasználhatóságát a szakirodalomban tehát mindvégig elismerték, mégis csak az 1990-es évek közepén került sor e névtípus kronológiai szempontú értékelésére. A történelmi Magyarország hegyneveinek eredetbeli és ehhez kapcsolódóan kronológiai rétegzettségét KISS LAJOS tekintette át (1997a).²¹ A néhány ókorból származtatható (*Kárpátok*), illetve Karoling-kori (*Amand, Vütöm*) hegynév eredetének és továbbélésének vizsgálatát követően rámutatott arra, hogy e névfajtát főleg középkori nevek képviselik. Hangsúlyozta, hogy körükben a sokféle indítékból keletkezett magyar nevek mellett szlávoktól, közelebről — az ő megfogalmazásával élve — lengyelektől, szlovákoktól, ruszinoktól, illetve románoktól származó nevek egyaránt találhatóak; megoszlásuk azt mutatja, hogy az alacsonyabb dombvidékek és hegységek magaslatait jobbra magyarok, a bükk- és a fenyveserdő határán felüli csúcsokat pedig inkább az ott élő szlávok és románok nevezték el (1997a: 157).²² A tanulmány nagy számban közli a régi hegynevek első adatait, s kapcsolja hozzájuk etimológiájukat is, a hegynevekre építő népességtörténeti utalásai ugyanakkor meglehetősen szűkszavúak.

2.3. A helynevek vizsgálatában jelentős változást hozott a 20. század közepe: a történettudományi megközelítés helyett egyre erőteljesebben kezdett érvényesülni a nyelv-tudományi szempont, amely a nevek nyelvi jellegzetességeinek leíró szemléletű tárgyalásával is összekapcsolódott. Az ilyen irányú vizsgálatok középpontjában elsősorban a helynévallomány fiatalabb rétegéhez sorolt mikrotoponimák álltak, elemzésük révén a kutatók a helynévrendszer leírásához megfelelő kategóriák kialakítására törekedtek. Munkáikban a hegyneveket — a helynévrendszer szerves részének tekintve — a többi névfajta elemeivel együtt vizsgálták. E módszertani eljárásból természetesen adódik, hogy az egyes névfajták nyelvi felépítésében meglévő hasonlóságokra és az esetleges különbségekre sem a jelenkori (BENKŐ LORÁND: A Nyáradmente földrajzi nevei, 1947), sem a történeti névanyagot is tárgyaló munkák (KÁZMÉR MIKLÓS: Alsó-Szigetköz földrajzinevei, 1957; INCZEFI GÉZA: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata, 1970) nem világítanak rá. A későbbi, a HOFFMANN ISTVÁN névelemzési modellje alapján elvégzett rendszertani vizsgálatok természetükből és céljaikból adódóan — minthogy ezek vagy egy adott terület teljes névanyagát vizsgálták rendszerszerű egységben (TÓTH VALÉRIA: Névrendszer-tani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye helynevei, 2001a), vagy csak a településnevek elemzésére vállalkoztak (BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése,

²¹ A kérdést ugyanakkor KISS LAJOS már korábbi tanulmányaiban is érintette: A Kárpát-medence régi helynevei (1996a), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében (1996b).

²² A hegynevek ilyenfajta megoszlását KNEZSA ISTVÁN — GLASER LAJOSra hivatkozva — a magyarság életmódjával magyarázta: a halászatnak és állattenyésztésnek a sűrű, füves aljnövényzet nélküli bükk- és fenyőerdők nem kedveztek (1938: 374).

1998; PÓCZOS RITA: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése, 2001; RÁCZ ANITA: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata, 2005) — szintén nem mutatnak rá a hegynevek sajátosságaira. A településneveket elemző munkák ugyanakkor jó alapot nyújthatnak egy a hegyneveket más névfajtákkal összevető vizsgálathoz.²³

A nevek kutatásának önállóságát megfogalmazó névélettani szemlélet a névadói-névhasználati kérdésekre, a nevek keletkezésének és változásának körülményeire irányította a figyelmet. A nevek változási sajátosságaival kapcsolatban máig axiómaként él LŐRINCZE LAJOSnak az a megállapítása, mely szerint a nagyobb folyók, kiemelkedések nevei sokkal állandóbbak, mint a kisebb térszíni formák, források stb. nevei (vö. 1949: 14).²⁴ Mindezt azonban az egyes névtípusokra vonatkozóan konkrét, a részleteket is érintő vizsgálatokkal máig senki sem igazolta. Névhasználati kérdéseket érintett KÁLMÁN BÉLA is a magyar névtan eredményeinek első tudománynépszerűsítő összefoglalását adó A nevek világa című könyvének a hegynevekkel foglalkozó fejezetében: a névadás mögött elsősorban gazdasági indítékokat gyanítva úgy tartotta ugyanis, hogy a beszélők csak a gazdaságilag hasznosítható hegyláncokat nevezik el, a „hasznavehetetlen” helyek csak egyetlen összefoglaló nevet kapnak (1989: 133).

A helynevek nyelvi alapú megközelítése meghatározó volt ugyan az utóbbi évtizedek kutatásában, ám ennek ellenére e szótípust a nyelvi folyamatok megvilágítására mindeztidig általában kevésbé használták fel.²⁵ Habár a helyneveknek a magyar nyelvtörténet korai szakaszaira vonatkozó kiemelkedő forrásértéke általánosan elfogadott kiindulópontja a kutatásoknak, s ma már az oklevelek szórványainak feldolgozottsága is meglehetősen gazdagnak és megbízhatónak tekinthető, ennek ellenére — miként KENYHERCZ RÓBERT a hangtörténeti változások vizsgálatai kapcsán megjegyzi (2008: 180) — a nyelvtörténeti folyamatok megrajzolásában a helynevek mindeddig nem foglalták el az őket joggal megillető helyet. Példaként a legújabb magyar nyelvtörténeti tankönyvet (Magyar nyelvtörténet, MNyt.) áttekintve kitűnik, hogy a helyneveknek a kutatásban elfoglalt periférikus helyzetét a hangtörténet fejezetei mellett a nyelv további — helynevekkel egyébként jól megvilágítható — szintjeinek (mint a morfológia vagy a szókészlet) bemutatásában is megfigyelhetjük. Pedig a helynevek két szempont-

²³ Az összevető vizsgálatokhoz — minthogy egy önálló névfajtát tárgyal — nagy segítséget nyújthat továbbá JUHÁSZ DEZSŐnek A magyar tájnévadás (1988) című munkája is.

²⁴ LŐRINCZE megállapítása — mint láttuk — nem előzmény nélküli.

²⁵ Kivételt képez ez alól KISS LAJOS Földrajzi neveink nyelvi fejlődése (1995) című munkája, melyben a szerző a helynevek nyelvi változásait vizsgálja oly módon, hogy e folyamatot a közszavak fejlődésével is összeveti, s ezáltal a szókincs e két részének egymáshoz való viszonyát igyekszik megvilágítani. Ide tartoznak azok a névtani indíttatású munkák is, melyekben a szerzők egy-egy vármegye helyneveinek hangtörténeti fejlődését mutatják be (TÓTH V. 2001a: 68–121, RÁCZ A. 2005: 35–65), illetőleg a helynevek archaikus–neologikus jellegét feszegetik (TÓTH V. 2004).

ból is előnnyel rendelkeznek a közszókhoz képest: egyrészt a legkorábbi írásos forrásokkal dokumentálható időktől kezdve folyamatosan támaszkodhatunk rájuk, másrészt területi kötöttségük révén névkörnyezetükkel együtt vizsgálhatók (KENYHERCZ 2008: 176). KENYHERCZ RÓBERT ugyanakkor óvatosságra is int a helynevek és a közszók egybevetésével kapcsolatban, s a két szócsoport viszonyának megvilágításához a mai nyelvállapotra irányuló vizsgálatokat sürgeti, melyek révén e nyelvi elemcsoportok a korai időkre vonatkozóan is megnyugtatóbb módon lennének felhasználhatók (2008: 180–181).

A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.) köteteiben helyet kaptak a helynevek is: a közszóktól elkülönítve önálló fejezetet szenteltek nekik a szerkesztők. A korai ómagyar korról és előzményeivel foglalkozó 1. kötet részletesen tárgyalja a belső keletkezésű helynevek szerkezeti felépítését (SZEGFÜ 1991: 253–255, ZELLIGER 1991a: 540–552), s a korabeli földrajzi nevek, ezen belül a hegynevek szerkezetét ugyanolyan jellegűnek tekinti, mint a közszavakét, csupán aránybeli eltéréseket feltételez a különböző összetételi típusok között. Ennek megfelelően elkülöníti a mellérendelő és az alárendelő összetett helyneveket, a legjellemzőbbnek a minőség- (*Szóló-mál*), a mennyiség- (*Három-hegy*) és a birtokos jelzős (*Filip köve*) szerkezetű neveket tartva. E névkategóriák között tárgyalja a domborzati nevek sajátosságait is. A TNyt. kései ómagyar kori, morfológiával foglalkozó 2/1. kötetének a helynévképzésről szóló része (LÓRINCZI 1992) további értékes információkkal szolgál a hegynevekre vonatkozóan is.²⁶ Megfogalmazódik az a már-már névtörténeti közhelynek számító megállapítás, hogy a kései ómagyar kor kezdetére a helynévképzők használata nagy mértékben visszaszorult, a formánsok produktivitása kimerült, s szerepét egyre inkább az összetétellel való névalkotás vette át. A helynevek lexikális felépítése szempontjából a TNyt. következetes rendszerezés, még ha módszere a helynevek névstruktúrájának (vagyis a névrészek közötti funkcionális-szemantikai viszony) megvilágítására nem is igazán alkalmas.²⁷

A hegynevek felépítésében — az összetétellel való névalkotás elterjedésével párhuzamosan — egyre jelentősebb szerepet kaptak a hegyrajzi köznevek. A szókincsnek ezt a meglehetősen gazdag rétegét, a hozzá kapcsolódó névhasználati szokásokra is utalva elsőként RÉVÉSZ SAMU tekintette át még a 19. században (1878). Írásában azonban nem pusztán áttekinteni igyekezett a hegyrajzi közneveket, hanem nagyrészt önkényesen ki is akarta jelölni az irodalmi nyelv számára ezek jelentését. HEFTY GYULA ANDOR A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben (1911) című munkájában a teljes magyar nyelvterületről kísé-

²⁶ A hegynevek struktúrájához kapcsolódó kérdéseket B. LÓRINCZY ÉVA is tárgyalta az *-s ~ -cs* képzővel alakult ómagyar kori földrajzi nevekről szóló monográfiájának (1962) megfelelő fejezetében (A képzővel és bokraival alakult földrajzi nevek, 78–97).

²⁷ A TNyt. egyes példáihoz MEZŐ ANDRÁS fűzött alapvető, elsősorban kételyeket megfogalmazó megjegyzéseket, illetőleg kiigazításokat (1996).

relte meg feltárni a kiemelkedéseket megjelölő köznevek mellett a völgyet jelentő szavakat is. Az összegyűjtött mintegy nyolcvan köznevet egyrészt eredetük szerint, másrészt a földrajzi köznevek által jelölt térszíni formák jellemző jegyei alapján vizsgálta, s megkísérelte bemutatni a használati körüket is. Ezt követően már jobbára csak kisebb területi egységenként dolgozták fel ezt a szócsoportot. ÁRVAY JÓZSEF a barcasági Hétfaluban és Kalotaszegen végzett gyűjtéseket (1941, 1942). TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA Székelyhodos helynévanyagában gyűjtötte össze a domborzati formák nevében szereplő, de a névhasználók számára már teljesen elhomályosult jelentésű, valamint a ma is használatban lévő földrajzi közneveket (1997). A földrajzi közneveket helyfajták szerint csoportosítva a korábban már idézett rendszerező munkák (BENKŐ 1947a, LŐRINCZE 1947a, KÁZMÉR 1957, INCZEFI 1970) is bemutatják, s ezekből az is kitűnik, hogy a vizsgált területeken más földrajzi lexémákhoz viszonyítva milyen változatos a hegyrajzi köznevek állománya.²⁸ Több írás egy-egy hegyrajzi köznévet bemutatására vállalkozik. Jól példázza ezt LŐRINCZE LAJOS *Bérc ~ Börc* című, 1946-ban megjelent tanulmánya, melyben a szerző a két szó hangalaki és jelentésbeli különbségeit vizsgálja (a két lexémát feldolgozzák újabb etimológiai szótáraink is, vö. TESz., EWUng.,²⁹ lásd még KNIEZSA 1955: 596). Mivel a hegyrajzi köznevek elemzését dolgozatomban önálló fejezetben végzem el, ezért a további tanulmányok eredményeit ott részletezem.

A hegyrajzi köznevek nemcsak a nevekben való felhasználásuk szempontjából vizsgálhatók, hanem szóföldrajzi vonatkozásban is. Ehhez kaphatunk támpontokat TÓTH VALÉRIA Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban című írásából (1997a), melyben a szerző hangsúlyozta, hogy a domborzatra utaló földrajzi nevek megoszlása részben szükségszerűen nyelven kívüli tényező függvénye, mivel „az ilyen típusú nevek területi szempontjait nagy mértékben meghatározzák a földrajzi viszonyok, a terület domborzati jellege” (264).

2.4. A helynevek nyelvészeti elemzéséhez és a történettudományi hasznosításához egyaránt a nevek nyelvi eredetének feltárásán keresztül vezet az út. Az etimológiai kutatások az egyik vonulata éppen a minket közelebből érintő kiemelkedések neveinek megfejtésére irányult. Minthogy e munkák nagy többségükben dolgozatomban további részeiben sorra előkerülnek, részletezésüket e helyütt nem tartom szükségesnek, közülük — az ilyen céllal készült írárok képviselőjében — csupán néhány munkára utalok. Az etimológiai

²⁸ A térszíni formákat jelölő köznevekkel kapcsolatos munkák eredményeit részletesen taglalja ÁRVAY JÓZSEF (1941: 39–40, 1942: 3–5), a kérdés újabb összefoglalását PÉTER SÁNDOR munkáiban olvashatjuk (1970, 2008: 12–23).

²⁹ Noha újabb etimológiai szótáraink a közszók eredetmagyarázatát adják, a szavak első adatainál sok esetben helynévi adatok szerepelnek.

szótári feldolgozások (EtSz., TESz.) hegynévi vonatkozásaira fentebb ki-kitértem, ezért e munkákat sem részletezem a továbbiakban.

CZIRBUSZ JÁNOS önálló dolgozatot szánt a helyneveknek, A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei (1908) című munkájának névfejtései között azonban — miként erre már MELICH JÁNOS rámutatott (1909) — alig van tudományosan helytálló magyarázat. MELICH több hegynevünk (*Fátra, Mátra, Somlyó* stb., 1963) nyelvi eredetének megbízható magyarázatát adta, a neveket — fontos módszertani elvként — mindig teljes rokonsági rendszerükben vizsgálva. REUTER CAMILLO (1983) és HEGEDŰS ATTILA (1992) a *Monymulató* és *Mulató-hegy* neveket igyekeztek megmagyarázni. DÉNES GYÖRGY egyik tanulmányában a *Munuhpest* földrajzi nevünk etimológiáját vizsgálta, valamint a *pest* köznévjelentését kutatta sziklák és hegyek nevében (1997). Hasonló jellegű munkában olvashatunk még többek között például a *Hegymagas*-ról (ZELLIGER 1991c, ehhez lásd még KISS L. 1995: 21) vagy az *Osztrovszki-hegység* nevééről (KISS L. 1986b) is. KISS LAJOS a helynevek elemzésekor nagy hangsúlyt helyezett az analógia, a névrendszertani szempont érvényesítésére. Hegynév-etimológiáinak egy részét a területi összetartozás alapján együtt közölte: széleskörű kutatásokat végzett például a Szilágyság és Heves megye domborzati neveinek körében, ezek eredményeit foglalta össze a Szilágysági hegynevek (1981), illetőleg a Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből (1991) című munkáiban.³⁰ A Földrajzi nevek etimológiai szótára (1978; negyedik, bővített és javított kiadása: 1988) című művének elsődleges célja a magyarországi helynevek, főleg a településnevek és a makrotoponimák etimológiai vonatkozásainak összefoglalása volt, s ennek megfelelően szép számban előkerülnek a szótárban hegynevek is: több mint ötszáz kiemelkedés nevének régi és újabb adatait, valamint eredetét közli, köztük például a *Mátra, Börzsöny, Badacsony* stb. nevének magyarázatát is. A FNESz. jelentőségét elismerve ugyanakkor KÁLMÁN BÉLA a KISS LAJOS által pusztán személynévi eredetűnek magyarázott hegynevek kapcsán kételyeknek is hangot adott (1979).

2.5. KISS LAJOSnak a hegynevek iránti érdeklődését jól mutatja, hogy akadémiai székfoglalójában (2001) e névtípus jelentőségének és használatának kérdéseivel igyekezett megismertetni közönségét. Előadásában a szomszédos országok, sőt távoli kontinensek egy-egy hegynevét is beemelte az elemzésbe azzal a céllal, hogy szélesebb összefüggésekben is láthassuk a magyar hegynevek jellegzetes vonásait. A hegynevek használatából kiindulva egy új kutatási irányt, a hegynevek stilsztikumának vizsgálatát is felvetette. A magasabb hegyek neve ugyanis stilsztikai szerepet is betölthet, hiszen kiválóan használhatók

³⁰ Magam is a területi összetartozás elvét érvényesítettem egy korábbi írásomban, melyben Gömör vármegye Árpád-korból fennmaradt hegyneveit mutattam be etimológiai rétegek és szemantikai típusok szerint feldolgozva (RESZEGI 2002).

a túlzás, nagyítás, hiperbola eszközeként. Példaként idézte többek között a sokáig a világ legmagasabb csúcsának tartott dél-amerikai *Chimborazo* vulkán nevét, melynek átvitt értelmű használata a magyar mellett a német, cseh és horvát nyelvben is ismeretes (2001: 10–11).

3. A fentiekből kitűnik, hogy a hegységek teljes körű feldolgozása mindeztől hiányzik a magyar névkutatás eredményei közül. A kiemelkedések neveit is érintő részletkutatások viszont kevésbé használják ki e névfajta előnyös tulajdonságait, például azt, hogy a hegységek — természeti nevek lévén — igen eredményesen használhatóak a történettudományi és a nyelvtörténeti vizsgálatokban egyaránt.

A hegységek kutatása során arra is építhetünk, hogy az e nevek által jelölt denotátumok többnyire jól lokalizálhatók. A helynevek felhasználásának, nyelvi rekonstrukciójának egyik fontos feltétele ugyanis a denotatív jelentésük meghatározása, vagyis a nevek helyhez kötése (vö. HOFFMANN 2007: 92). Az egyes helynévfajtaiknak azonban a régi korokra vonatkozóan nagyon eltérő a lokalizálhatóságuk. Az erdők esetében például a terület művelés alá vonása után nehéz eredeti helyüket meghatározni, a kisebb vizek kiszáradása is megnehezítheti nevük pontos helyhez kötését, egyes megművelt földterületek nevét más fogódzók híján szintén nem mindig lehet lokalizálni. A nagyobb vizek és kiemelkedések esetében azonban — az objektumok viszonylagos állandóságából adódóan — valamivel könnyebb a nevek jelöltjének a megállapítása, s általuk a környezetükben említett helyek is pontosabban lokalizálhatók. Jól szemlélteti ezt GYÖRFFY GYÖRGYnek a tihanyi alapítólevélbeli földrajzi nevek azonosítása során (1956) alkalmazott eljárása is. GYÖRFFY Kolon birtok korábbi — BÁRCZI és KNEZSA által is elfogadott — lokalizációját a vízrajzi és domborzati kép alapján tévesnek tekinti, és újat ad helyette, melyben elsősorban a nagyobb vizek, halmok, hegyek újabb kori s részben mai terepviszonyok alapján történő meghatározására épít, minthogy a domborzati és vízrajzi viszonyok állandóságát a 18. századig nincs okunk megkérdőjelezni. A vizekhez, kiemelkedésekhez viszonyítva aztán a többi helyfajta is nagyobb valószínűséggel lokalizálható. GYÖRFFYnek a kiemelkedésekre vonatkozó megállapítását pedig — mely szerint természetes, hogy „a kisebb homokhalmok az idők során megváltoztak. A 10 méteres szintvonalakban is kifejezhető nagyobb homokalakulatok viszont eredményeink szerint nagy állandóságot mutatnak” (412) — megfelelő körültekintéssel, de talán a Kárpát-medence egész területére vonatkozóan alkalmazhatjuk módszertani elvként.

3. A hegynév fogalma

1. A hegynevekkel foglalkozó kutatónak munkája első lépéseként a vizsgálat tárgyául szolgáló tulajdonnévfajtának, azaz a *h e g y n é v* terminusnak a meghatározását kell megadnia. Az első ránézésre magától értetődő definíció, mely szerint hegynévnek tekinthető minden olyan tulajdonnév, amely hegyet nevez meg, további magyarázatokat igényel, hiszen megköveteli egyrészt magának a *hegy* szó pontos jelentésének az értelmezését, és feltételezi másrészt azt is, hogy a kiemelkedés jelölésére használt nyelvi alakulat megfelel a tulajdonnéviség kritériumainak.

1.1. Bár a hegynevek mint jellegzetes tulajdonnévfajta a nyelv elemei, sokszor mégsem áll rendelkezésünkre a hegynevek és az általuk megjelölt objektumok azonosítására semmiféle nyelvi fogódzó, számos esetben például nem szerepel a kiemelkedés nevében hegyrajzi köznévi (*Kékes, Pilis*), és ráadásul az sem szokatlan, hogy egy hegyrajzi köznevet tartalmazó név valamely más helyfajta egyedét jelöli meg (például a *Hegyeshalom* településnévként).³¹ Minthogy ilyenkor — nyelvi támogatás híján — a hegyneveknek a többi névfajtatól való elkülönítéséhez pusztán az általuk jelölt denotátumok entitásbeli különbségeire hagyatkozhatunk, szükségesnek látszik a hegyek, a „*h e g y s é g*” lényegi vonásainak a megragadása.

A Földrajzi fogalmak szótára definícióiban azt találjuk, hogy a különböző kiemelkedésfajtaikat egymással próbálja meghatározni a szótáríró: a *hegy* 'a Föld felszínén a dombnál magasabb, terjedelmesebb és rendszerint meredekebb, kőzetekből felépülő magányos kiemelkedés', a *domb* 'a hegy kategóriájába tartozó, kis területű, minden oldalról zárt, kifelé néző lejtőkkel határolt, környezeténél 200 méternél nem magasabb térszíni kiemelkedés', 'a dombnál alacsonyabb, szelíd hajlású, kiemelkedő térszíni formák' neve pedig a *halom* (LECHMANN–VUICS 1999). És ráadásul — amint azt KISS LAJOS is megfigyelte — a helynevekben ezek a földrajzi köznevek nem mindig köznyelvi jelentésüknek megfelelően jelentkeznek, hanem akár fel is cserélődhetnek egymással: a Gömör-Szepe-si-érchegységben Stósz felett egy 1063 méter magas hegynek például *Fecske-domb* a neve (2001: 4, HEFTY 1911: 164); a budapesti *Ferihegy* legmagasabb pontja viszont alig haladja meg a 155 métert (KISS L. 2001: 4).

³¹ A hegyneveknek egyéb helyfajtaikat (ország, tartomány, táj és helység) megnevezésére való használatát KISS LAJOS magyar és nemzetközi példákon keresztül mutatta be, emellett arra is rávilágított, hogy hegynévből köznévi is alakulhat, például a fennsík jellegű *Karszt* hegység jellegzetes földfelszíni és felszín alatti formáinak együttese alapján a hasonló alakulatokat *karszt*-nak nevezik a szaknyelvben (2001: 4–6).

LŐRINCZE LAJOS is megjegyzi, hogy a talajkiemelkedéseket, hegyféléket jelölő természeti nevek jelentése viszonylagos, hiszen ugyanaz a földrajzi köznévi (a *hegy*) a nyelvterület bizonyos részein csak magas és nagy kiterjedésű földfelszíni formákat jelölhet, másutt azonban olykor alig szembetűnő kiemelkedések megnevezésére is szolgálhat.³² Más oldalról ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy ugyanaz a domborzati forma az ország különböző vidékein más-más nevet visel. „Az Alföldön pl. a *halom, domb, hegy* névvel jelölt felszínalakulatok legmagasabbja is csak néhány méter, a Bakony-vidéken vagy a Kárpátokban pedig csak a legnagyobb kiemelkedéseket jelölik *hegy* névvel” (1947a: 5–6, vö. még KRISTÓ 2003b: 37). Az emberek tájszemlélete hasonlóképpen működött a régiségben is, ezt mutatja, hogy Anonymus egyaránt hegyként (*mons*) említi a Tátrát (*montes turtur*) és az Alföldön a Szolnok melletti Tetétlent (*mons Teteuetlen*, vö. KRISTÓ 2003b: 37).

Én magam ezért az emberek köznapi vélekedését alapul véve a földrajztudomány meghatározásától eltérően jóval tágabban értelmezem a hegyek s ezzel összefüggésben a hegynevek kategóriáját is. Úgy gondolom tehát, hogy általában a *hegynek tartott* kiemelkedések neveire is ki kell terjeszteni a hegynév terminust, az összetétel *hegy* előtagja tehát a legtágabb ’földfelszíni kiemelkedés’ jelentésben szerepel. A földrajztudományban objektív szempontok alapján elkülönülő csoportok ugyanis egy közös nagyobb osztályba tartoznak, a földfelszíni kiemelkedések közé, s amint láttuk, a megnevezőknek, a névadóknak a földrajzi környezetük által meghatározott szemléletétől függ, hogy mit tekintenek dombnak és mit hegynek, illetve, hogy mit tartanak egyáltalán kiemelkedésnek (HOFFMANN 1993: 38).³³

1.2. Az egyes helyfajták — köztük a hegynevek csoportja is — tulajdonképpen a világról való mindennapi tudásunknak a kategóriái. Ennek megfelelően a hegyek osztályát is a hozzá kapcsolódó szemléleti vonatkozások alapján, azaz a kognitív megközelítés szellemében lehet a legeredményesebben meghatározni. A kérdés megvilágításához ezért mindenképpen a helyet megnevező egyént, az embert kell a vizsgálódás középpontjába állítanunk.

Az ember olyan, a környezetét modelláló lényként fogható fel, akinek névadási és névhasználati viselkedését gondolkodásbeli kategóriák irányítják. A

³² A jelentés viszonylagos voltát s ebből adódóan definiálásának nehézségeit O’GRADY a következőképpen fogalmazza meg: „Hajlamosak vagyunk arra, hogy a nyelvünkben lévő szavakhoz és kifejezésekhez konkrét, precíz jelentést és egyértelmű határokat rendeljünk, melyek megkülönböztetik őket a többi szó és kifejezés jelentésétől. Csakhogy a sajátosságok nem alkotnak kicsi, jól körülhatárolt osztályt, nagyon sokszor nehéz is lebontani a szójelentést kisebb részekre” (1993, idézi: POLGÁRI 2007: 32).

³³ A *hegynév* terminus talán nem tűnik a legeredményesebb választásnak, hiszen előtagját hegyrajzi köznévként ’magasabb földfelszíni kiemelkedés’ értelemben is használjuk, a jelentés vázolt relativitása mellett azonban az is támogathatja a döntésemet, hogy a névtani szakirodalomban ennek hagyománya van.

megnevezéssel végződő megismerési folyamat mindenkinél ugyanazt a vonalat követi. Bármely objektum felismerésekor, azonosításakor és besorolásakor az egyén mint a közösség tagja sajátos, minden más emberre jellemző percepció, kódolási, besorolási és osztályozó folyamatokat hajt végre. A percepció folyamat kezdeti szakaszai magukban foglalják az érzéki észlelést, s ebben a tekintetben ezek a fázisok minden ember számára egyformák, tehát univerzálisnak tekinthetők. Azok a kulturális, pszichológiai és szociológiai aspektusok viszont, amelyek a percepció és a fogalmi struktúrák közötti szakaszban jelennek meg, és hatnak, nem univerzális jellegűek. Az univerzális, valamint a nem univerzális tényezők együttesen teremtik meg azt a keretet, amelyben az objektív valóságról szerzett tapasztalatok — feldolgozásuk során — az ember szubjektív interpretációjává válnak (BAŃCZEROWSKI 2000: 37, TOLCSVAI NAGY 2008). Azonos érzékszervek és azonosan működő agyi tevékenység mellett a megismerési folyamat eredménye tehát mutathat különbséget.

A helyek esetében az információfeldolgozás kognitív folyamatát az adott objektumok külső megjelenése generálja, azaz a megismerési folyamat első lépése a vizuális jegyek — mint a kiterjedés, magasság, alak — befogadó elemzésével a megnevezendő entitás azonosítása. Ennek alapja, hogy az egyén a világgal való megismerkedése során fogalmi kategóriákat alakít ki környezet elemeiről, azok mentális leképeződéseinek³⁴ általánosításával. A kategóriák pedig a tipikuság szerint szerveződnek. A prototípus funkcióját az a legjellegzetesebb példány töltheti be, amely képviseli az adott kategóriát, de egy séma, azaz bizonyos jegyállomány is szerepelhet ebben a pozícióban, amely jól jellemzi a kategória tipikusnak tartott elemeit (EYSENCK–KEANE 2003: 280–281, BAŃCZEROWSKI 2000: 37, 1999: 82, TOLCSVAI NAGY 2008, vö. még KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 28–33).³⁵ Ennek birtokában az egyén minden új denotátum esetében először összeveti annak képét az elméjében tárolt többi mentális képpel, vagyis analizálja a kategorizálni kívánt jelenség tudati leképeződését, felbontja prototipikus és kevésbé prototipikus jegyekre, majd a tipikus jegyek alapján besorolja a hozzá legközelebb álló prototípus kategóriába (vö. KOTHENCZ 2007: 432). Ezt követően kerül sor a mentális, illetőleg a verbális használatba vételre, melynek során — amint már utaltam rá — igen fontos szerepet játszanak az individuális, közösségi, történelmi, ideológiai és kulturális tényezők (BAŃCZEROWSKI 2000: 37). A percepción és a mentális leképeződésen túl, a vizuális jegyek feldolgozá-

³⁴ A témával foglalkozó szakemberek szerint elménk a megértés folyamatában ténylegesen képi sémákban jeleníti meg az információkat (vö. KOTHENCZ 2007: 432).

³⁵ A prototípuselmélet elsődlegesen nem a jelentésre, hanem a fogalmakra lett kidolgozva: lehetővé tette a fogalmak árnyaltabb megközelítését. Újabban azonban a kognitív nyelvészetben is nagy népszerűsége tett szert (vö. SZILÁGYI N. 1997: 44), ennek alapja az a feltevés, hogy a nyelvi reprezentáció — s így a jelentés — sajátosságai nem a nyelvre, hanem egy attól függetlenül is kifejlődő általános megismerési mechanizmusra, mentális világra vezethetők vissza (vö. SZÉCSI 2003: 15–16).

sa után a jegyek besorolását és a megnevezés, a névalkotás aktusait már az ember kapcsolatrendszere és a közösségi igények kielégítésének vágya, a társas viszonyok irányítják (mindehhez lásd még SZILÁGYI N. 2000: 102–103).

SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint ugyanis a megnevezést és magát a nyelvhasználatot nemcsak a kognitív folyamatok határozzák meg, legalább ilyen fontos szerepet tulajdoníthatunk annak is, hogy az ember kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul a környezetéhez. SZILÁGYI N. e struktúrák összességét „nyelvi világmodell”-nek nevezi, ami lényegében a világra vonatkozó, ám a nyelvbe beszerkesztve létező, teljesen implicit elméletet takar, s ez az, ami a beszélő számára megszabja, hogy „beszéd közben, a nyelvi észlelés során mindent csak a nyelvben társadalmi érvénnyel meghatározott perspektívából észlelhet” (1997: 59). Maga a nyelv ugyanis a nyelvi kategorizáció révén sajátos értelmezési hálóként érvényesül a kimondandó világra vonatkozóan. Az egyazon nyelvi kategóriába tartozó elemek körét az határozza meg, hogy nyelvi szempontból mely elemek minősülnek azonosnak, ezt pedig csak bizonyos mértékig szabják meg a minősített dolog tulajdonságai. SZILÁGYI N. elmélete szerint tehát ahhoz, hogy „valamit egyáltalán megnevezhessünk, mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy az implicit elmélet [a nyelvi világmodell] szerint az a valami nyelvi szempontból minek minősül” (1997: 39). A nyelvi minősítettség alapját a dolgok olyan jellemzői szolgáltatják, amelyek nyelvi szempontból kiemelt fontosságra tettek szert, ha egy adott nyelvi kategóriára vonatkozóan ezek az ún. észlelési feltételek egy tárgy/személy észlelésekor — akár csak részben — teljesülnek, akkor az illető tárgyat/személyt az adott kategória nevével nevezzük meg (1997: 40–41).

1.3. Nézzük meg, hogyan konkretizálható a kognitív megközelítés a hegyek (és megnevezéseik) esetében! A kiemelkedések megnevezésekor is elsőként a külső jegyek kategorizálását végzi el az ember. A percepción túl a besorolási folyamat a meglévő gondolati rendszer hatására azonban különböző eredményeket hozhat. Ez magyarázza, hogy akár a földrajztudósok által definiált földrajzi egységek is minden további nélkül kaphatnak másféle besorolást és megnevezést is az ott élőkől. Ha például az abszolút magasság a hegy kategória prototipikus jegye lenne, akkor az alföldi falvak határában magasodó kiemelkedéseket legtöbbször a legnagyobb jóindulattal sem lehetne még dombnak sem nevezni. Hogy miért nevezheti meg ezeket a közösség mégis hegyrajzi köznévvvel, akár *hegynek* is? A megnevezőknek, a névadóknak a szemléletét meghatározza a földrajzi környezetük, a lakóhelyükről való beszédben az emberek mindig a számukra legfontosabb helyhez viszonyítva beszélnek környezetükről, s minthogy a különféle méretű kiemelkedések gyakorta szolgálnak viszonyítási pontként, ezt a megnevezésben is igyekeznek jelezni. Névhasználati szempontból tehát nem feltétlenül releváns, hogy a hegynek nevezett kiemelkedés hány méter magas. Nem az abszolút magasság, hanem a táj jellege a döntő az elnevezésben: egyetérthe-

tünk NEMES MAGDOLNÁval abban, hogy az egyes településeken a földrajzi köznevek használata szempontjából a legmeghatározóbb a földrajzi környezet hatása, azaz a hegyek, vizek stb. jelenléte alapvetően befolyásolja a közösség földrajziköznév-használatát (2005a: 41, 65, 68). Ezzel magyarázható, hogy hegyvidéken több — s köztük nem egy specifikusabb jelentésű — hegyrajzi köznevet használnak, melyekkel pontosabban vissza tudják adni környezetük változatosságát;³⁶ az alföldi vidéken a ritkán előforduló kiemelkedéseket viszont a legáltalánosabb hegyrajzi köznevek egyikével nevezik meg. LŐRINCZE szerint ebből a szempontból az is relatív, hogy a különböző vidékeken milyen felszínalakulatok kapnak nevet: „Minthogy a sík vidéken a szemmel alig észrevehető emelkedések, hajlások is tájékozódási pontként szolgálhatnak, ezért ezek legtöbbje külön nevet kap, hegyvidéken viszont csak a szembetűnő kiemelkedéseknek van saját neve” (1947a: 6).³⁷

A jelenkori névanyagot vizsgáló kutatók eredményei alapján tehát belátható, hogy a névhasználók által hegyként (valamilyen hegyrajzi köznévvvel) megnevezett kiemelkedések a valóságban igen változatos térszíni formák lehetnek. Ezzel összefüggésben az is egyértelmű, hogy az egyes helynevek hegynévi voltának megállapítása a névhasználók kompetenciájának, ismereteinek függvénye.

1.4. Ezzel kapcsolatban érdemes néhány gondolat felidézésével a magyar nyelvtudomány határain kívülre is kitekinteni, hiszen a hegynevek kutatásának a szomszédos szláv és német nyelvterületen is gazdag szakirodalma van. STANISLAW ROSPOND szerint a szláv kutatásokban az oronimák a földfelszín függőleges tagolódásának egy formáját nevezik meg. A pontosabb meghatározáshoz pedig felsorolja, hogy milyen típusú objektumok neveit tekinti ide tartozónak. E felsorolás alapján látható, hogy ROSPOND az oronima terminust ’domborzati formák, térszíni formák megnevezése’ értelemben használja, ugyanis ebbe a kategóriába sorolja — többek között — a síkságok nevét is (vö. 1989: 15). HEINZ-DIETER POHL szerint ugyanakkor a német névkutatásban csak a hegységek, hegyek, dombok, csúcsok, hegyszorosok és hasonlók nevét sorolják az oronimákhoz, a völgyek, síkságok stb. nevét azonban nem (1996: 1525). Ezekben a meghatározásokban — a tartalmi különbségek ellenére — közös tehát, hogy nem a jellemző jegyeket tárják fel, hanem csupán az adott kategória terjedelmét mutatják be, azaz az altípusokat ismertetik.

³⁶ A mocsarakban és vizesésekben gazdag finn vidék névanyagát vizsgálva EERO KIVINIEMI megállapította, hogy a finnben mintegy 120 szó van használatban a mocsarak és 50 a vizesések különböző fajtáinak a jelölésére (idézi: NEMES 2005a: 65). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egy adott településen, egy adott névközösségben valamennyi kifejezést ismerik és használják.

³⁷ Ezt a jelenséget MOÓR ELEMÉR is úgy magyarázza, hogy az alföldi emberek életében a talajkiemelkedések különösen fontos szerepet játszottak egyrészt a tájékozódás megkönnyítésében, másrészt pedig azért, hogy árvizek idején menedéket nyújtottak embernek és állatnak (1932: 12).

2. Minthogy a kognitív folyamatok — a jelenkorban is meglévő s így történetileg is szükségszerűen jelentkező egyéni eltérésektől eltekintve — a maival azonosak voltak a régiségben is, ebből következően a közszóval való megnevezésben és a tulajdonnévi elnevezésben is hasonló viszonylagosságot tételezhetünk fel, mint napjainkban. A régi korok vonatkozásában éppen emiatt természetesen a maihoz hasonló hegynév fogalommal kell operálnunk. A korai ómagyar kori hegynevek állományának összeállításakor ugyanakkor munkánkat különösen megnehezíti, hogy nem támaszkodhatunk a névhasználók nyelvi ismereteire, csupán az okleveles források alapján próbálhatjuk meg rekonstruálni a hegynévrendszer egykori állapotát. S a szórványemlékek esetében mindemellett számolnunk kell azzal is, hogy az egyes nevek fennmaradása a forrásokban nagyon egyenetlen és esetleges.

A hegynevek az oklevelekből való kiemelésében elsősorban az oklevél lejegyzője által a nevek mellett feltüntetett latin, esetleg magyar fajtajelölő lexémák nyújthatnak segítséget (pl. „ad *montem* Noggala”: Gy. 1: 789), valamint a nevekben szereplő magyar hegyrajzi köznévi elemek (pl. 1299/1447: *Apáthavasa*, Gy. 3: 362; 1331: *Hasathkeu* [*Hasadt-kő*], Gy. 1: 40, 100). További fogódzók adhat az esetek egy részében a nevek továbbélése, pl. a *Csittény* (1109: *citun*, FNESz.) ma *Csittény-hegy*, a *Jenő-hegy* (1324: *Jeneuhug*, Z. 1: 256) ma *Nagy-Jene-tető* (FNESz.). Természetesen minél több oldalról kapunk segítséget egy-egy adat esetében, annál biztosabbra vehetjük, hogy kiemelkedés megnevezésével van dolgunk, ezek hiányában azonban sajnos fennáll a lehetősége annak, hogy az adatok egy része nem kerül be a vizsgálatok alapját képező korpuszba.

2.1. Az oklevelekben a kevésbé ismert helyek nevei mellett az oklevélírók gyakorta használtak a pontos megértés érdekében az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló latin földrajzi közneveket (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 45). A hegynevek mellett szereplő fajtajelölő latin lexémák közül a leggyakoribbak a ’hegy’ jelentésű *mons* és a kisebb kiemelkedést jelölő *monticulus*, *collis*, *colliculus*. Használatosak még a speciálisabb szemantikai tartalmat közvetítő *promontorium* ’előhegy’, az *alpes* ’magas hegy, havas’, a *lapis* ’kő’, a *rupes* ’szikla’ lexémák is. Időnként viszont az általános ’hely’ jelentésű *locus* szó szerepel a magyar hegyrajzi köznevet tartalmazó név mellett, ezt találjuk például a *Kakulló-hát*, *Bodzás-hegy*, *Apoc halma* nevek adatainál (1323: *locus* Kokulouhath, Gy. 2: 323, 439; 1248/1326: *locum* Bozyasheg, Gy. 1: 767, 768; 1261/1323: ad *locum* Apuchholma, Gy. 3: 118). A *Kakulló-hát* név esetében azonban van olyan adatunk is, amely mellett a *monticulus* szerepel (1329: ad qd. *monticulum* Kakullohat, Gy. 2: 323, 423, 439), tehát valószínűsíthető, hogy az adat ténylegesen kiemelkedést jelölt. A *Bodzás-hegy* esetében a hegyrajzi köznévi utótag mellett a név továbbélése erősíti meg a hegynévi besorolást: egy 18. századi térképen *Bodzás tető*-ként jelenik meg (Gy. 1: 768). Az *Apoc halma* név mellett viszont csak a *locus* jelölő áll, ilyen esetben is megalapozottnak gondo-

lom azonban az adat felvételét, hiszen — lexikális struktúrájából következően — elsődlegesen minden bizonnyal hegyet jelölhetett. A *locus*-szal álló hegyrajzi köznevet tartalmazó adatok hegynévi voltát erősíti továbbá az is, hogy amikor egy hegynév más helyfajta, például település nevévé válik, akkor nagy valószínűséggel a helynek megfelelő latin fajtajelölő köznévi áll az okleveles említése mellett, pl. 1290: *terra* Budholma (Gy. 1: 714), 1338/1439: *piscine* Dunahegy (Gy. 1: 719). Arra csak nagyon ritkán találunk példát az oklevelekben, hogy a hegynévből alakult másodlagos helynév mellett a *locus*-t tünteti fel az oklevél szövegezője (lásd mégis a *Feketealom* várnév *castrum*-mal álló adatai között: 1270: *ad locum*, qui Feketeuhalm dicitur, Gy. 1: 828). Természetesen ezekből az adatokból is kikövetkeztethetünk hegyneveket: a *terra Budholma* például nyilvánvalóan azt a földet jelöli, ahol a Bud halma nevű kiemelkedés van, a *piscina Dunahegy* pedig a Duna-hegy melletti halászhely (ehhez részletesen lásd A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata című alfejezetben írottakat).

Az említett latin fajtajelölő elemek mellett az oklevélírói gyakorlatban a magyar *bérc* lexéma is meglehetősen gyakran szerepel a latin nyelvű földrajzi köznevek szerepében állva, mintegy a hazai latin nyelv magyar jövevényszavaként: 1265: *byrch* Saturhygy (Gy. 4: 229), 1329: *beerc* Niresbeerc (Gy. 2: 44, 82).

2.2. A földrajzi köznevek jelentőségét az egyes helyfajták kategorizálásakor már HOFFMANN ISTVÁN is megfogalmazta (1993: 38), s magam is úgy látom, hogy nemcsak a hegyek, hanem ennek folyamányaként a hegynevek osztályát sem igen lehet a magyar nyelv hegyet, kiemelkedést jelölő közszavainak, a hegyrajzi közneveknek a teljes feldolgozása nélkül definiálni, körülhatárolni.

Mielőtt azonban áttekinteném e lexémákat, meg kell jegyeznem, hogy az Árpád-kori hegynevek állományába a hegyrészt jelölő közneveket tartalmazó neveket is beletartozónak tekintem, noha tipológiai szempontból érthető HOFFMANN helynévfajtákat leíró rendszerezése is, melyben a domborzati formák részeinek neveit külön altípusként veszi fel a kiemelkedések nevei mellett, a domborzati nevek kategóriáján belül (1993: 36), ugyanúgy járva el, mint a víznevek, vízparti helyek nevei esetében. Nem ritka azonban az a jelenség, hogy a hegyrésznevek átvonódnak az egész kiemelkedés megnevezésére: ilyen a *Zajnat-tető* (hegy) és az *Üver-tető* (hegy), a *Nagy-Jene-tető* név esetében pedig épp a *hegy* földrajzi köznevet váltotta fel a *tető*, a *Hunyad-orum* utótagja 'meredeken kiemelkedő hegycsúcs' jelentésű, a név mégis az egész dombot jelöli (vö. FNESz.). A hegyeségek esetében is kifejezetten gyakori például, hogy valamelyik csúcs neve az egész vonulat nevévé válik: *Cserhát*, *Mátra*, *Vértes*, *Pilis* (vö. KISS L. 2001: 18). Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a helynevek denotatívumai „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 1993: 36),³⁸ s nem lehet pon-

³⁸ Jól szemlélteti a névadó, névhasználó ember világlátását az erdő- és hegynevek szoros kapcsolata, ehhez lásd az I. 5. A hegynevek és más helyfajták kapcsolata című alfejezet 4.4. pontjában írottakat.

tosan meghatározni, hogy honnan kezdődik a hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben — különösen ha a hegy egészének esetleg nem is volt saját neve — valamely részének a megnevezését metonimikusan kiterjeszthették a névhasználók magára a hegyre is. S míg a mai névanyag esetében feltárható ez a jelenség a névhasználók kompetenciája, névismerete alapján, addig a régiségben annak megállapítására, hogy a jelentés kiterjedésének folyamata egy adott név esetében végbe ment-e, s ha igen, pontosan mikor, ma már legfeljebb csak kivételes esetben adódhat lehetőség. És ilyen módon arra sem nagyon van esély és persze szükség sem igen, hogy a hegyrészneveket elkülönítve vagy akár csak a hegyneveken belüli alkategóriaként vizsgáljuk. E módszertani megfontolásoknak megfelelően a hegyrészt jelölő földrajzi közneveket a továbbiakban a hegyrajzi köznevekkel együtt tárgyalom.

Az Árpád-kori névállományban a maihoz hasonlóan változatos képet mutatnak a hegyrajzi köznevek. Körükben is számolnunk kell ugyanakkor a jelentés viszonylagosságával, amihez támpontot kaphatunk ugyan a mai népnyelvi kutatásokból, szükséges azonban az Árpád-kori korpusz vizsgálata alapján a képet tovább árnyalunk.

A korai ómagyar korban a legáltalánosabb hegyrajzi köznevek mind számukat, mind pedig területi megoszlásukat tekintve a *bérc*, a *hegy* és a *halom* lehetnek. A *bérc* lexémát alacsonyabb és magasabb kiemelkedések jelölésére egyaránt használták, a régiségre vonatkozóan tehát 'hegy, kisebbfajta kiemelkedés, magaslat' általánosabb jelentése rekonstruálható a szónak (vö. TÓTH V. 2001b: 26–27). A *hegy* földrajzi köznév kapcsán — noha a legkülönfélébb méretű és típusú kiemelkedések megnevezésében egyaránt használták, mégis — bizonyosra vehető, hogy a szó 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' jelentésben lehetett általánosan elterjedt az ómagyar korban. Ezt igazolja az a két tényező, hogy egyrészt a *hegy*-eket leggyakrabban latin a *mons* fajtajelölővel foglalták szövegbe, és másrészt a *hegy* lexéma jórészt magasabb hegységek, hegyvidékek kiemelkedéseinek nevében szerepel. A *halom* hegyrajzi köznév az egész magyar nyelvterületen az alacsonyabb kiemelkedések jelölésére volt alkalmas, nagyobb kiemelkedések nevében csak igen ritkán találjuk meg (de lásd mégis *mons Bedehalma*, Gy. 3: 375; vö. ezekhez a II. Hegyrajzi köznevek című fejezetben írottakat).

A mai magyar népnyelv a nagyobb hegytömegek megnevezésére a *hegyek*, *havasok* többes számú közneveket használja (HEFTY 1911: 461). E földrajzi köznevek a régiségben közvetlenül nem fordulnak elő, azt azonban esetleg föltehetjük, hogy egyes, csak latinul adathozható névformák mögött ezek húzódnak, például az *Erdélyi-havasok* (1247 Pp/Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis*, Gy. 2: 97), *Kelemen-havasok* (1228/1378: *alpes Clementis*, Gy. 2: 43) vagy a — csak orosz évkönyvekben előforduló — *Magyar-hegyek* ([–1116]: *горы Угорьския*, Gy. 1:

519) név esetében.³⁹ Nagyobb kiemelkedésekre az imént említett általános megjelöléseken túl a régiségben a *havas*, *hegyes*, *kő*, *magas* lexémák voltak használatosak. Kisebb talajkiemelkedéseket jelöltek viszont a ritkábban használt *gyűr* 'domb, bucka' (TESz.), *ség* 'domb, halom' (TESz.), valamint *domb* köznevek. A *rez* a magyar nyelvterület keleti részén magasabb, nyugaton alacsonyabb kiemelkedések megnevezésében szerepel (vö. SZENTGYÖRGYI 2008: 43, 45). A *gerend* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' (ÚMTsz.) lexéma hegynevekbe épülése meglehetősen ritka, ez azonban vélhetően azzal magyarázható, hogy specifikusabb elhelyezkedésű kiemelkedéseket jelöl. A hosszan elnyúló, széles, alacsonyabb földkiemelkedésekre a *hát* szót használhatták. A hegyek tetejét a *tető* (FNESz. *Galyatető*), *fő* (KISS L. 1991: 76) és *orom* (HEFTY 1911: 302) jelöli. Hegyoldalak, lejtők megnevezésére szolgál a *lejtő* és a *mál* 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' (LŐRINCZE 1947b: 24), a *dél* és a *verő* pedig a déli fekvésű, napsütéses hegyoldalakat jelölhette (HEFTY 1911: 164, FNESz. *Nagy-verő*). A 'hegynek, dombnak az alsó része' a *tő* lexémával jelölhető (HEFTY 1911: 376), a hegy meredeken leszakadó, hirtelen megszűnő végére pedig a *homlok* (HEFTY 1911: 211), *orr* és *orom* (HEFTY 1911: 302) földrajzi köznevek utalnak.

2.3. Segíthet az adat hegynévi voltának megítélésében a név továbbélése is: a *Miklósluga* (1248/1326: *Myklousluga*, Gy. 1: 736, 767) esetében a *mons* fajtajelölő lexéma mellett egy 18. századi térképen szereplő *Miklósluga hegyesse* adat is megerősíti, hogy hegynévvel van dolgunk (Gy. 1: 768). A továbbélés megerősítő szerepét példázza a korábban említett, *locus* fajtajelölővel álló *Bodzás-hegy* 18. századi *Bodzás-tető* adata is.

3. A hegynevek állományának összegyűjtésekor a fent vázolt lépéseket követően még további vizsgálatokra is szükség van: meg kell ugyanis állapítanunk az oklevél szövegekörnyezetéből a hegy megjelölésére használt forma tulajdonnévi avagy közszoói státusát. Ez leginkább a fajtajelölő funkciót kifejező neveknél (pl. *Mál*, *Halom*), illetve a teljesen vagy részben latinul szereplő neveknél (pl. *Album holm*, Gy. 2: 323, 439) problematikus.

3.1. A földrajzi közneveknek a közszoói használatuk mellett tulajdonnévi jelentésük is kialakulhat: helynévvé válhatnak bármiféle formáns hozzákapcsolása nélkül. LŐRINCZE hangsúlyozza, hogy pusztán földrajzi köznévi nevek csak olyan vidékeken maradnak meg, ahol ez a forma pontosan megkülönbözteti az adott helyet a határ más részeitől, azaz „a *Hegy* név a településen belül csak egy *hegyre*” vonatkozhat (1947a: 6–7).

³⁹ A fenti feltevést azonban el is bizonytalanítja az a megfigyelés, hogy a hegyvidéken élő emberek ma sem gyakran nevezik meg a nagyobb hegységeket, s a régiségben még inkább feltehető, hogy így volt.

Az Árpád-korban a hegyrajzi közneveknek csak egy részénél van adatunk arra, hogy esetleg önmagukban kiemelkedés tulajdonnévé válhattak: például a *Bérc*, *Domb*, *Halom*, *Hát* esetében feltételezhetünk ilyen tulajdonnévi használatot. Az oklevelek nagy számú *bérc* előfordulása mögött azonban az esetek nagy részében kétségtelenül közszói említések húzódnak meg. Ennek megítélésében a már említett névszociológiai tényezők, azaz a névhasználók kompetenciája nem igazíthat el bennünket, a névség megítélésében legfeljebb az oklevélszövegek módszeres áttanulmányozásával megragadható szövegbe foglalási sémák révén kaphatunk némi segítséget (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 50–59, 2007: 51–72, vö. még a III. 2. Történeti elemzés 2.3. alfejezetében írottakat).

3.2. A latin vagy részben latin nyelvű hegynévi adatok kapcsán gyakorta nem lehetséges annak a megállapítása, hogy ezek mögött rejtőztek-e magyar nyelvű formák, s ha igen, pontosan milyenek. Hiba volna azonban a latin adatokat eleve kizárni a magyar hegynevek köréből, forrásértékük szempontjából ugyanis e formák különfélék lehetnek. Egy részük talán csak a latinságban volt használatos (*Sacer Mons Pannoniae*), mögöttük — legalábbis kezdetben — kevésbé kell magyar nyelvi formát keresnünk, bár utóbb ezek is kialakulhattak: *Pannonhalma*. A körülírászerű megjelölések (*magnus mons Cassouiensis*) esetében azonban számolhatunk magyar megfelelővel, alakjukat azonban sokszor nem lehet egyértelműen megállapítani. A vegyes formában szereplő hegynevek többségében a földrajzi köznévi rész latin nyelvű, ennek névhez tartozása ugyanakkor az esetek egy részében bizonytalan (mindehhez lásd HOFFMANN 2004: 20–22, 2007: 26–30, vö. még az I. 5. A hegynevek és más névfajták kapcsolata című alfejezet 4.3.1. pontjának vonatkozó részeit). A latin névformák ilyenfajta differenciált megközelítése a magyar megfelelők szempontjából is hasznos lehet.

4. A hegynév terminust az elmondottak alapján a továbbiakban meglehetősen tágan értelmezem: mindannak a térszíni formának, illetőleg ezek részeinek a tulajdonnévi értékű elnevezéseit ebbe a kategóriába tartozónak tekintem, amelyet a névhasználók a közszói megnevezés során hegyrajzi köznévvvel illetnek, vagyis kiemelkedésnek minősítenek.

4. A régi hegynevek névterjedelmének kérdései

1. A középkor magyar hegynévállományának egybeállítása során a latin nyelvű oklevelekből a névadatok kiemelése és tulajdonnévi voltának megállapítása mellett további nehézséget jelent a névterjedelem pontos körülhatárolása is. Ennek megoldásában a kérdést érintő néhány szakmunka nem igazán nyújt jól hasznosítható fogódzókat.

J. SOLTÉSZ KATALIN funkcionális szempontokat mérlegelve látja megoldhatónak a név terjedelmi határának megállapítását. A tulajdonnévi kifejezésben azok az elemek tekinthetők a név szerves részének, amelyek elhagyásával a név nem név többé, vagy pedig más név, azaz más denotátum neve; azon elemek azonban, melyek elhagyásával a név funkciója, denotációja nem változik meg, nem szerves részei a névnek (1979: 17).

A J. SOLTÉSZ által javasolt szempont érvényesítése — attól függetlenül is, hogy komoly elvi problémákat vet föl — természetesen minden egyes név esetében igényli a névhasználók kompetenciájának ismeretét.⁴⁰ Az ómagyar kori hegynévállomány összeállításakor munkánkat azonban megnehezíti, hogy nem támaszkodhatunk a neveket használó emberekre, pusztán az okleveles források állnak a rendelkezésünkre akkor, amikor megkíséreljük a hegynévrendszer s ezen belül az egyes hegynevek egykori nyelvi szerkezetét rekonstruálni.

DEME LÁSZLÓ a helyesírás, illetve a grammatika felől közelít a névterjedelem kérdéséhez, s úgy látja, hogy a helynevekben a névterjedelem ügyében leginkább a földrajzi köznévi elemek névhez tartozásának a megítélése okozhat gondot: az osztályjelölő lexémák ugyanis előfordulhatnak a név részeként (pl. *Sárga-folyó*), illetve a földrajzi jelleg jelölőjeként a név mellett, de nem ahhoz tartozóan (pl. *Duna folyó*), mely esetben a földrajzi köznévi szintaktikai szerepét tekintve utójelzőként funkcionál (1989: 284, vö. HOFFMANN 2003a: 203). A névterjedelem megállapítása ugyanakkor DEME felfogásában csupán a név helyes írásmódjának meghatározásához szükséges.

A magyarországi névelméleti írások áttekintésére vállalkozó munkájának megfelelő fejezetében VÁRNAI JUDIT SZILVIA a helynevek, általánosabban a tulajdonnevek terjedelmének meghatározását pusztán formai kérdésnek tartja (2005: 56), konkrét támpontokat azonban a névtest terjedelmi határainak megállapításához — legalábbis a helynevek kapcsán — összefoglalásában nem ad.

A továbbiakban elméleti fogódzó híján a hegynevek középkori állományának összegyűjtése és feldolgozása során felmerülő, ide kapcsolódó problémákat, va-

⁴⁰ A nyelvhasználók is vélekedhetnek persze eltérően az egyes nevek névterjedelmével kapcsolatban, ennek háttéréről bővebben lásd ZSOLNAI 1967: 196.

lamint az alkalmazott vizsgálati szempontokat igyekszem konkrét példák alapján bemutatni, s egyidejűleg néhány módszertani elvet is próbálok ennek kapcsán megfogalmazni. A szemléltetésképpen idézett nevek jól példázzák azt is, hogy a nevek terjedelmi határainak megállapításakor nem elég csupán egyetlen szempontot érvényesíteni, hanem minden egyes névalak kapcsán komplex, sok szempontot és információt, valamint alapos filológiai feltáró munkát magában foglaló módszert alkalmazva célszerű eljárunk. Könnyen megeshet azonban, hogy egy-egy esetben még így sem jutunk közelebb a kérdés eldöntéséhez; de a jelenség rétegzett voltát látva, úgy gondolom, hitelesebb képet adhatunk az egyes nevek-ről és a hegynévállomány egészéről is, ha a határozott állásfoglalás helyett inkább többféle lehetőséggel számolunk.

2. Az okleveles adatok nagy részénél látszólag egyértelmű, hogy a latin szövegkörnyezetben pontosan mettől meddig tart a magyar hegynév, pl. 1256: ad vnum berch, qui vulgo *Eregeteuhig* vocatur (ÁÚO. 2: 267), 1239: in monticulum *Paphomoka* nuncupatum (ÁÚO. 7: 73). Az efféle szerkezetekben szereplő latin fajtajelölő lexémák használatát BALÁZS JÁNOS azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói (...) szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak” (1963: 48). HOFFMANN ISTVÁN a mai nyelvhasználat alapján kiterjeszti a fenti megállapítás érvényét, mondván, hogy „a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryananyagokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben gyakran kíséri az adott hely jellegére, fajtajára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévként a kitétele” (2004: 45, ehhez lásd még 2007: 88). E nyelvészociológiai motiváltság alapján azonban — mely természetesen a régebbi korok vonatkozásában sem hagyható figyelmen kívül — az oklevelek névanyagában is számolnunk kell hasonló jellegű, a szóbeliségben (s ezt követve aztán az írásos dokumentumban) a név mellé pusztán magyarázó jelleggel kitett földrajzi köznevekkel. Az oklevelezési gyakorlatban — a különböző határjárások tanúsága szerint — az oklevél lejegyzője a tényleges névhasználók által közölt formákat foglalta szövegbe, a névhasználóknak persze „mint egy meghatározott közösség tagjainak mindig okvetlenül tudniuk kell, hogy egy-egy általuk használt tulajdonnév (...) mit jelöl: helységet-e vagy valamely térszíni formát stb.” (BALÁZS 1963: 47). Olyan speciális kommunikációs helyzetben azonban, mint amelyet egy, a vidéken járatlan hivatalos személy jelenléte idéz elő, az egyértelműség kedvéért a megkérdezettek az adott területen általában használt formákat — a kétrészes nevek mintájára — kiegészíthették fajtajelölő szerepű szavakkal, ugyanúgy, ahogyan ma is gyakran megteszik ezt a helynévgyűjtési szituációkban az adatközlők.

A mai névhasználati szokások másik alapvető jellemvonását is szem előtt kell tartanunk a névterjedelem kérdésköre kapcsán. Valamennyi névtípus eseté-

ben megfigyelhető ugyanis, hogy a földrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek mellett párhuzamosan igen gyakran egyrészes alakok is használatban vannak. A Füzérradvány határában emelkedő hegyek egyikének megnevezésére például a *Korom* és a *Korom-hegy* névváltozatokat egyaránt használják a helybeliek.⁴¹ A közeli *Alsó-hegy* és *Darázs-domb* azonban csak ebben a kétrészes formában, míg a *Zsiga*⁴² kizárólag egyrészes alakulatként eleme a névrendszernek. A nyelvterület más vidékén is találunk egy- és kétrészes névpárokat, például Baranya megyében: *Köves* ~ *Köves-högy* (BMFN. 197/262), *Herák* ~ *Herák-högy* (223/192),⁴³ illetve — magától értetődően — kizárólag egy- vagy kétrészesként használt neveket is. Arra vonatkozóan azonban, hogy mely szemantikai, illetve lexikális szerkezetű neveknél jelenhetnek meg a párok, s melyeknél ritkán vagy egyáltalán nem, jelenleg nincs bővebb ismeretanyagunk. Általánosságban azonban elmondható, hogy többnyire azon nevek esetében találunk névpárokat, amelyek előtagja önmagában, földrajzi köznévi utótag nélkül is előfordulhat a magyar névrendszerben. Formális kommunikációs helyzetekben a két változatban is használatos nevek esetében — úgy tűnik — általában a kétrészes alakot használják, egyrészt mert földrajzi köznévi eleme révén pontosabban megjelöli a helyet, másrészt mert ez a hivatalosabbnak tekintett változat.

A névhasználók pontosságra törekvése — mint a névterjedelmet befolyásoló tényező — mellett a középkor időszakában minden bizonnyal számolnunk kell magának az oklevélírónak a nyelvi hatásával is. HOFFMANN ISTVÁN példákkal igazolja, hogy bár az oklevelek megszövegezői — az iratok jogbiztosító szerepéből fakadóan — a helyneveket az esetek nagy részében a nyelvi hűségre törekedve, tehát a kérdéses területen használatos formájukban adják meg, az írásos forrásokban mégis szerepelhetnek olyan nyelvi elemek is, amelyek „leginkább az oklevélszerző nyelvi lenyomataként értékelhetők” (2007: 89). Közülük a névterjedelem szempontjából leginkább a részben vagy teljesen latinul szereplő névformák megítélése bizonytalan: a latin fajtajelölő közszó névhez tartozása mellett ugyanis néha még az előtag alakja sem állapítható meg egyértelműen. (E formák valós tulajdonnévi voltával, illetve vulgáris nyelvi használatával kapcsolatban lásd HOFFMANN 2004: 20–24.)

⁴¹ KOVÁTS DÁNIEL névtárában e kiemelkedés élőnyelvi közlésből származó alakjaként csak a *Korom-hegy* forma szerepel (2000: 104). A különbséget egyrészt az magyarázhatja, hogy a KOVÁTS által végzett élőnyelvi adatgyűjtés közel fél évszázada, 1963-ban történt, s természetesen az azóta eltelt időszak alatt maga a névhasználat is módosulhatott, ám emellett — amint erre már korábban utaltam — a beszélők eltérő névhasználati szokásai is indokolhatják az efféle eltéréseket.

⁴² KOVÁTS DÁNIEL gyűjteményében a kiemelkedésnek nincs élőnyelvi adata, 1788-ból közöl csupán egy kétrészes *Zsiga-domb* névalakot (2000: 156).

⁴³ A helynévnek további változatai is vannak: *Túsó-hát* és Herák-megye. A hegynevek mellett természetesen más névfajtákban is fellelhetők efféle alakváltozatok: *Arva* ~ *Arva-düllő* (BMFN. 198/106), *Ludas* ~ *Ludasi-rét* (199/92).

3. A gyanú, hogy a földrajzi köznév a valós névhasználatban nem ténylegesen része a névnek, a legáltalánosabban használt fajtajelölő lexémák esetében merülhet fel nagyobb valószínűséggel. Könnyen belátható, hogy a konkrét névállományt nem ismerő, de rögzíteni szándékozó személy számára a szemantikailag nem áttetsző nevek és az általuk jelölt objektumok összekapcsolásához a legmegfelelőbb egy mindenki által ismert közszó, földrajzi köznév használata lehet. Kiemelkedések esetében a régiségben — gyakoriságuk és általános jelentésük alapján — bizonyára főként a *bérc*, *hegy*, *halom* lexémákat szerepeltették magyarázó elemként.⁴⁴ A *kő* vagy a *fő* használata értelmezőként ezzel szemben félreértésekhez is vezethetett volna, hiszen az előbbi sziklák mellett várak jelölésére is használatos volt, míg az utóbbi vizek nevében jóval jellegzetesebb. Az egyrészes variánsával váltakozó *Viszoka hegye*, *Nyulas-bérc*-féle adatok kapcsán azonban érdemes alaposabb vizsgálatokat is végezni a név szerkezetének ügyében. Természetesen a földrajzi köznévi rész tényleges névhez tartozását, valamint az esetleges egyrészes névváltozat meglétét azon nevek esetében is szükséges vizsgálni, amelyeknek nem adatolható egyrészes változata. A legnehezebb dolgunk a mindössze egyetlen adattal álló hegynévek névterjedelmének megállapításában van, márpedig az ómagyar korból ilyenek szép számmal akadnak. A források helynévi szórványai kapcsán azonban számolnunk kell azzal is, hogy az egyes nevek megőrződése az okleveles anyagban véletlenszerű.

3.1. A nevek — mint az köztudott — nem függetlenek a többi névtől, első lépésként a hegynéveket ezért e helynévfajta egész állományának, azaz a *h e g y - n é v r e n d s z e r n e k a z e l e m e i k é n t* érdemes szemlélnünk.

A *Viszoka hegye* (1323/1324: *Wyżukahigy*, Gy. 2: 510) olyan kétrészes névforma, amelynek előtagja szláv eredetű helynév. Ismeretes, hogy a jövevénynevek esetében nem ritka a névtest terjedelmének növelése egy magyar fajtajelölő földrajzi köznévvvel, vö. *Brizó bérce* (1331/1394: *Brizoberche*, Gy. 3: 229), *Orló hegye* (1408: *Orlowhege*, Zs. 2/2: 153/6220), *Lendece mála* (1339/1359>1520: *Lendeczemaala*, Gy. 4: 575), *Oslina-hegy* (1405: *Oslynaheg*, Zs. 2/1: 515/4203), *Csiszta-homlok* (1294/1321/XVII.: *Chysta humluk*, Gy. 3: 150, 233). E névváltozási folyamat alapján valószínűsíthető, hogy a *Viszoka hegye* névforma valós névváltozat lehetett, amely tehát másodlagosan, kiegészüléssel jöhetett létre. A *Nyulas-bérc* szintén az egyrészes *Nyulas* formával váltakozva tűnik fel az oklevelekben. E névpár esetén feltehetjük, hogy — csakúgy, mint a mai névvariánsoknál — egymás mellett élt a két szemantikailag áttetsző forma, ez a hasonló ómagyar kori hegynévek körében az oklevelek tanúsága szerint ugyanis nem példa nélküli (vö. *Csókás* ~ *Csókás-kő* Borsod vármegyében), igaz viszont, hogy nem is igazán gyakori.

⁴⁴ Mai nyelvi kompetenciánk alapján talán feltehető, hogy a nyelvhasználóknak a régebbi korban is volt valamiféle ismeretük — legalábbis saját környezetükre vonatkozóan — a szavak használati gyakoriságára vonatkozóan.

A *Nyulas-bérc* esetében ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kiemelkedést egy *Nyulas* nevű földterület mellett említik. J. SOLTÉSZ KATALIN megállapítása szerint „amikor egy földrajzi objektumot egy másikról neveznek el, többnyire a formáns szerepű földrajzi köznévként kerül megkülönböztetésül az átvett név mellé” (1979: 84): *Szineg* település (1308/1426: t. *Scynek*, Gy. 3: 136) > *Szineg-fő* (1326: mo. *Zyn[a]gfev*, Gy. 3: 42, 105), *Gáld* víznév (1307: fl. *Gald*, Gy. 2: 100, 160, 190) > *Gáld-bérc* (1299/1369/1590: loc. *Gabdberch* [ɔ: *Galdberch*], Gy. 2: 102, 134) stb. Az okleveles adatok azonban azt mutatják, hogy a hegynévek körében az esetek felében formai változtatás nélkül, metonimikus névadással vonódik át a közeli település, patak, erdő stb. neve a kiemelkedés megnevezésére: a *Börzsöny*, *Gereg*, *Geszte* településnevek azonos formában használatosak a közeli hegyek megnevezésére is (ehhez lásd A hegynévek és más helynévfajták kapcsolata című alfejezetben írottakat). A *Nyulas* és *Nyulas-bérc* névpár (1268: *Nulosberch*, Gy. 4: 238; 1279: coll. *Nulos*, Gy. 4: 238, 281) mellett ugyanakkor igen ritkán adatolható, hogy egy kiemelkedés megnevezésére mindkét alakulási mód (a településnévből metonímiával és földrajzi köznévvvel kapcsolódva jelzős szerkezettel alakulás) egyaránt megvalósult volna (ehhez vö. 1341: terra *Huzyazo* > montem *Huzyazov* ~ *Huzyazoberch*, A. 4: 143), az adatolás gyér volta ellenére talán mégis számolhatunk effajta alakulásokkal is a névrendszerben.

A latin fajtajelölő lexéma és magyar hegynévi elem kapcsolatának magyar megfelelőjéhez is célszerű a névrendszer felől közelíteni. Az *alpes Clementis* esetében HOFFMANN ISTVÁN szintén névszerkezeti okokra hivatkozva valószínűsíti a *Kelemen-havasok* formát (2004: 21), vélhetően az alapján, hogy a személynévi névadás, s különösen a pusztaszemélynévi metonímia feltételezése a nagyobb kiemelkedések nevében kevésbé megalapozott, mint a településnevek esetében. (Ezzel kapcsolatban lásd az I. 1. A névfajták szerinti kutatások jelentősége című alfejezet 4.3. pontjában írottakat, vö. még RESZEGI 2006: 165, illetve a III. 1. Szerkezeti elemzés 1.3. alfejezetének megfelelő része.) A *Beszvidek* régi *alpes Beschad* (ÁÚO. 8: 243) formája esetében a földrajzi köznévként a magyar névbéli meglétére azonban nehezebb következtetni, mivel a *Beszkod* albán vagy szláv származtatás esetén is megnevező funkciójú (FNESz.), s mint ilyen, önmagában és földrajzi köznévvvel kapcsolódva egyaránt eleme lehetett a magyar névrendszernek.

A latin hegyrajzi köznevek közül kizárólag a ’hegy’ jelentésű *mons* mellett szentnevek is előfordulnak az oklevelekben (pl. *Mons Sancti Martini*, Gy. 2: 626–629; *Mons Sancti Witi*, ÁÚO. 3: 249; *mons Sancti Thome*, Gy. 2: 284; monte, qui dicitur *Sancti Gerardi*, Gy. 4: 572). Minthogy e szerkezetek a vizsgált korban kizárólag latinul szerepelnek a forrásokban, az esetek nagy részében e formák vulgáris nyelvű használata bizonytalanul ítéltető meg. A latin alakok szinte kivétel nélkül a hegyen épült monostor védőszentjének nevével említik el-

sődlegesen természetesen magát a monostort, de vele együtt gyakran a kiemelkedést is. A nyelviség kérdésében hasonló tapasztalataink vannak a templomcím-ből alakult településnevek ügyében is, melyek kapcsán TÓTH VALÉRIA megállapította, hogy a templomok nevének meghatározása mellett a patrocíniumok „helységnévvé alakulásában is az egyházi befolyás játszhatta a meghatározó szerepet” (2007: 412). A templomcím-ből lett településnevek létrejöttében és — többnyire az adott település korábbi nevének rovására történő — elterjedésében tehát az egyháznak minden bizonnyal nagy szerepe lehetett. A szentek nevét viselő hegyek esetében vélhetően hasonló folyamat játszódhatott le. Pusztán a keletkezési körülményekből azonban nem derül fény arra, hogy e nevek bekerültek-e a magyar névhasználatba, s ha igen, milyen formában. A későbbi adatok, valamint a mai névhasználat is azt mutatja ugyanakkor, hogy ha nem is nagy számban, de vannak patrocíniumi hegyneveink, s ezek szerkezetileg egyneműek, mindegyikük kétrészes, vagy legalábbis van kétrészes változata is (pl. *Szent Gellért-hegy*, *Szent György-hegy*, *Szent László-hegy*, *Szent Mihály-hegy*, vö. FNESz., s a *Szent Vid* hegynév is használatos kétrészes változatban), mindezek alapján pedig a fenti példákban a latin *mons* fajtajelölő szó az ómagyar kori név földrajzi köznevi részének fordításaként fogható fel.

3.2. A rendszerelemként való vizsgálat mellett természetesen szükség van a neveket tartalmazó oklevelek *m i k r o f i l o l ó g i a i v i z s g á l a t á r a* is, vagyis az oklevelekben megnyilvánuló névlejegyzési sajátosságoknak, az azonos oklevélben szereplő neveknek az egymásra vonatkoztatására.

A kor oklevélírói gyakorlatában a latin fajtajelölő elemek mellett a magyar *bérc* lexémát is gyakran használták a latin nyelvű földrajzi köznevek szerepében: 1295: in qd. *berch* Seleumal dicto (Gy. 3: 70), 1281: ad qd. *Berch* Slovykkeve (Gy. 3: 188), 1332: ad qd. *Berch* Gerfaberberch (Gy. 3: 381). A *bérc* a példák mindegyikében kétrészes névforma előtt áll, s természetesen nem része névszerkezetnek. Ennek megfelelően a *bérc* után álló egyrészes neveket is — pl. *berch Sumus* (Gy. 2: 461, 512), *Berch Medokys* (Gy. 4: 66), *berch Bik* (Gy. 4: 104) — nagy valószínűséggel tarthatjuk földrajzi köznévi nélküli egyrészes formáknak. A Kolozs vármegyei „in 1 *Byrch*, *Kapus* nominato” és a „qd. *Kapus Byrch*” (Gy. 3: 344) előfordulások eszerint talán azt mutatják, hogy esetükben egy- és kétrészes névpárral (*Kapus* ~ *Kapus-bérc*) egyaránt számolhatunk. Magyarázhatók azonban az oklevélrészletek úgy is, hogy a latin fajtajelölő lexémákhoz hasonlóan tekintett *bérc* névrész először a latin névszerkezetnek megfelelően elől, majd a magyar névszerkezetnek megfelelően utótagként van feltüntetve, azaz mindkét adatot értelmezhetjük *Kapus-bérc*-ként. Kevésbé valószínű ugyanakkor, hogy a „qd. *Kapus Byrch*” azokat a kevert nyelvű szerkezeteket mintázhatja, amelyben a latin fajtajelölő elem a magyar szórvány mögött áll, például 1272: ad *Ptasnik* montem (FNESz. *Ptacsnik*), az effajta szerkezetek ugyanis az oklevelekben olyannyira ritkák (a domborzati nevek és más névfajták

szövegbe foglalására egyaránt), hogy analógiás hatásukkal nemigen számolhatunk.

Az általános oklevelezési szokások felmérése mellett érdemes egy-egy konkrét oklevélben belül is elemzéseket végezni. A Kolozs vármegyére vonatkozó oklevelekben különösen gyakran használják a *bérc* lexémát fajtajelölőként, ami például a Zsuk település határjárását tartalmazó 1326-os oklevélben szövegszerűen is megfogalmazódik: „montis seu Berch” (Gy. 3: 380). Emellett ugyanakkor a szövegben szereplő hegységek jobbára második névrészként tartalmazzák a *bérc*-et, s időnként még latin fajtajelölő is megelőzi e neveket: montem *Elus berch* (Gy. 3: 325, 379), montem *Bareberch*, monticulum *Ozywberch* (Gy. 4: 326, 375), *Capulnaberche* (Gy. 3: 42, 125). A *Berch Buzyaserdei* forma ezért — az oklevélben látható névlejegyzési sajátosságok alapján — a kiemelkedésnek az erdőnévvel való megnevezését mutathatja inkább, s a *bérc* földrajzi köznévvélhetően nem része a névnek. Nem zárható ki azonban, hogy éppen ez, egy már eredendően kétrészes erdőnév kiemelkedés megjelölésére való használata eredményezte a többitől eltérő formát.

3.3. Minthogy a helynevek esetében felmerülő kérdések általában tovább árnyalhatók a nevek t o v á b b é l é s é n e k vizsgálata révén, a névterjedelemre irányuló elemzések szempontjából is célszerű az ómagyar kor időhatárain túlra tekintenünk. A későbbi adatokkal ugyanakkor óvatosan kell bánni, ezek nem vetíthetők vissza mechanikusan az ómagyar korra, hiszen a névrendszer és benne az egyes névalakok is folyamatosan változnak. TÓTH VALÉRIA például a településnevek változási modelljeiről szólva utalt arra, hogy a településnevek kétrészsé válásának folyamatát a 14–16. században egy általános rövidülési folyamat váltotta fel, s e tendencia bizonyára nem hagyta érintetlenül a többi névtípust, így a hegységeket sem. A jelenség kapcsán ugyanakkor szerinte esetleg azzal is számolhatunk, hogy a rövid formák használata főként a szóbeliség sajátja lehetett, míg a bonyolultabb szerkezetek az írásbeliségben voltak jellemzőbbek, minthogy ezen alakulatokat más, szélesebb körben használták (2005a: 134–135).

A különböző irányú változási folyamatok mellett figyelembe kell azt is venni, hogy az adatok nem mindig hasznosíthatók egyértelműen. A már említett *Nyulas* és *Nyulas-bérc* nevű kiemelkedés neve *Nyulas-hegy*-ként jelenik meg egy 1931-es térképen (vö. Gy. 4: 281). A térképészek névadási gyakorlatának azonban tipikus jellemzője, hogy gyakorta szerepeltetnek magyarázó utótagot olyan esetekben, amikor a jelölt objektum fajtáját nem teszi eleve egyértelművé földrajzi köznévi névrész.⁴⁵ A csupán az említett térképen szereplő *Nyulas-hegy*

⁴⁵ 1955-től a korábban is alkalmazott gyakorlatot állami utasítás szabályozta, mely előírta, hogy az 1 : 25 000 és az 1 : 50 000 méretarányú térképeken fel kell tüntetni „a földrajzi fogalmakat jelölő szavakat (sziget, tó, gerinc, völgy, dűlő), ha a tulajdonnév ezt megkívánja” (Utasítás 1955: 40). A későbbiekben ezt az eljárást a nagyobb részletezésű 1 : 10 000 méretarányú térképekre is kiterjesztették, s ennek megfelelően a kataszteri térképeken szereplő csonka (ezen vél-

névforma tehát a valós névhasználat tükröztetése mellett magyarázható úgy is, hogy az ómagyar kori *Nyulas* ~ *Nyulas-bérc* névpárból csak az egyrészes *Nyulas* forma maradt meg, ez volt használatban a térkép készítésekor is, s a *hegy* magyarázó elemet — az idézett eljárásoknak megfelelően — csak a térképész kapcsolta hozzá. Mindez azonban természetesen nem cáfolja azt, hogy az ómagyar korban a *Nyulas-bérc* is létező névvariáns lehetett. A településnévi eredetű *Gereg* hegynév egy 1860-as térképen *Gereg-hegy* formában szerepel, ma pedig *Gereg oldal* a hely neve (Gy. 3: 94). Pusztán a térképi adat alapján — a fentebb mondottak miatt — nem következtethetünk arra, hogy az Árpád-korból adatolható 1275-ös *montem Gyrik* (Gy. 3: 94) alak is kétrészes nevet takar, még akkor sem, ha a térkép esetleg a korabeli valós névhasználatot adja is vissza.

A névterjedelem szempontjából tehát az esetek egy részében a ma használt alakokat csak igen nagy körültekintéssel hasznosíthatjuk, más neveknek pedig — különösen az egykori török hódoltság területén — nincs is mindig továbbélése. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne kellene figyelemmel lennünk a nevek továbbélésére, célszerűbbnek tűnik ugyanakkor a mai neveket is — csakúgy, mint a középkoriakat — egy másik, magasabb szinten, a névrendszer elemeként szemlélni, s a mai névrendszer és névhasználat jellemzői alapján kellő óvatossággal aztán következtethetünk a korábbi állapotokra is,⁴⁶ amint azt az első vizsgálati szempont ismertetése során magam is megkíséreltem (vö. 3.1.).

4. A fenti szempontok bemutatása során — az analitikus tárgyalás természetének megfelelően — talán kissé távol kerültek egymástól az egyazon név terjedelmére vonatkozó megállapítások. Ezért végezetül annak szemléltetésére, hogy miként érvényesülhetnek együtt a fent bemutatott szempontok, a Heves vármegei *montem Belsew* (Gy. 3: 125) névadat komplex elemzését mutatom be.

A *montem Belsew* forma magyar eleme a *belső* 'belül levő' melléknévből magyarázható, és bizonyára a hegy elhelyezkedésére utalhat (vö. FNESz. *Belső-*

hetően a földrajzi köznévi utótag nélkül álló nevek értendők: R. K.) neveket is minden esetben ki kellett egészíteni (Utásítás 1966: 12). A térképi név és a valós névhasználat eltérését jól példázza a Vilyvitány határában lévő *Gira* nevű kiemelkedés térképi *Gira-hegy* megjelenése (2004-es zempléni turistatérkép). E kétrészes formát a helyiek nem használják, amint ezt a kiemelkedés fajtájának (hegy vagy domb) megítélésében megmutatókozó bizonytalanság is mutatja. A térképi névanyagot mindemellett árnyaltabban szükséges szemlélni. Az előírások ellenére ugyanis az egyrészes formában használt domborzati nevek nem ritkán így szerepelnek a különböző típusú térképeken is: például a *Dobogó* (KOVÁTS D. 2000: 102) és a *Tilalmas* (139) hegynevek. Sőt az sem példa nélküli, hogy a szóbeliségből földrajzi köznévi utótaggal adatolt nevet a térképen utótag nélkül tüntetik fel, amint azt az *Osztra* és a *Szappanyos* térképi nevek jelzik az *Osztra-hegy* (KOVÁTS D. 2000: 202), illetőleg a *Szappanyos-hegy* ~ *Nagyszappany* (204) változatokban is használt név esetében.

⁴⁶ SÁNDOR KLÁRA szerint a történeti nyelvészeti vizsgálatokhoz elengedhetetlen a mai nyelvi állapot ismerete. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a jelenkori nyelvi állapot a „nyelvtörténet megkövült lenyomataiként” értelmezhető. Nem arról van szó tehát, hogy a mai állapotokból következtethetünk egy régebbire, hanem arról, hogy mai nyelvészeti ismereteinket a nyelv korábbi életének vizsgálatakor is alkalmaznunk kell (1999: 143–144).

tó). A korai hegynévi korpuszban szép számban találunk a hasonló szemantikai tartalmú *köz* és *közép* melléknév, illetve különböző földrajzi köznevek kapcsolataival alakult hegyneveket: *Köz-bérc*, *Közép-bérc*, *Közép-hegy*, *Közép-kő*, *Közép-magas*, *Közép-mál*. Ez a szemantikai tartalom más névfajták körében is alapvetően kétrészes névformában fejeződik ki (vö. *Közép-ér*, *Közép-patak*, *Közép-rét*, *Bel-Sár*, KMHsz. 1.). Arra ugyanakkor az ómagyar kori helynévrendszerben nincs példa, hogy a viszonyított elhelyezkedésre utaló melléknévi névrész földrajzi köznévi utótag nélkül álljon. Ennek ismeretében esetleg feltehetjük, hogy a *montem Belsew* névadat mögött a magyar *Belső-hegy* kétrészes forma rejlik, s a névrészek sorrendje és a földrajzi köznévi megjelenése pusztán az oklevélíró latinizáló tevékenységének eredménye lehet. Ezt támogathatja a mai névrendszer is: az ilyen szemantikai tartalmú nevek ugyanis mindig kétrészesek, még egyrészes variánsokkal való váltakozásukra sem találunk példát. Mindez pedig erősen elbizonytalanítja annak a lehetőségét, hogy egy elsődlegesen kétrészes (*Belső-hegy*-féle) névből elliptikus szerkezeti változás eredményeként kialakulhatott volna egy egyrészes *Belső* változat. Másrésztől viszont az adatot tartalmazó oklevél filológiai vizsgálata nem támogatja közvetlenül azt a feltételezést, hogy a *montem Belsew* forma egy magyar *Belső-hegy* fordítása lehetne. A szövegben a vizsgált nevet kivéve ugyanis valamennyi hegynév magyar földrajzi köznévi utótagot tartalmazó kétrészes formában szerepel (a településnevek kivételével a többi helyfajta nevei is mind kétrészesek), s a nevek egy része előtt latin fajtajelölő elem áll: pl. *mons Bykusfew*, *mons Fertysfeu*, *Jelusberche*, *vallis Fertyswelg*, *Turnapataka* (Gy. 3: 124–125). Nem találunk tehát az oklevélben olyan latinizált alakokat (csupán az *Eger* latin *Agria* megfelelője fordul elő), amelyek megerősíthetnék, hogy a *montem Belsew* esetében is erről lehet szó. A két szempont közül itt azonban a névrendszertanít, a nevekhez vonatkozó ismereteket tarthatjuk erősebbnek, mivel ez a nevek állományának általános, kivétel nélkülinek tűnő jellegzetességét mutatja. Az oklevelek belső szerkezetében a nevek feltüntetésében azonban ilyen következetesség nem szokott kizárólagosan megnyilvánulni.

5. A példa alapján talán úgy tűnik, hogy a fentiekben bemutatott, sok szempontot figyelembe vevő megközelítés bizonyos értelemben elbizonytalanítja, megnehezíti az okleveles adatok kezelhetőségét és használhatóságát. Ahhoz azonban, hogy a további, a rendszerre vonatkozó vizsgálatok hiteles és megbízható eredményt hozzanak, az adatállomány összeállításakor elengedhetetlenül szükséges az adatok előzetes mérlegelése, majd azok árnyalt bemutatása.

5. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata

1. A hegyneveket vizsgáló kutató igen hamar szembetalálja magát e névfajta, illetve egy-egy hegynév más helynévfajtaaktól való elkülönítésének nehézségeivel. Ennek magyarázatát többek között az adja, hogy a hegynevek nem a többi helynévfajtaaktól elkülönülten léteznek a névrendszerben, illetőleg a névhasználók nyelvtudatában. A hegynevek és más helynevek valójában igen szoros kapcsolatban vannak egymással, s ez a kapcsolat már a legrégebbi neveket vizsgálva is határozottan kiténik. A továbbiakban erre a kapcsolatra, azaz a nevek egymásra hatására kívánok rávilágítani, mégpedig olyan módon, hogy a névfajta közötti kölcsönhatások különböző megvalósulási lehetőségeit tekintem át. Azt igyekszem ezáltal is szemléltetni, hogy a világ tükrözésében milyen nyelvileg is megjelenő kapcsolatot teremt az ember, aki elnevez; konkrétan: hogy miféle nyelvi mozgás figyelhető meg a hegyeket és más helyfajtaikat jelölő nyelvi elemek között.

2. A már létező helyneveknek a névadásban betöltött szerepét TÓTH VALÉRIA foglalta össze egyik tanulmányában az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye névállományát vizsgálva (1999), s megállapította, hogy a névrendszer ilyenfajta közvetlen névalakító szerepe már a legrégebbi időkben is meghatározó volt. A már meglévő helynevek többféle szerkezeti elemként és különféle funkcióban épülhetnek be az új helynevekbe, s az alakulás módja is változatos képet mutat. Az általa felsorakoztatott példák alapján is jól látható, hogy természetesen a hegynevek is részt vesznek ezekben a folyamatokban. Munkájában TÓTH VALÉRIA a denotatív jelentés módosulásával járó változások tárgyalása mellett a szemantikai átalakulás nélküli, pusztán szerkezeti jellegű névmódosulásokat is áttekintette. Tovább árnyalhatja ugyanakkor az egyes helynévfajtaokról, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó névhasználati szokásokról meglévő ismereteinket az is, ha a helyneveket tartalmazó neveknek csupán azt a csoportját vizsgáljuk meg, melyben a másodlagosan létrejövő névalakulatok az eredeti denotátumuktól elszakadva új helyet, gyakran új helyfajtaikat jelölnek meg.

Vidékenként pedig — erre FEKETE PÉTER hívta fel a figyelmet — akár jelentősebb különbségek is mutatkozhatnak abban, hogy a különböző objektumfajta neveit milyen újabb helynevek alkotására használják fel a névadók (1999). Jól szemlélteti ezt a kiemelkedésekben gazdag Eger és Felnémet helynévanyaga, melynek feldolgozása során a szerző — jórészt jelen kori és újkori névanyagra támaszkodva — a hegyneveket mint a névadásban meghatározó névalkotó nyelvi eszközöket mutatta be.

3. BENKŐ LORÁND hasonló természetű vizsgálatot végzett a víznevekhez kapcsolódóan. Alapvető célja a Székelyföld régi víznévállományának a feltárása volt — víznévi adatok híján — a településnevek felhasználásával (1947c). A víznévállomány rekonstruálásához elengedhetetlenül szükségesnek tartotta e két névfajta összefüggésének tisztázását, s e kapcsolat megítélésében elsősorban a jelentéstani szempontokat tekintette irányadónak. Emellett azonban további, a névállomány vizsgálata során feltárt névadási szokások és analógiák ugyancsak segíthetik a kutatót a nevek kapcsolattípusainak feltárásában. A víznevek és a településnevek viszonyát újabban GYÖRFFY ERZSÉBET járta körül (2008). Tanulmányában először a BENKŐ által megadott támpontok alapján, majd — főként egyes problematikus nevek kapcsán — további szempontokat is bevonva igyekezett meghatározni a névalakulás feltehető irányait. A BENKŐ által kidolgozott vizsgálati módszer egyes szempontjai azonban tulajdonképpen univerzálisak, vagyis más helynévfajták, így a kiemelkedésnevek vizsgálatakor is támaszkodhatunk rájuk.

A hegynevek és más helynevek kapcsolata valójában kétirányú lehet: a hegynevek létrehozásában egyrészt gyakran vesznek részt más objektumfajta jelölő nevek: különösen a településneveknek, vízneveknek, erdőneveknek a hegynevekbe való beépülése tűnik jellegzetes folyamatnak. A kiemelkedések nevei is gyakorta megjelennek azonban más helyfajtákhoz tartozó objektumok megnevezéseiben. E kettősség miatt bizonyos esetekben nem könnyű (sőt olykor nem is lehetséges) azt meghatározni, hogy a két változási irányból aktuálisan melyik realizálódhatott. Az elsődleges név által jelölt helyfajtának és az alakulás módjának, irányának felderítésében ilyenkor — mint általában is — a név szemantikai természete, illetőleg nyelvi szerkezete lehet főképpen a segítségünkre.

A *Farkas-halom* (1325: montic. *Farkasholm*, Gy. 4: 516), *Hegy-magos* (1256: mo. *Hygmogos*, ÁÚO. 2: 267, 268), *Csóka-kő* ([1290–1299]>1323>1419: mo. *Chokakw*, Gy. 2: 356)⁴⁷ névalakulatok például hegyek és települések nevéként is használatosak, a név lexikális szerkezete ugyanakkor egyértelművé teszi a hegynév elsődlegességét. Ennek nyomán a *Szarvashalom* (1290/1293: *Zorvosholm*, Gy. 1: 513), *Szeghalom* (1222/1550: v. *Zegholm*, KMHsz. 1.) településnevek, a *Feketehalom* (1267>1353: castr. *Feketehalm*, KMHsz. 1.) várnév, illetőleg a völgynévként szereplő *Szabadhegy* (1093: vallem *Zabathegh*, ÁÚO. 6: 66) esetében is — noha maga a hegynév nem adatolható — a hegyrajzi köznévi lexéma alapján nyilvánvaló a hegynévből való alakulás. A nem kiemelkedést je-

⁴⁷ A *kő* utótagú településnevek esetében gyakran nem egyértelmű a hegynévből való alakulás, a földrajzi köznevet ugyanis helynévi utótagként a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is használták (vö. pl. *Ajnácskő*, *Baglyaskő*, *Kékkő*, FNESz.). S noha a *Kékkő*, *Baglyaskő*-féle nevek a szemantikai tartalmuk alapján elsődlegesen feltétlenül kiemelkedések nevei lehetnek, a belőlük alakult várnevek analógiás hatásával azonban — különösen a személynévi előtagú névalakulatok esetében — mindenképpen számolnunk kell.

lentő földrajzi közneveket magukba foglaló hegynevek szintén félreérthetetlenül mutatják az alakulás irányát, pl. *Pásztorrév* (1238/1296–1301: coll. *Pastorreu*, Gy. 2: 102, 170), *Ökörmező* (1291: 2 montes *Wkurmezeu*, Gy. 2: 460, 543), *Bányaföld* (+1269: *Banafeld*, Gy. 4: 585, 634, 682), *Homorúaszó* (1256: berch, qui vulgo *Humurozou* dicitur, ÁÚO. 2: 267), *Bodzáserdeje* (1326: Berch *Buzyaserdei*, Gy. 3: 325, 326, 379).

A *Dengeleg* víznevet (1246/1383: *Denselegh* [o: *Dengelech*], Gy. 4: 211, 235–236) a benne rejlő lexéma jelentése (vö. m. N. *döngölög* 'kis domb, halom', FNESz.) alapján tekinthetjük másodlagosnak, még ha az alapjául szolgáló hegynév adatokkal nem is igazolható. A szláv eredetű névrészt tartalmazó hegynevek esetében a szláv alapszó szemantikai tartalma szintén segíthet az elsődlegesség megállapításában. A Borsod vármegyei *Holboka* (1298/1390: mo. *Hulboca*, Gy. 1: 785) hegynév szláv *globokъ* 'mély' (FNESz. *Luboka*, ŠMILAUER 1970: 66) alapszava kevésbé valószínűsíti a hegynév elsődlegességét, minthogy ez a jelentéstartalom nem jellemző a hegynevekre, patakok nevében viszont gyakori (Borsodban két ilyen nevű patak is adatható). A hegynév tehát nagy valószínűséggel a közelében folyó *Holboka* patak nevével állhat kapcsolatban (vö. KMHsz. 1. *Holboka* 2.). A szláv eredetű nevek kapcsán ugyanakkor az is kérdéses lehet, hogy a névnek még az átadó nyelvben alakult-e ki az újabb, másodlagos helynévi jelentése, vagy pedig a magyarba bekerülését követően vált a metonimikus névátvitel kiindulópontjává.

Az azonos nevet viselő víz- és településnevek keletkezéstörténeti irányának megállapításában további támpontnak tekinthetjük a vizek méretét is: a nagyobb vizek — jobbra indoeurópai, illetve szláv eredetű — nevei korábbiak, mint a mellettük kialakuló helységek nevei (vö. GYÖRFFY 2008: 146). A kiemelkedések mérete azonban — úgy tűnik — kevésbé segíthet az azonos alakú hegy- és településnevek viszonyának meghatározásában. Egyáltalán nem jellemző ugyanis, hogy a korban a magasabb kiemelkedéseket, hegyvonulatokat jelölő — s már igen koránról, a 11–12. századból adatható — *Tátra* (+1086/[1100 k.]: *Triti*, DHA. 245), *Mátra* ([1200 k.]: *Matra*, Gy. 3: 42), *Bakony* (1193: *Bokon*, Gy. 2: 322), *Pilis* (1187 Pp.: *Ples*, Gy. 2: 207), *Tribecs* (1113: *Trebisc*, DHA. 395) hegyneveket más helyfajták megnevezésére felhasználták volna.⁴⁸

⁴⁸ Közülük csupán a *Bakony* és a *Pilis* szerepel egy-egy esetben birtok neveként (Fejér vármegyében 1193: *Zóboka* et ... *Bokon*, 1469: Poss. *Zaboka* al. nom. *Bakon*, Cs. 3: 357; Komárom vármegyében 1436–1439: possessio *Pylis*, Cs. 3: 511). A *Bakony* hegynév településnevek előtagjaként is viszonylag korán, már a 15. századból adatható, ám ezek a névalakulatok a korai említéseikben még jobbra latinizált formában szerepelnek: 1428: *Beel Bakoniensi*, 1458: *Bakonbel*, 1463: *Zenth Isthwan Bakoniensis*, 1495: *Bakonherend* (Cs. 3: 221, 233, 252), népnyelvi használatuk esetenként kérdéses. A további hegységnevi előtaggal álló *Mátraszele*, *Mátranovák*, *Tátrafüred*-féle helységnevek mind későbbiek, a 18–20. századból valók, s a (hivatalos helységnevérendezéskor kapott) hegynévi előtagjuknak lokális viszonyt kifejező szerepe van (vö. FNESz.).

4. A hegynevek és a különböző más helynévfajták viszonyának bemutatásakor az alapvető tendenciák megragadásához a főbb helyfajták szerint célszerű haladnunk.

4.1. A Kárpát-medencébe érkező magyarok számára a legfontosabb tájékozódási pontként KRISTÓ GYULA szerint a v i z e k szolgáltak. Az effajta táj-szemlélet szorosan összefügg a nomád életmóddal, „általános steppei gyakorlat”-nak tekinthető: minthogy a nomádoknak nem voltak állandó településeik, így a folyók maradtak a szilárd lokalizáció egyedüli eszközei (vö. 2003b: 16–17, a nomád életmód némileg eltérő megközelítéséhez lásd TÓTH V. 2001a: 27–28). Emellett azonban gyakorlati oka is volt a vizek fontosságának: az állatok itatása miatt nyilvánvalóan nélkülözhetetlen volt a folyók ismerete.

Minthogy a legkorábbi települések is a folyók, patakok mentén jöttek létre (vö. KISS L. 2001: 2), nem meglepő, hogy a víznevek a legrégebbi településnevek és tájnevek létrehozásában kiemelt szerepet játszottak (vö. BENKŐ 1947c, GYÖRFFY 2008, KRISTÓ 2003b: 17–35). A magasabban fekvő hegyvidéki területeket viszont csak meglehetősen késéssel foglalta el és ismerte meg alaposabban a betelepülő magyarság, s ezért a magyar eredetű hegynevek zöme is későbbi. A hegynévadásban ennek megfelelően már a letelepedés nyomai dominálnak: inkább a már meglévő településneveket használták fel névalkotó elemként a névadók. Ehhez képest a víznevek beépülése a hegynevekbe igen ritka.

Látszólag a *Duna* víznév szerepel a Bodrog vármegyei *Duna-hegy*, *Alduna-hegy* (1338/1439: pisc. *Dunahegy* ~ *Adunahegh*, Gy. 1: 719, 720) nevek előtagjában is, amelyek az oklevél latin fajtajelölő eleme szerint halastavat, halászóhelyet jelölhettek. Feltevésünket azonban elbizonytalanítja, hogy a HA.-nak a korból adatolható határneveket lokalizáló térképe szerint az említett helyek nem a Duna közvetlen közelében találhatók.⁴⁹

A *Nádasd-bérc* (1358: montem *Nadastdbirch*, A. 7: 392) és a *Nádasd pataka* (uo.) nevek esetében azonban az előtag szemantikai tartalma alapján egyértelmű a víznév elsődlegessége. A szláv előtagú (*S*)*zalatna bérce* (1291: *Zalathnaberche*, Gy. 2: 501) névalak létrejöttében szintén számolhatunk a közeli *Szalatna pataka* (1291: *Zalathnapataka*, Gy. 2: 458, 501) víz névalkotó szerepével. Ennek közszói előzménye ugyanis a szláv *soltь* ’mocsár’ földrajzi köznév (FNESz. *Szalatnok*), ami a víznév elsődlegességét sugallja inkább. Emellett azonban nem zárhatjuk ki a szláv *zlato* ’arany’ (FNESz. *Zalatna*) szóból alakult szláv helynév átvételének lehetőségét sem, ez a szemantikai tartalom azonban nem kapcsolható kizárólagosan egyik névfajtához sem. A Trencsén vármegyei *Veres-Hlinik* (1409: collem vulgo *Wereshlynyk*, Zs. 2/2: 288/7112) hegynévben talán az

⁴⁹ A név kapcsán a *hegy*-nek speciálisabb jelentésével is számolhatunk, ma ugyanis egyes vidéken ’sekély vízzel borított zátony, amelyen fennakad a csónak; vízfolyás vége’ jelentésben is használják a szót (vö. NEMES 2005b: 89).

'agyag' jelentésű szláv *glina* köznévre (ŠMILAUER 1970: 65) visszavezethető víznevet gyaníthatunk. Noha a víznév ezen a területen adatokkal nem igazolható, másutt azonban előfordul, vö. Pozsony vármegyében 1208: *Hylyunic* (FNESz. *Limpak*), Ung vármegyében 1400: rivulus *Hlynyk* (Zs. 2/1: 85/728). S ezt az alakulást a név alakja is támogatja, a *Hlinik* névforma ugyanis hímnemű alakban került át a szlávból, vagyis az átdó nyelvben nagy valószínűséggel vízfolyást jelölhettek vele, a *patak* szó szláv nyelvi megfelelője ugyanis maga is hímnemű. A névben megjelenő szemantikai tartalom azonban kiemelkedések megjelenésében sem ritka, vö. a magyar *Agyagos*, *Agyagos-bérc* névalakulatokat (Gy. 3: 150, 227, Gy. 4: 249), vagyis az elsődleges *Hlinik* forma mögött a *cholmъ* utótágot is feltételezhetjük.

A 14. század végéről adatolható *Körös-fő hegye* és *Körös-fő pataka* (1391: montis *Keresfewhege*, *Keresfewpataka*, Zs. 1: 214/1959) névpár esetében az előtag lexikális szerkezete — 'a Körös forrása' — mutatja az alakulás irányát. A hegynév létrejöttéhez ugyanakkor a víznévből keletkezett *Körös-fő* (*Keresfew*, uo.) településnév is hozzájárulhatott.

A folyamat fordítottjának, a hegynév > víznév alakulásnak a gyanúja csupán a *Kuna* (1303/1352//1450: mo. *Kwna*, Gy. 1: 736, 815) hegynév és a *Kuna pataka* (1303/1352//1450: riv. *Kwnapathaka*, Gy. 1: 815) víznév esetében merül fel (vö. szláv *kuna* és magyar *kuna* 'nyest' állatnév, illetve 1240: *Kuna* szn., FNESz. *Kunna*, TESz.), egyedisége mindazonáltal el is bizonytalanítja feltevésünket.

4.2. A tájnevek felhasználása a hegynévadásban egyáltalán nem jellemző. Az *Erdélyi-havasok* névforma csak latinul adatolható (1247 Pp/Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis*, Gy. 2: 97), magyar helynévként való használatával nem igen számolhatunk.

A hegynevek ugyanakkor a víznevekhez képest lényegesen kisebb szerepet kaptak a tájak, tájrészek nevének létrehozásában is (a viszonyításhoz vö. KRISTÓ 2003b: 17–35). Az alacsonyabban lévő helyek megnevezésében azonban nem ritkán jelentkeznek hegynevek (vö. KRISTÓ 2003b: 24–25). A Bakony északi, északnyugati előterét a középkorban *Bakony-alj*-nak nevezték (1274: *Bokonol*, JUHÁSZ 1988: 61), mely jelöletlen birtokos jelzős összetételből alakult. Sokkal inkább jellemző névstruktúra azonban a jelölt birtokos jelzős összetételek alkalmazása ebben a névtípusban, amint azt az Erdélyi-medencét nyugatról határoló Meszes hegység előterének *Meszesalja* neve (1391: *Mezesallya*, i. m. 90) mutatja. A kiemelkedéshez viszonyítva mélyebben fekvő területek megnevezésére szolgál a *Hegyalja* név is Zemplén (1341: *Hegalya*, i. m. 79), illetőleg Baranya vármegyéből (1469: *Heghalya*, uo.).

A tájnevek egy része ugyanakkor egyben hegynév is, az összefüggő hegy- és dombvidékek ugyanis megfelelnek a táj definíciójában megfogalmazott kritériumnak: természeti-földrajzi tényezők hatására kialakult területi egységet alkotnak (vö. JUHÁSZ 1988: 9), s ez a szemlélet érvényesül a nem tudományos kate-

gorizációban is. A nagy számban adathozható *Erdőhát* névvel a nyelvterület különböző vidékein (Zala, Baranya, Gömör, Nógrád, Bihar vármegyében) dombvidéket, erdős hátságot jelöltek.⁵⁰ Hasonlóan a *Sukoró*-t is a Győrtől délre húzódó dombvidék egészének nevéként használták (HA. 2.).

4.3. A hegynevek és a településnevek kölcsönhatása mindkét irányban igen jelentős.

4.3.1. A hegynevek létrehozásában szerepet játszó más helynevek legnagyobb hányadát — a magyarság letelepedésével összefüggésben — a településnevek adják. E névfajta elemeinek jelentős része hegyrajzi köznévvvel kapcsolódva válik hegynévvé: *Báré* (1326: v. *Baree*, Gy. 3: 343, 379) > *Báré-bérc* (mo. *Bareberch*, uo.), *Bátor* (1232>1360: v. *Batur*, Gy. 1: 530) > *Bátor-hegy* (1349: mo. *Baturheg*, KMHsz. 1.), *Dorog* (1272: v. *Dorogh*, Gy. 2: 234) > *Dorog-hegy* (1249: mo. *Durugheeg*, Gy. 2: 208, 303), *Akna* (1177/1202–1203/1337: v. de *Acna*, Gy. 2: 130) > *Akna hegye* (1177/1202–1203/1337: mo. *Acnahege*, Gy. 2: 102, 130, 131), *Apoc* (1246/1383: t. *Opuch*, Gy. 1: 67) > *Apoc halma* (1261/1323: *Apuchholma*, Gy. 3: 118), *Kocsola* (1272: t. *Kuchula*, Gy. 4: 574) > *Kocsola mála* (1339/1350>1520: *Kwchulamala*, Gy. 4: 571, 575, 579), *Köröső* (1391: *Keresfew*, Zs. 1: 214/1959) > *Köröső hegye* (1391: mo. *Keresfewhege*, Zs. 1: 214/1959). Az ide tartozó neveket vizsgálva mindjárt szembeötlik az alakulásmód egyik fő jellemzője: a hegyrajzi köznévvvel kapcsolódó településnevek jórészt egyrészesek, még az ómagyar kor közepétől kétrészesként is adathozható *Szászenyed* (1330: *Guyd [Enyd] Saxonica*, Gy. 2: 141) helységnévnek is csupán az — elsődleges formája, a mindennapi névhasználatban nyilvánvalóan továbbra is a település megnevezéseként szolgáló — alaprésze épült be a határában emelkedő kiemelkedésnek a nevébe: *Enyed(-bérc)* (1299/1338: 1 *berch Enid*, Gy. 2: 136). A kétrészes településnévből alakult nevek aránya elenyésző, de vö. pl. *Nagykedelen-bérc* (1332: *Nogkedehelenberch*, Gy. 3: 361, 380). A név előtagjában szereplő *Nagykedelen* névalakulat vélhetően *Kedelen* település (1329: v. *Keduelen*, Gy. 3: 361) osztódásával alakult.

A településnevek metonimikus névátvitel útján is gyakorta váltak hegynévvé. A névvé válásnak ezt a formáját azonban csak az esetek kisebb részében tudjuk egyértelműen megállapítani. A szláv eredetű nevek egy részében ugyanakkor az elsődleges (szláv nyelvi) lexikális-morfológiai szerkezet mutathatja az alakulás irányát: a *Bucsony* (1341: mo. *Buchun*, Gy. 2: 461, 517) hegynévben a szláv *-jane* településnévképző rejlik. Az esetek többségében ugyanakkor nem könnyen állapítható meg, hogy a metonimikus változás, azaz a hegynévi jelentés kialakulása a szláv vagy a magyar névrendszerben ment-e végbe.

⁵⁰ Vö. 1353/1493: item omnes possessioneorum in comitatibus Temesiensi et Carasoviensi videlicet Harumprede, Egrus, Ozyuayg et Bogran, Zeurind, Mocyoz ac alie possessionarie porcionnes particulariter pertinentes ad prenomintas possessiones, specialiter in loco *Erdeuhath* vocato (A. 6: 130).

További nehézséget jelent, hogy a legtöbb azonos alakú település- és hegy-név kapcsán nem lehetséges egyértelműen meghatározni az alakulás irányát. A szláv eredetű *Drénó* település- és hegynév (1256: t. *Drino*, Gy. 3: 193; 1291: mo. *Dreno*, Gy. 3: 150, 222) viszonyában a szláv közsói előzmény, vagyis az összláv *дрно* 'pázsit, gyeper, hanság' (ŠMILAUER 1970: 60) főnév nyilvánvalóan aligha segíthet, hiszen mindkét helyfajta jellemző jegye lehet, azaz mindkettő nevében elsődlegesen is megjelenhet. A *Nyír* településnév (1181/XVII: t. *Nyr*, Gy. 2: 303) és hegynév (1244: mo. *Nyr*, Gy. 2: 224, 225, 303) elsődlegességét szintúgy nem lehet csupán a névben rejlő információk alapján eldönteni. A puszta személynéveket rejtő hegynévi formákat (pl. *Gereg*, vö. ÁSz. 348; *Gyúl*: 1075/+1124/+1217: mo. *Gcohl* [ɔ: *Geohlu*], Gy. 4: 242, 247, vö. 1075: *Geohlu* szn., Gy. 4: 247) ugyanakkor — a névadás eltérő névszociológiai jellegéből fakadóan — településnévi áttétellel (+1275/[XIV.]: p. *Gyruk*, Gy. 3: 94; 1273> 1426: t. *Gyur*, Gy. 4: 247) szokás magyarázni, gyakran még akkor is feltételezve a közties helységnévi fokot, ha a hegynév közelében nem adatolható azonos nevű település (pl. *Bölcs*: 1280: mo. *Beylch*, Gy. 4: 258, vö. 1211: *Belch* szn., ÁSz.). E tétel fenntarthatóságát azonban cáfolni, de legalábbis elbizonytalanítani látszik az a körülmény, hogy az ómagyar korban adatolható hegynevek között szép számmal találunk olyan névformákat — településnévi párhuzam nélkül — amelyek valamely személynévvel azonos alakot mutatnak.

A csak latinul adatolható településnevet tartalmazó okleveles említések magyar helynévi használata erősen bizonytalan. A *Kelenföld hegye*-ként is rekonstruálható *mons Kelenfeld* (Chron. saec. XIV., Gy. 4: 572, 586) latin okleveles adat mögött — noha KISS LAJOS szerint a Gellért-hegy régi neve lehetett (vö. FNESz. *Gellért-hegy*) — minden bizonnyal inkább 'Kelenföld település hegye'-féle körülírást kell látnunk, nem pedig önálló hegynevet. Az 1270/1272: montem *Panky* (ÁÚO. 8: 257) adatot TÓTH VALÉRIA, valamint a HA. szintén nem tekinti önálló, *-i* helynévképzővel alakult helynévi származéknak, inkább a *Pányok* településnév melléknévi használatát valószínűsítik, 'pányoki hegy' értelemben (vö. TÓTH V. 2001b: 115). A *Cseketelke* név kiemelkedés és völgy megnevezésében is megjelenik (1393: vallis *Cheketeleke*, montis *Cheketeleke*, Zs. 1: 346/3122), ám szerkezeti felépítése alapján tényleges hegynévi használatával nemigen számolhatunk. Hasonlóan bizonytalanul ítéltetők meg többek között az 1348: *mons Tynnye* (A. 5: 193), az 1036: *rupes Wesprimiensis* (ÁÚO. 6: 39) alakulatok. Amennyiben mégis helynévnek tekintjük ezeket az adatokat, akkor adódik az újabb kérdés: milyen formában rekonstruálható a magyar alakjuk. A Szamárd település határában emelkedő hegy 1292: *mons Zamard* (Gy. 2: 207, 275) adata *Szamárd*, *Szamárd-hegy*, *Szamárdi-hegy* vagy éppen *Szamárd hegye*-ként is élhetett akár a magyar névhasználatban. Más esetekben még bonyolultabb a helynévfajta kapcsolata: a középkorban csak latinul és németül adatolható *Szent Márton-hegy* ~ *Szent Márton hegye* (1213: *Monte Sancti Martini*, Gy.

2: 627; [1291]: *Sant Martinberc*, Gy. 2: 629) forma magyar tulajdonnévi volta szintén erősen kérdéses. S ezzel összefüggésben az is bizonytalan, hogy amennyiben mégis a magyar névrendszernek is elemévé vált ez a forma, mikortól számolhatunk a használatával.⁵¹ Az azonban bizonyos, hogy a hegynév a közeli *Szentmárton* település (vö. Gy. 2: 626–629) nevéhez csak annyiban kapcsolódik, hogy mindkettő a hegyen épült monostor védőszentjének a nevével alakult. A hegynek a még gyakoribb *Mons Sacer Pannoniae* (vö. uo.) említése⁵² ugyanakkor már a megnevezésében található helynév (*Pannonia*) révén is jelzi, hogy tudós névhasználatról van szó, hiszen hegyek népi elnevezéseiben ilyen jellegű makrotájnevek soha nem szerepelnek.⁵³ A *Mons Sacer Pannoniae* névforma tehát csak az írásbeliségben létezett, élő, vulgáris nyelvű előfordulását legfeljebb csupán egy szűk értelmiségi réteg latin nyelvű kommunikációjában tételezhetjük fel (vö. HOFFMANN 2007: 17–18, a magyarországi oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának hátteréhez, főbb jellemzőihez bővebben lásd még HOFFMANN 2004: 15–38, 2007: 20–50).

4.3.2. A folyamat fordítottja, azaz a hegynevek beépülése településnevekbe ugyancsak jellegzetes az ómagyar korban. Az ilyen esetek legnagyobb részében az elsődleges hegynévi forma könnyen felismerhető, hiszen leggyakrabban hegyrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek váltak metonimikusan helységnevekké: *Farkashalom* (1325/1325: t. *Farkasholma*, Gy. 4: 516), *Feketehalom* (1267: *Feketeholm*, Gy. 1: 828), *Bothalma* (1290: t. *Budholma*, Gy. 1: 714), *Százhalom* ([1283 k., 1400 k-re]: in *Zázholm*, Gy. 2: 405), *Meleghegy* (1331!/1347: p. *Meleekhegh*, Gy. 2: 526), *Köröshegy* (1093 k.: *Keurisig*, FNESz. *Köröshegy*), *Csókakő* (1299: castr. *Choukaku*, Gy. 2: 356), *Hegymagas* (1093 k.: *Vgmogos*, FNESz.). A neveket felépítő lexémákkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy *bérc* utótagú hegynév az általam vizsgált korpuszban egyetlen esetben sem jelenik meg településnévben, sőt más helynévben sem, ami persze magyarázható az adatok véletlenszerű fennmaradásával, mégis igen elgondolkodtató, tekintve egyrészt a többi hegyrajzi köznévi gyakori előfordulását e helynévi alakulatokban, másrészt pedig a *bérc*-nek a régi hegynévanyagban való feltűnően sűrű szereplését. Mindez talán arra enged következtetni, hogy a magyar beszélők nem a többi hegyrajzi köznévvvel azonos értékűként használták a *bérc*-et, s bár e jelen-

⁵¹ A mai névrendszernek már bizonyosan nem eleme a név, a helybeliek ezt a kiemelkedést *Várhegy*-nek nevezik.

⁵² A megjelölés a hegyen épült Szent Márton-monostor nevéből alakult, amely itáliai egyházi példák nyomán a „Pannónia felett lévő hegyen” körülíró formában szerepel az oklevelekben (*mon-o S. M. in Monte supra Pannoniam sito*). A *Pannónia* ebben eredetileg az országot jelenthette, s csak másodlagosan vonódott át Szentmárton helysére, illetve a Pánzsza folyóra. E szerkezetből vonódott el a *Pannónia hegye* helymegjelölés, mely először a 11. század végén adatható (vö. Gy. 2: 629–630).

⁵³ A *Pannonhalma* névformát Guzmics Izidor bencés szerzetes alkotta meg az újabb kori latinságban használatos *Mons Pannonie* ’Pannónia hegye’ alapján (vö. FNESz. *Pannonhalma*).

ség magyarázata további vizsgálatokat igényel, talán mégis megkockáztathatunk egy előzetes feltevést. Az oklevelekben a kétrészes hegynevek utótagjaként szereplő *bérc* esetleg a valóságos nyelvhasználatban nem is lehetett minden esetben a név része, pusztán oklevélszóként szerepelt a hegynév mellett az e dokumentumokban általánosan használt latin fajtajelölő elemek mintájára, tényleges használata ritkább lehetett, mint ahogyan azt az okleveles adatok mutatják. (A *bérc* lexéma ilyenfajta szerepéhez lásd a II. Hegyrajzi köznevek című fejezet 1.1. pontjában írottakat.)

A kétrészes hegynévből alakult településnevekhez képest lényegesen ritkábban találunk egyrészes hegynévből metonimikus névátvitellel alakult településneveket. Pusztai hegyrajzi köznévi eredetűnek látszanak a *Hegy* (1221/1550: v. *Hegy*, Gy. 1: 508; [1350 k.]: p. *Hyg*, KMHsz. 1.), *Halom* (+1092/1274//1399: v. *Holm*, KMHsz. 1. *Halom II. 1.*) településnevek, s bár a közelükben nem adatolhatóak azonos nevű hegyek, mégis nyilvánvaló, hogy az adott település határában álló kiemelkedés tulajdonnévi értékű megnevezése vonódhatott át a helység jelölésére, mert közszóként ezek a szavak kevésbé alkalmasak emberi lakóhely megnevezésére. A Győr vármegyei *Ság* (1234>1356: p. *Saagh*, Gy. 2: 622) településcsoport, valamint a részét képező *Hegy* ([1237–1240]: *Hag* [ɔ: *Heg*], Gy. 2: 622) település neve — minthogy a vidéken elterülő három dombhátat együttesen *Sukoró*-nak hívták (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 95–96) — bizonyára a dombvidék településhez közeli kiemelkedésének megnevezésére használt említőnévi formából alakulhatott. (BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY szerint mindkét településnév a helység határában emelkedő szentmártoni hegy közelségére utalhat, 1998: 46.) Ez újabb eltérést jelent a településnevet tartalmazó hegynevekhez képest, hiszen ott egyetlen *Falu* vagy *Város*-féle hegynévvel sem találkozunk, ahogyan az ilyen formák települések tulajdonneveként sem fordulnak elő, szemben a hegynevek között egyáltalán nem ritka *Halom*, *Domb* típusú tulajdonnevekkel.

A csupán névelemnyi különbséget mutató, s ezért periferikusnak mondható *Bökény Somlya* 'Bökény Somlyója' hegynév (1274/1324: mo. *Bukensomla*, Gy. 2: 353) és *Bökénysomlyó* (1268: de *Bukensumlua*, Gy. 2: 353) településnév esetében az alakulás irányára a név szemantikai tartalmából következtethetünk: a *Somlyó* az egyik lehetséges etimológiai megközelítés szerint 'lassan omladozó' jelentésű (vö. MELICH 1963: 101, KISS L. 1997a: 159), s gyakran szerepel hegynévként (vö. 1356: montem *Somlyohege*, AO: 6: 481; Vas vm.; 1367: Mons *Apacza Somlo hegye*, Cs. 3. 210, 211, Veszprém vm.; 1401: montem *Somlyo*, BÁRTFAI SZABÓ 1938: 112, 113, Pest vm.), ezért — az etimológiától függetlenül — biztosra vehető, hogy e kapcsolatban is a hegynév lehet az elsődleges.

4.4. A településnevek mellett az *e r d ő n e v e k* is nagyobb számban jelennek meg hegyek nevében (vö. KISS L. 1996a: 442, BENKŐ 2002: 54). A 'kiemelkedés' jelentésű latin helyfajtajelölővel álló *Kereked* (+1269: *vinetis ... Kere-*

kud, Gy. 4: 585, 634, 682), valamint az elsődlegesen kétrészes *Bodzáserdeje*, *Várerdő* (1265: *montem ... Warerdev*, Gy. 4: 263), *Mogyorókerek* (1271: *montis Monorokerek*, ÁÜO. 8: 368), *Hollókerek* (1326: *berch Hollokerek*, Gy. 2: 90) neveket okleveles említéseik alapján hegyek neveinek gondolhatjuk. A hegynevek és a településnevek viszonyáról mondottaktól eltérően a hegy- és az erdőnevek kapcsolatában igen gyakori, hogy kétrészes erdőnév lesz metonimikusan kiemelkedés nevévé. További jelentős különbség az is, hogy a nevek a *Méneserdei-bérc* (1326: *mo. Meneserdeyberch*, Gy. 3: 326, 363, 380) kivételével mind metonímia útján alakultak, már amennyiben valóban hegynévnek tekinthetjük őket.

Az erdő- és hegynevek szoros kapcsolatát, e megnevezések összefonódását mutatja ugyanakkor az is, hogy a nagyobb hegyek, hegységek több esetben erdőként szerepelnek az oklevelekben. KISS LAJOS szerint különösen a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdasági szempontból különösen értékes hegyeink szerepelhettek a latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő' (1997a: 166): nagyobb hegységeink közül gyakran így említik például a *Vértess* (1228/1434, 1326/1327>1383: s. *Vertus*, Gy. 2: 322, 415), *Pilis* (1187 Pp.: s. *Ples*, Gy. 2: 207), *Mátra* ([1200 k.]: s. *Matra*, Gy. 3: 42), *Börzsöny* (+1270: s. *Bersen*, Gy. 3: 150, 184, 241) nevét. Annak ellenére, hogy e nevek a *silva* fajtajelölővel állnak, mégis hegyek nevének tarthatjuk őket (vö. még KRISTÓ 2003b: 36).

Az erdő- és a hegynevek bonyolult viszonyának a tisztázásához célszerűnek láttam a vizsgálatba a mai névanyagot is bevonni, a mai nyelvi folyamatok ugyanis modellül szolgálhatnak a régi változások rekonstruálásához és pontosabb megértéséhez. Az abauji Hegyköz helynévállományát segítségül hívva (KOVÁTS D. 2000) igyekeztem feltárni, hogy a mai névhasználatban miként realizálódik e két helynévfajta kapcsolata. E vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a mai névhasználók valójában igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében, s valószínűleg a két helyfajta sem különül el élesen az adott közösség nyelvi tudatában. A legtöbb esetben egyetlen névalakulat szolgál mindkét helyfajta jelölésére: a *Halyagos* (78), *Pajna* (164), *Nagy-Milic* (122) egyszerre jelöli tehát a hegyet és a rajta lévő erdőt. Különösen gyakoriak e kettős funkcióban a *-hegy* utótagú helynevek: *Farkas-hegy* (184), *Ór-hegy* (272), *Fekete-hegy* (78), *Kánya-hegy* (uo.), *Konc-hegy* (79), sőt a *Korom-hegy* (137, 292), *Lengyel-bérc* (186) neveket a névhasználók ma már csak a kiemelkedésen lévő erdők megnevezésére használják. Nyilván ebből adódóan az 'erdő' utótagú nevek lényegesen ritkábbak a vidéken, körükben is jellemző azonban, hogy azt a kiemelkedést is jelölik, amelyen az erdő található: *Urasági-erdő* (127), *Erdő* (91), *Kossuth-erdő* (69). Azokban a ritka esetekben pedig, amikor a hegynek és a rajta lévő erdőnek saját, önálló neve is van, azt általában egy földrajzi köznévként az elsődleges névhez kapcsolásával hozzák létre: az er-

dőt és hegyet is jelölő *Szár-hegy* (83) név mellett szerepel például az erdő megnevezésére a *Szárhegy-erdő* (uo.) névforma is.

A névadás-névhasználat e vonása könnyen magyarázható a kognitív nyelvészet nézőpontjából. A helynevek ugyanis a kognitív folyamatok leképeződéseinek nyelvi megvalósulásai, ennek megfelelően magukon viselik a megismerő folyamat mögött meghúzódó osztályozó, rendszerbe illesztő mozzanatok jellemző vonásait. A megismerési folyamat eredményeképpen pedig a kiemelkedést és az azt borító erdőséget az egyén nem választja el élesen egymástól, a két objektumot valójában egyazon denotátumként dolgozza fel, amit persze a névadó többféle megjelenésben szemlélhet, és nevezhet el, vö. 1483: Siluam *Monoros* alio nomine *Kvththethw* vocatam (OkISz.). A feldolgozás mikéntjével magyarázható az is, hogy a már használatban lévő erdőnév könnyedén átvonódhat a kiemelkedés megnevezésére, és fordítva, noha magában a névben természetesen megőrződik az elsődleges jelentéstartalom.⁵⁴ A hegyet és erdőt is jelölő *Halyagos* névben (KOVÁTS D. 2000: 78) például a kiemelkedés növénytakaróval fedett volta jelenik meg (< m. R. N. *halyag* 'hólyagfa', vö. FNESz. *Halyagos*), míg a szintén hegy- és erdőnévként is használt *hegy* utótagú nevek konnotációjában nyilván a kiemelkedés jelentése erősebb.

Az, hogy a név kétféle objektumot is jelöl, gyakran hatással van a név ragozására is.⁵⁵ A helyviszonyt a kiemelkedések esetében tipikusan a „rajta” viszonytal fejezzük ki, míg az erdők esetében „benne” viszonytal minősítjük. A Hegyköz hegy és erdő megjelölésére is használt nevei esetében ebből adódóan nem ritka, hogy a névhez mindkét végződés járulhat, nyilvánvalóan annak megfelelően, hogy épp melyik helyfajta akar utalni vele a beszélő, pl. *Remete-hegy, -be, -re* (KOVÁTS D. 2000: 125); *Hátulsó-hegy, -be, -re* (92). A név denotátumának a változása azonban nem feltétlenül eredményezi a grammatikai szerkezet változását is, a *Páska-hegy* (81), *Szár-hegy* (83), *Szemlő-hegy* (83) nevekkel erdőt is jelölnek, az adatok szerint mégsem kapcsolják hozzájuk a „benne” viszony végződéseit. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a név elsődleges grammatikai szerkezete teljesen átalakul: a *Korom-hegy* névvel például Füzérkajátán már jobbára csak a rajta lévő erdőre utalnak, s hozzá kapcsolódóan a helyviszonyt a névhasználók mindig „benne” viszonyként fejezik ki, másrészt

⁵⁴ SZILÁGYI N. SÁNDOR éppen ezért a metonímiát a közsavak kapcsán nem névátvitelként, azaz nem jelentésváltozásként értelmezi, hanem szemantikai-grammatikai szabályként, egyfajta rövidítési eljárásaként magyarázza, melynek eredményeképpen „a mondatban szemantikailag összerendelt szavak kapcsolata jön létre” (1997: 51). Eszerint aki *felmegy az Urasági-erdőbe ~ Urasági-erdőre*, az valójában *a kiemelkedésre megy fel, ahol az Urasági-erdő található*.

⁵⁵ SZILÁGYI N. ezt a metonímia általános szintaktikai szabályának tekinti: „a törölt elem mondatbeli viszonyító eleme (ragja, névutója) megmarad, és ahhoz az elemhez kapcsolódik, amelynek valamelyik attribútuma lehetővé teszi a törlést: *Most éppen Rejtő[regényé]t olvasom.*” (1997: 53). A hegyet és erdőt is megnevező névalakulatok esetében azonban ez a viszony nem ilyen egyértelmű.

viszont a dombos erdőt megnevező *Kossuth-erdő* formához mégis a *-re* végződést kapcsolják. Ezek az adatok azonban megint csak magyarázhatók olyan módon is, mint a szorosan összetartozó helyek nyelvi észlelésének a megnyilvánulásai. Amennyiben nem különülnek el a helyek a tudatunkban, akkor nem is várható, hogy a szövegbefoglalásuk módjában szabályosságot találjunk.

4.5. A település-, erdő- és víznevek mellett más helyfajták neveinek körében is felmerül néha a hegységekkel való kapcsolat. Az *Ökörmező*, *Homorúaszó*, *Vámos reze* (1256/1283//1572: mo. *Vamusreze*, Gy. 1: 600; < *Vámos*: campi *Vamus*, uo.) hegységek mezők neveiből alakultak. A *Kakulló-hát* hegység elötagja egy patak völgyet (1311: vall. *Kakullo*, Gy. 2: 323, 423) jelöl. Az azonos nevű *Kis-lakos* völgy- és hegységben (1282/1411: beerch *Kyslacus*, valle *Kyslacus*, Gy. 1: 757, 3: 42) a *lak* ~ *lok* 'lapály; völgy; rét' (JUHÁSZ 1988: 88) közszó rejlik, ami a völgynév elsődlegességét mutatja. A *Nagy-gyűrű völgye* (+1326/1400 k.: vall. *Nogh Gyuruelde*, Gy. 1: 40, 142) névstruktúra viszont éppen ellenkezőleg, az előtagban szereplő *Nagy-gyűrű* (+1326/1400 k.: mo. *Nogh Gyur*, uo.) hegységet jelzi elsődlegesnek.

A *Feket* (1177/1202–1203/1337: *Fequet*, Gy. 2: 102, 131) hegység nyilvánvalóan kapcsolatban áll a vele azonos oklevélből adatható *Feket feje* és a *Feket kapuja* nevekkel (1177/1202–1203/1337: *Fequetfee*, *Fequetkopua*, uo.), melyek a hegység valamely részét jelölhették. Az oklevelekben ugyanakkor gyakran találkozunk olyan hegyrajzi köznevet tartalmazó nevekkel, amelyek mellett nem szerepel latin fajtajelölő lexéma, illetőleg az e tekintetben pontosabb információt nem nyújtó 'hely' jelentésű *locus* áll mellettük, pl. *Magas-halom* (1256/1284//1572: loc. *Mogosholom*, Gy. 1: 675), *Püspöki-mál* (1279: loc. *Pyspukymal*, Gy. 1: 683), *Verő-mál* (1334: loc. *Wereumal*, Gy. 2: 517), *Közép-bérc* (1258: loc. *kuzepberch*, Gy. 1: 88), *Nagy-hegy* (1212/1397/1405: loc. *Naghhegh*, Gy. 1: 329), *Velken havasa* (1299/1369/1571: loc. *Velkenhawasa*, Gy. 2: 102, 159). E nevek hegységként való azonosítását az oklevélbeli említés alapján nem tekinthetjük egyértelműnek, az azonban kétségtelen, hogy eredendően kiemelkedések nevei voltak. A *Velken havasa* denotátumaként a földrajzi köznévi specifikus jelentéstartalma miatt a *locus*-szal való előfordulás ellenére is hegységet gyaníthatunk.

4.6. Az egyes névfajtáknak a hegységekkel való kapcsolatáról feltárt jellemző vonások talán fogódzóként hasznosíthatók az olyan viszonyrendszer megítélésében, amikor valamely név mellett egyidejűleg kettőnél több helyfajta megjelölését találjuk. A patak, település és hegy neveként is szolgáló *Medekes* (1332: t. *Medukus*, +1298/[XIV.]: *Medekes pothoka*, 1264/1696: Berc *Medokys*, Gy. 4: 80) névben a szláv *medokýš* 'savanyúvíz, ásványvíz' közszó rejlik (KISS L. 1999: 11), s így elsődlegesen nyilvánvalóan a víz megjelölésére szolgált, a hegység pedig alakulhatott közvetlenül a pataknévből, de ugyanilyen valószínűséggel számolhatunk a pataknév > településnév > hegység névmetonimikus névadással is.

Az *Omboz* névforma helységet,⁵⁶ patakot, hegyet és erdőt is jelölt (1320/1324: t. *Vmbuz*, fl. *Vmbuz*, s. *Vmbuz*, Berch *Vmbuz*, Gy. 2: 83, 84), minthogy azonban személynevet gyaníthatunk mögötte (vö. 1234: *Ombus* szn., ÁSz.), névrendszer-tani ismereteink alapján kevéssé tarthatjuk valószínűnek, hogy közülük a víznév lenne az elsődleges. Az erdőnevekre vonatkozó ismeretek híján viszont a további három névfajta viszonyáról, s az alakulás irányáról nem fogalmazhatunk meg efféle megszorításokat.

5. A vizsgálat eredményeit összegezve a következőket látom fontosnak kiemelni. A korai ómagyar korban legnagyobb számban a települések és a kiemelkedések kapcsolatát tükröző nevekre találunk példákat. Esetükben mindkét irányú alakulásmóddal szép számban jöttek létre nevek, míg a hegynevekbe azonban csak szemantikailag nem áttetsző egyrészes településnevek épültek be, addig a helységnevekben igen gyakran szerepelnek szemantikailag áttetsző és kétrészes hegynevek is. A különböző természeti nevek és a hegynevek kapcsolatáról összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a természeti név > hegynév alakulás esetében — úgy tűnik — nincs megkötés a beépülő helynévvel szemben sem szemantikai, sem szerkezeti vonatkozásban. A hegynevek megjelenése a másodlagosan keletkezett névformákban azonban már erősebb korlátokat mutat: a hegynevek szereplése például a korban az erdő- és víznevekben alig jellemző, a térszínformanevekben viszont gyakran előfordulnak, ám ezek gyakorta épp az előtagként a helynévbe belépő hegy valamely részét jelölik meg.

A hegynevek és más helynévfajta kölcsönhatásában a helyneveknek a helynevekbe való beépülése — amint a példák mutatják — két fő típusban realizálódhat: a pusztai helynévi metonímia mellett földrajzi köznévvvel kapcsolódva jöttek létre az új nevek. A harmadik lehetőség, a képzés nem jellemző e névfajta kapcsolódási lehetőségeire. Ez utóbbi talán azzal magyarázható, hogy a képzés mint helynévalkotási mód alapvetően — úgy tűnik — nem alkalmas arra, hogy vele a névfajta átjárását realizálni lehessen, a képzők talán inkább egy-egy konkrét helynévfajta keretein belül maradván játszanak aktív szerepet a helynevek keletkezésében és változásában egyaránt.

⁵⁶ A településnév *Ombozteleke* névváltozatban is használatos volt (1230/1349: p. *Ombuzteleke*, Gy. 2: 83).

II. Hegyrajzi köznevek

A földrajzi köznevek — lokalizálhatóságuk és kronologizálhatóságuk révén — különösen jól hasznosíthatók a névtani kutatások mellett a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban is. Munkámnak ebben a részében a szókincs e speciális rétegéből a hegyrajzi közneveket tekintem át, lehetőség szerint hasonló részletettséggel és több szempontot is figyelembe véve, ahogyan ezt a *patak* kapcsán HOFFMANN ISTVÁN bemutatta (2003b).

A magyar földrajziköznév-állományra általában és szűkebben a hegyrajzi köznevekre is helytálló az a megállapítás, amely szerint a földrajzi köznevek az objektumok fajtájának megjelölőjeként jelentős szerepet játszanak a magyar helynévrendszer jellegének a kialakításában (vö. TÓTH V. 1997a: 262). Nincs ez másként a régi korok vonatkozásában sem: a kiemelkedést jelentő közszoói elemek a korai ómagyar korban is meghatározó részt vállaltak a magyar hegynevek funkcionális és lexikális arculatának a megformálásában.

Az általam vizsgált hegynévi korpusz — melyben mintegy ezer névalak szerepel — közel 65%-a tartalmaz összesen csaknem két tucat különféle hegyrajzi köznevet. Ezek egy része jelentését tekintve nagyjából megfelel a szó mai köznyelvi használatának: *bérc*,¹ *domb*, *halom*, *hát*, *havas(ok)*, *hegy*, *kő*, *lejtő*, *magas*, *tető*, mások azonban csak egyes nyelvjárásokban vannak meg hegyrajzi köznévi szerepben, sőt kihaltak is előfordulnak közöttük: *fő* 'hegytető' (KISS L. 1991: 76), *gerend* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' (ÚMTsz.), *gyűr* 'mocsaras, vizenyős területen szilárd talajú, kiemelkedő domb, bucka' (NEMES 2005b: 82), *homlok* 'hegynek hirtelen, meredeken kiugró része' (HEFTY 1911: 211), *mál* 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' (LŐRINCZE 1947b: 24), *orom* 'hegytető, dombtető' (NEMES 2005b: 149), *orr* 'hegynek, dombnak erősen kiugró része' (HEFTY 1911: 302), *rez* 'hegy, domb, halom' (SZENTGYÖRGYI 2008: 46), *ség* 'domb, halom' (FNESz. *Séga*), *torbágy* 'domb, halom' (FNESz. *Biatorbágy*), *tő* 'hegynek, dombnak alsó része' (HEFTY 1911: 376), *verő* 'hegy vagy völgy délnek néző, déli kitettséggű oldala' (DÉNES 1982: 7).²

¹ Az ÉrtSz. szerint a *bérc* használata az irodalmi nyelvben jellemző.

² Egy-egy névben a földrajzi köznév pozíciójában más szemantikai tartalmú köznév is előfordul, mely talán csak az adott névben kaphatott helyfajtajelölő tartalmat (pl. a *tar* 'kopasz' melléknév az *Iván tarja* név utótagjaként).

E földrajzi köznevek területi megoszlása azonban a régi nyelvjárásokban éppúgy nem lehetett egyenletes, mint ahogyan ma sem az: a *hegy* például bizonyára az egész nyelvterületen használatos volt, ám hegynevek létrehozására legnagyobb számban a nyelvterület középső vonalában és az északi vidékeken alkalmazták; a *mál* szintén az ország nagy részén előfordul, az adatok alapján azonban névalkotó elemként Esztergom, Pilis és Pest vármegyékben a legjellemzőbb. Ez elsősorban a nyelvterület egyes vidékeinek különböző természetföldrajzi viszonyaiból, eltérő domborzati jellegéből adódik. A mennyiségi különbségek mellett ugyanakkor az is kitűnik, hogy vannak olyan kiemelkedésre utaló közszavak is, amelyek használati köre jól behatárolható: csupán egy-egy vidékre jellemző. A *havas* például jobbára a nyelvterület keleti részéről adatolható; a *kő* — hegyrajzi köznévként — a Balaton vonalától északra fordul elő, keleten pedig Borsod, Abauj és Sáros vármegyékkel határolható körül a névalkotó elemként való használata, emellett csupán az erdélyi Fehér, Kraszna és Szolnok vármegyékben adatolható. Az effajta területi megoszlásnak — az említetteken túl — számos oka lehet: például az, hogy a jelentésük eleve meghatározott típusú kiemelkedések jelölésére teszi alkalmassá az egyes hegyrajzi közneveket. A közöttük nyilvánvalóan meglévő szóföldrajzi különbséget azonban nyelvi tényezők is magyarázhatják, hiszen a területi megosztottság nem csupán a hegyrajzi, hanem általában a földrajzi köznevekre is jellemző. Ehhez hozzájárulhat az is, hogy a földrajzi köznevek jelentése, az általuk jelölt denotátumok jellege vidékenként egészen eltérő lehet (vö. HORVÁTHNÉ 1997: 428–429). A helymegjelölésre igénybe vett szavak nagyobb része mindamelllett a régiségben és ma is az egész nyelvterületen használatos a helynevekben (vö. BÁRCZI 1958: 149).

1. A kiemelkedés egészét jelölő hegyrajzi köznevek

A hegyrajzi köznevek egy része általánosabb jelentéstartalmú, a kiemelkedés egészét jelöli meg. Közülük a leggyakoribb használatú mind számukat, mind pedig területi megoszlásukat tekintve a *bérc*, a *hegy* és a *halom* lehetett, ezért a hozzájuk kapcsolódó kérdéseket részletesebben tárgyalom. (A három lexéma névalkotó elemként való megterheltségét a Kárpát-medencében a 4. térkép mutatja a 117. oldalon. A fejezetben tárgyalt további hegyrajzi közneveknek a helynevekbeli előfordulását a Kárpát-medencében az 5. térkép szemlélteti a 118. oldalon.)

1.1. *bérc*

Valamennyi hegyrajzi köznevünk közül talán a *bérc* szó vizsgálata lehet a leginkább tanulságos, hiszen ez a leggazdagabban adatolható kiemelkedést jelölő földrajzi köznévfő a korai ómagyar korban, történetéről mégis meglehetősen kevés és sok részletében ellentmondó ismeretünk van.

A szó eredete kapcsán több — esetenként egymással gyökeresen szembenálló — magyarázat látott napvilágot. MUNKÁCSI BERNÁT MÁTYÁS FLÓRIÁNra hi-

vatkozva valamiféle keleti (árja, kaukázusi) jövevényelemnek tekinti (1898: 268), a CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig német, illetve szláv szavakkal azonosítja. MIKLOSICH munkájában találkozhatunk először a szó egyértelműen szláv származtatásával (1882: 115). A szláv eredeztetést ugyanakkor például HALÁSZ IGNÁC szemantikai okok miatt elutasítja, s — mint a későbbiekben sokan mások — *bérc* szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti (1883: 100, ugyanígy még: EtSz., SzófSz., ÁRVAY 1942: 16). Kiváló szlavistánk, MELICH JÁNOS viszont — az EtSz.-ben korábban megadott minősítéstől eltérően — az eredeti magyar szavak közé sorolta a *bérc*-et (1925–1929: 10). A további, e kérdéssel is foglalkozó munkák azonban — köztük MELICH későbbi írásai is (1935) — többnyire egyértelműen a szláv származtatás mellett szállnak síkra. Így vélekedik például HEFTY GYULA ANDOR a térszínformaneveket elemző tanulmányában (1911: 161), vagy KNEZSA ISTVÁN, aki MIKLOSICH (1882) és SIMONYI (1915: 120) munkájára támaszkodva cáfolja a szó szláv eredetét kétségbe vonó magyarázatokat (1955: 596). Az átadó nyelv közelebbi meghatározását MELICH kísérli meg elsőként, legvalószínűbb forrásként az óoroszt jelölve meg (1935: 286), a TESz. azonban már a szerb-horvát átvételt valószínűsíti (ezt az eredeztetést közli az EtSzt. is). Az EWUng. nem határoz meg konkrét átadó nyelvet, de azzal egyetért, hogy a szó valamelyik déli szláv nyelvből kerülhetett át a magyarba.

A szó szláv származtatásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az alapul vett lexéma mind a déli (bolgár: *бърдо*, macedón: *брдо*, szerb-horvát: *brdo*, szlovén: *brdo*), mind a nyugati (szlovák: *brdo*, cseh: *brdo*, lengyel: *bardo*, alsó- és felsőszorb: *bardo*), mind a keleti (ukrán: *бєрдо*, belorusz: *бєрда*, orosz: *бєрдо*) szláv nyelvekben megtalálható szinte teljesen azonos formában (vö. ezekhez ŠMILAUER 1970: 46). Az alaki hasonlóság miatt azonban a szláv nyelvi megfelelők vizsgálata nem lehet segítségünkre az átadó nyelv meghatározásában.

Az átvétel időpontjáról egyik etimológiai munkában sem olvashatunk. A TESz. a szó első előfordulását az 1135/1262/1566-os bozói oklevélből közli (*Berch*: Gy. 3: 183), s ezt az EWUng. is átveszi. GYÖRFFY GYÖRGY azonban ezt az oklevelet hamisítványnak tartja, mivel: „az 1135-i birtokösszeíró levélbe 1262-i átírása előtt szűrhatták be Bozók koholt határleírását” (Gy. 3: 183). Az OklSz. a szó első adatát 1214-ből említi: „ad montem qui uulgo dicitur *bercy*” (Zala vármegyéből). A szövegkörnyezet alapján azt feltételezhetjük, hogy ez az adat közszói előfordulás lehet. Ebből az időből Heves vármegyei adata is van a szónak: 1216 [c: 1217]/1230: *transiens berch* (Gy. 3: 113). A kontextus alapján azonban nem állapítható meg, hogy az adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést.³

³ A Vas vármegyei Dobra birtok határát leíró 1213-as oklevélből származó „*montis berze*” (ÁÚO. 6: 359) adatban is gyaníthatnánk a *bérc*-et, lehetséges azonban, hogy személynév rejlik benne, vö. 1211: *filio suo Euzin, Berze* (ÁSz.).

Az 1200-as évek első felében még meglehetősen gyéren adathozható a *bérc* lexéma. (Ez nyilvánvalóan összefügg a korból fennmaradt oklevelek kisebb számával is.) A Nógrád vármegyei Hartyán határát leíró 1227-es oklevélben azonban — közsői említésként — többször is előfordul („per 1 birch”, „ad magnum berc”, „per eandem berch” stb.; vö. Gy. 4: 249), s itt szerepel elsőként összetett hegynévben is, mint annak utótagja (*Ogogovs berch*, *Nerges berch*, Gy. 4: 249). A 13. század második felétől aztán igen nagy mértékben megnő a *bérc* előfordulásainak a száma, s a 14. századból változatlanul nagy számban adathozható. A szó előfordulásai alapján azonban csupán annyit lehet megállapítani az átvétel lehetséges időpontjáról, hogy a *bérc* a 13. század elején már a magyar szókészlet eleme volt, tulajdonnevek részeként és közsóként egyaránt szerepelt. Sőt mint-hogy a század második felében már igen tekintélyes számban fordul elő okleveleinkben, e lexéma akár már lényegesen korábban is bekerülhetett a magyar nyelvbe.

A szó az ősszláv **bьrdo* 'domb' szó semleges nemű *-bce* deminutív képzős (a képzőhöz lásd ŠMILAUER 1970: 28) **bьrdьbce* származékából magyarítható (vö. HEFTY 1911: 161, KNIEZSA 1955: 597, TESZ.). Hangtani fejlődése azonban nem világos (vö. TESZ.). KNIEZSA szerint a szláv *tьrt* típusú alaknak a magyarban nem szokott *těrt* megfelelni,⁴ és nincs megnyugtatóan tisztázva a szláv semleges nemű szóvégi *-e* hiánya sem (1955: 597). A KNIEZSA által vázolt problémák mellett kérdésként vetődik fel az is, hogy az átvételkor a **birdice*-féle alakból miért esett ki a *-di*, a szó fonotaktikai felépítése ugyanis ezt nem magyarázza. A szó belseji magánhangzó LŐRINCZE szerint az átvétel idején bizonyára a zártabb *i* lehetett, s a *birc* formából nyíltabbá válással alakult a *běrc*, amelyből nyúlással magyarítható a *bérc* (1946: 22; vö. még EtSz.). Ezt a hangfejlődést azonban a ránk maradt adatok alapján nem lehet pontosan végigkövetni, hiszen a legkorábbi *berc* és *berch* alakok már kétségkívül nyíltabb magánhangzós ejtést tükröznek, ugyanakkor szintén meglehetősen korán adathozható a szó *běerch* (1240: Gy. 2: 492, 499), valamint *beerch* (1247: Gy. 3: 188) formában, s ezek alapján feltételezhetjük, hogy a szó belseji magánhangzót a vizsgált korban már hosszan ejthették. Szerepel a szó a korabeli oklevelekben emellett zártabb magánhangzós *birch* (1227: Gy. 4: 249), illetve *byrch* ([1265]/1265: Gy. 3: 139) alakban is, ez az írásmód azonban összességében meglehetősen ritkán tűnik fel, s nem mutat térbeli koncentrációt. Az *i* ~ *y* a korai ómagyar korban ugyanakkor az *ě* jelölésére is használatos volt (vö. BÁRCZI 1967a: 148–149, BENKŐ 1980: 90, 92, 93, 101).

Az átvétellel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a *bérc* lexéma vajon szláv helynevek részeként került-e be elsődlegesen a magyarba vagy közsóként. Ezzel a kérdéssel egyedül HEFTY foglalkozik (ő is csupán egyetlen mondattal

⁴ Vö. pl. *gьrbь* 'púp, domb' > *geréb* 'hátgerinc' (KNIEZSA 1955: 189).

utal rá), s az OklSz. adatait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a szó nem önállóan, hanem helynevekkel kerülhetett át a nyelvünkbe (1911: 161), vélekedését azonban nemigen indokolja. Magam úgy látom, hogy a helynevekbeli szóátvételt az támogathatná erőteljesen, ha nagyobb számban bukkannánk olyan névalakulatokra, amelyek utótagja a *bérc* lexéma, és az előtagja is valamely szláv nyelvből magyarázható. Az általam vizsgált korpuszban azonban meglehetősen kis számban szerepelnek ilyen névstruktúrák, s ezek létrejöttében is legtöbbször másodlagos változást: az eredeti szláv névforma utólagos kiegészülését gyaníthatjuk. A névállományban olyan hegynevet, amely a szó helynévben való átvételét egyértelműen bizonyíthatná, nem találtam. Ezek alapján pedig sokkal valószínűbb, hogy a *bérc* nem helynevek részeként, hanem közszőként kerülhetett be a magyar nyelvbe.⁵ Tekinthejtjük ugyanakkor ezt a kérdést a jövevényszóként nyelvünkbe került földrajzi köznevekre vonatkozó általános problémának is, s ez esetben talán feltevésemet erősíti, hogy HOFFMANN ISTVÁN hasonló eredményekre jutott a *patak* lexéma vizsgálata kapcsán (2003: 670–671).⁶

A szó jelentésbeli viszonyait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár a *bérc* igen gyakori az oklevelekben, a 17. század előtti szójegyzékekben nem fordul elő (vö. RMGL.), s a későbbiekben SZENCZI MOLNÁR ALBERT és PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában sem szerepel. A 19. század elején a KRESZNERICS-szótár a latin *clivus, jugum montis* szavakkal adja meg a lexéma értelmét. BALLAGI MÓR szótárában a 'magasra felnyúló hegy, hegyorom, hegycsúcs' meghatározás szerepel. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár általánosan, azaz 'tető, magaslat, orom' jelentésben határozza meg a *bérc*-et, kiemeli ugyanakkor, hogy különösen jellemző a szó 'hegytető, hegyorom, a hegláncból kiemelkedő magasabb csúcs' értelmű használata. Az ÉrtSz. elkülöníti a szó irodalmi kontextusban való, illetőleg tájnyelvi használatát, s az előbbi esetben 'magas (sziklás) hegyorom, hegycsúcs'-ként definiálja, az utóbbiban pedig 'domb, halom' jelentést tulajdonít a lexémának (ehhez lásd még NEMES 2005b: 17).

A TESz. a szó elsődleges jelentését 'hegy, hegytető'-ként adja meg, s hasonlóképpen határozzák meg a lexéma szemantikai tartalmát azok a munkák is, amelyekben latin (*clivus, jugum montis, mons*) vagy német (*Bergspitze, Gipfel des Berges*) megfelelőekkel értelmezik (NySz., OklSz., EtSz., KNIEZSA 1955: 596).

A szó szláv alapnyelvi jelentését a magyar nyelvű szakirodalomban 'domb'-ként rekonstruálják (vö. TESz., EWUng.). Mai szláv nyelvi jelentéseit ŠMI-

⁵ Mindezek mellett sem zárható ki, hogy esetenként nevekben is átkerülhetett a szó, s a nevet használó közösségben ez is hozzájárulhatott a szó használatának terjedéséhez.

⁶ Ez a kérdés nem pusztán az adott szó története szempontjából fontos, ennek nyomán ugyanis meghatározható, hogy az adott elem milyen mértékben hasznosítható az etnikai kutatásokban. Míg a jövevényszó névátvétel időpontjára vonatkozóan közvetlenül jelzik az idegen nyelvű névadókat az adott területen, addig a jövevényszavak csak a helynevekre jellemző helyhez kötöttség nélkül utalnak a két etnikum érintkezésére (vö. PÓCZOS 2007: 24).

LAUER adja meg munkájában: 'Weberkamm; (felsiger) Berg, Anhöhe (tulajdonképpen sziklás hegy, magaslat)' értelmezést tulajdonít a szláv lexémának.

Úgy vélem, hogy a szó ómagyar kori szemantikai tartalmának a megvilágításában a későbbi adatok mellett két dolog is a segítségünkre lehet. Adalékokat nyújthatnak egyrészt a *bérc*-et tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések. Köztudott ugyanis, hogy az oklevelezési gyakorlatban elterjedt volt a vulgáris (esetünkben: magyar) nyelven megadott helynevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak használata. Azokban a nevekben, amelyekben a *bérc* lexéma szerepel, fajtajelölő latin elemként jórészt a *mons* 'hegy(ség), szikla' (1295: *montem* Dolnaberchy, Gy. 3: 42, 70), illetve a *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1332: et transit *monticulum* Ozywberch, Gy. 4: 326, 375) fordul elő, s csupán egy-egy névalakulat mellett áll a *collis* 'domb' minősítőszó (1336/1338/1411: *collem* Zarraberch, A. 3: 305). A *bérc* utótagú kétrészes nevek több mint harmadához kapcsolódik az oklevelekben latin helyfajtajelölő elem, s ez az esetek háromnegyedében a *mons*, negyedében pedig a *monticulus*, ami azt mutatja, hogy a *bérc* inkább a magasabb kiemelkedések megnevezésében volt használatos. Az egyelemű *bérc* említések mellett elenyésző számban szerepelnek latin értelmezők, közöttük valamivel nagyobb arányban a *mons*, kisebb arányban a *monticulus* található.⁷ Arra, hogy a szóval a mai használatához hasonlóan hegy-csúcsot jelölhettek meg, a több száz adat között csupán elenyésző számú példát találunk: 1310: ad unum *verticem montis* vulgariter Berch dictum (A. 1: 201), ez tehát nem tartozhatott a szó jelentéséhez.

A korai ómagyar kori jelentések meghatározásakor számolnunk kell azonban azzal is, hogy a földrajzi köznevek a mai nyelvállapothoz hasonlóan a régiségben is sokféle — vidékenként eltérő — szemantikai tartalommal bírtak, s szem előtt kell tartanunk továbbá, hogy egy-egy földrajzi köznévi nem vizsgálható a szóréteg többi elemétől függetlenül. Abaújban például a magasabb kiemelkedésekre a *hegy* lexéma használata a tipikus (vö. pl. +1264/1324: *montis Fekethehygh*, *montis Kányahegy*, Gy. 1: 71; 1255: *mons dictus Hygyshyg*, Gy. 1: 98; 1270/1272: *montem Huzevheg*, Gy. 1: 82; 1332: *monte Kurthwelusheygh*, Gy. 1: 91),⁸ a *bérc* és a *halom* pedig inkább az alacsonyabbak megjelölésére jellemző (1280: in *monticulo* vulg. *Kuzberch* vocato, Gy. 1: 139; 1256: ad *monticulum Garaboshalm* dictum, Gy. 1: 125; +1264/1324: ad 2 *colles* vulgariter *Holum* vocatos, Gy. 1: 71). Kolozs vármegye területén ezzel szemben a *bérc* lexéma gyakoribb a nagyobb hegyek megnevezésére (vö. pl. 1326: *mons Bareberch*, Gy. 3: 343; 1326:

⁷ Érdekes adalékokkal szolgálhat továbbá — persze csak közvetve — a *bérc* jelentéséhez az MKL.Sz. *collis* szócikke, mely a szó elsődleges 'parvus mons, tumulus; domb, halom' jelentésén túl annak 'iugum, cacumen; csúcs, bérc' értelmezését is közli.

⁸ A *Fekete-hegy* név egy 563 méteres kiemelkedést jelöl, a *Kánya-hegy* 237 méter magas (vö. KOVÁTS D. 2000: 78). A *Hegyes-hegy*-et GYÖRFFY a Tornai mészkőhegység legmagasabb pontjaként említi, a *Körtvélyes-hegy* pedig a Gard erdő vonulatának legmagasabb része (Gy. 1: 40).

montem *Meneserdeyberch*, Gy. 3: 380; 1326: montem *Elus berch*, Gy. 3: 379; 1326: in monte *Podriaybirch*, Gy. 3: 341),⁹ a *hegy* és a *halom* pedig általánosan jelöli meg a különböző méretű kiemelkedéseket (vö. +1314: in uno monte alto *Warhegh*, Gy. 3: 374; 1329: ad collem *Kereztsushege*, Gy. 3: 345; 1315/1418: sub monte *Bedehalma*, Gy. 3: 375; 1329: collem *Hegesholm*, Gy. 3: 345).

A jelzős szintagmából létrejött helyneveinkben a jelzőként álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából ugyancsak következtetni lehet a főtagként álló szó jelentésére (vö. HOFFMANN 2003b: 667). A hegy csúcsos alakjára utalhat a *hegyes* (1321/1338>XIX.: *Hyges Werk*, Gy. 4: 62) és az *éles* (1299/1369/1571: *Elesberch*, Gy. 2: 102, 159; 1331/332/XVIII.: *Elesberth*, Gy. 2: 101, 135), a *nyerges* pedig (1227: *Nerges berch*, Gy. 4: 249; 1262: *Nergesberch*, Gy. 3: 150, 199) bizonyára a hegyen lévő nyeregszerű bemélyedésre. A hegy viszonylagos méretét jelzi a *nagy* (1318: *Nog berch*, Gy. 2: 61), *kis* (1280>1358: *Kyusberk* [ɔ: -berch], KMHsz. 1.; 1377: *Kysbercz*, KNEZSA 1943/2001: 188) jelző. A kiemelkedések határvonal jelölésére, illetve határvédelemre is alkalmassak: *kapus* (1299/1300: *Kapus Byrch*, Gy. 3: 344), *gyepűs* (1344: *Gepusberche*, Gy. 3: 361) előtagjuk bizonyára erre utal. A hegyet borító talaj lehetett *agyagos* (1227: *Ogogovs berch*, Gy. 4: 249; [+1287/XIV.]: *Agyagus bercz*, Gy. 4: 79), illetve *köves* (1270: *Kwesberch*, Gy. 3: 513; 1327: *Kwesberch* ~ *Kuesberch*, Gy. 4: 302). Sziklás, köves vidéken természetesen ritkás a hegyet borító növényzet is, talán erre vonatkozhat a *gyérfa* (1332: *Gerfaberch*, Gy. 3: 326, 381) előtag. Jóval jellegzetesebb azonban az, hogy a kiemelkedést a legkülönbözőbb fák által álló erdő, illetve sűrű bozót borítja: *jávör* (1282: *Jawrberch*, ÁÚO. 12: 364, 365), *cseresznyés* (1332: *Cheresnesberch*, Gy. 3: 326, 380), *nyír* ~ *nyíres* (1316: *Nyrberch*, A. 1: 397, 398; 1329: *Niresbeerc*, Gy. 2: 44, 82), *somos* (1334: *berch Sumus*, Gy. 2: 461, 521; 1334: *Somusberche*, Gy. 2: 521), *száldob* 'hársfa' (TESz.; 1315/1418: *Zaloberch*, Gy. 3: 375), *szilfa* (1256: *Zylfabercy*, Gy. 3: 42, 108). Jellemezhető a kiemelkedés azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *nyulas* (1268: *Nulosberch*, Gy. 4: 238), *ölyves* (1314: *Wluesberch*, Gy. 2: 461, 517).

Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy noha ezek a jelzők nemcsak az adott kiemelkedést mint helyet jellemzik, hanem az utótagjukul álló szónak a jelentés-tartalmát is segítenek megvilágítani, disztinktív jegyként — amint erre a *patak* földrajzi köznévvél végzett hasonló jellegű vizsgálatai kapcsán HOFFMANN ISTVÁN is figyelmeztet — nem használhatók, minthogy ugyanezek a jelzők kapcsolódhatnak más 'hegy' jelentésű lexémákhoz is. Ebből az következik, hogy egy ilyen típusú (jelentéstani) probléma bemutatásakor célszerű az egész szómező, elsősorban persze a szinonimák és heteronimák vizsgálatát elvégezni (lásd ehhez

⁹ GYÖRFFY a *Bodró-bérc*-et és az *Éles-bérc*-et a vízválasztó határ hegyei között említi (Gy. 3: 325), az utóbbi név a mai Sós-hegyet jelölte (576 m).

még HOFFMANN 2003b: 667), azaz jelen esetben a térszinformanevekben előforduló valamennyi földrajzi köznévi hasonló jellegű elemzését megadni. Úgy gondolom azonban, hogy mivel az antonimák, esetünkben a 'völgy'-et jelentő földrajzi köznevek hasonló tárgyalása szétfeszítené e dolgozat kereteit, eltekintek a vizsgálatuktól, hiszen talán a leggyakrabban használt, legnagyobb számban adathozható hegyrajzi köznevek ilyenfajta átfogó vizsgálata után is lehetőségem nyílik valamiféle, az általánosítás irányába mutató következtetés levonására. E kérdéskörhöz ezért a továbbiakban még visszatérek.

A *bérc* lexéma kapcsán csupán egyetlen esetben merül fel, hogy összetett földrajzi köznévi utótagjaként is használatban lehetett a korban: a Heves vármegyei 1341/1347-es *Hagmaskwzberche* adat (Gy. 3: 42, 125) *Hagymás közbérce* olvasata esetén számolhatunk ezzel a lehetőséggel, ám egyedisége a feltevést igen bizonytalanná is teszi.

A *bérc* nemcsak jelzős szerkezetekben szerepel az oklevelek szövegében, hanem gyakran áll önmagában is. Azt, hogy ilyen esetekben mikor értelmezhetjük tulajdonnévként, és mikor közszóként, általában nem könnyű, egyes esetekben pedig lehetetlen eldönteni. Bizonyosan a *bérc* tulajdonnévi használatát láthatjuk azonban az alábbi névelőfordulásokban: 1228: ad radicem montis, Qui dicitur *Zucule* et ibi asc. in montem et vadit per summitatem montis, que ! dicitur *berch* usque ad *Argenti fodinam* (Gy. 1: 433), amelyben a szövegkörnyezet inkább tulajdonnévi megjelölésre utal, valamint 1270/1369: ad 1 fenetum *Berch* vulg. dictum (Gy. 1: 76), ahol a tulajdonnévi érték mellett az szól, hogy *fenetum* 'rét, kaszáló' megnevezéseként említik a *bérc*-et. (Ehhez bővebben lásd a III. 2. Történeti elemzés című fejezet 2.3. alfejezetét.)

A *bérc* gyakran áll az oklevelekben a korábban már említett latin nyelvű helyfajtajelölő szavak helyén: [+1287/XIV.]: ad 1 *Bercz* Agyagus *bercz* dictum (Gy. 4: 79), 1332: ad qd. *Berch* Gerfaberch (Gy. 3: 381), 1329: in latere 1 *beerch* Kysakazto *beerchy* (Gy. 3: 374). Ezekben a szerkezetekben a név mintegy magyarázó szerkezetként követi a *bérc* lexémát, amely kétségkívül közszóként áll. A *bérc* ugyanakkor ritkán olyan esetekben is szerepel az oklevelekben efféle használatban, amikor utána olyan hegynév áll, amelyben más hegyrajzi köznévi található utótagként: 1295: in qd. *berch* Seleumal dicto (Gy. 3: 70), 1281: ad qd. *Berch* Slovykkeve (Gy. 3: 188), ami a *bérc* jelentésének általánossá válásával is magyarázható. Az oklevelek szövegezői gyakran használták emellett visszautaló elemként is a *bérc*-et valamely ugyanilyen névrészt tartalmazó hegynévre vonatkozóan: 1227: ascendit ad 1 montem versus Lapasd, que in hungarico Nerges *berch* nominatur et per eundem *berch* vicinatur terrae Lapasd (Gy. 4: 249). De feltűnik közszóként olyan esetekben is, amikor az oklevélben nincs tulajdonnévi megfelelés: 1301/1373: ad 1 *berch* ... versus partem Occidens ... sub ipso *berch* (Gy. 4: 287), 1341/1347: in eodem *Berch* (Gy. 3: 124), 1341/1347: in latere 1 *Berch* transit ipsum *Berch* caditque ad solarem vallem alterius

Berch (Gy. 3: 125). Ez a jelenség az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható.¹⁰

Gyakran kapcsolódik hegyrajzi köznévi már meglévő hegynevekhez is másodlagosan. Ebben a szerkezeti változásban jó néhány kiemelkedést jelentő lexéma részt vesz: a *hegy* (pl. *Bugvihó* > *Bugvihó hegye*), a *halom* (pl. *Garabos* > *Garabos-halom*), a *mál* (pl. *Lendece* > *Lendece mála*) vagy éppen a *kő* (pl. *Milic* > *Milic-kő*). A *bérc* ebből a szempontból nemigen tűnik ki gyakoriságát tekintve: a többi földrajzi köznévi közel azonos arányban hoz létre ily módon másodlagos névformákat. A *bérc*-cel való kiegészülés olykor belső keletkezésű névalakot is érint: a *Magas-hegy bérce*¹¹ vagy a *Somos-mál-bérc* neveknek éppen a lexikális szerkezete igazolja az utólagos kiegészülést. Lényegesen gyakoribb azonban a kiegészüléssel változás az elsődleges jövevénynevek esetében: a *Brizó bérce*, *Dolna bérce*, *Ladica-bérc*, *(S)zalatna bérce* nevek esetében bizonyára ezzel az alakulásmóddal számolhatunk.

A szó korai ómagyar kori területi elterjedtségéről a következőket állapíthatjuk meg. Az erdélyi megyékben különösen gyakori a *bérc* használata: itt mintegy 80 adata szerepel (Kolozs, Fehér, Doboka vármegyékben 20 fölötti a *bérc*-ek száma). Magyarország többi részén kis híján 250 *bérc* előfordulásra bukkantam, s ezen adatok túlnyomó része az északon fekvő, egymással szomszédos vármegyéből való (Gömör, Nógrád, Liptó, Hont, Borsod, Abaúj, Heves vármegyékben 20–30 közé tehető a számuk), ami azt jelzi, hogy elsősorban a felvidéki megyékben lehetett domináns névalkotó köznévi. Ugyanakkor — amint arra már korábban is utaltam — az említett vidékeken (különösen az északi területen) a gyakori *Bérc* előfordulások mögött nagy számban közszei említések is húzódnak, amennyiben azonban e nyelvi formák a helyi névhasználatot tükrözik, ez a köznévi szóföldrajzi megoszlását csak kis mértékben érinti, hiszen a szóföldrajz szempontjából lényegtelen az okleveles adat tulajdonnévi vagy köznévi értéke. Valószínűbbnek tarthatjuk azonban, hogy a számos közszei említésű *bérc* mögött az oklevél fogalmazójának nyelvi befolyását kell gyanítanunk. Lehetséges egyrészt, hogy az oklevelek köznévi *bérc*-ei a lejegyző anyanyelvjárását tükrözik, de azzal is számolnunk kell, hogy a *bérc* a korai ómagyar kor időszakában „oklevélszó”-ként funkcionálhatott, azaz használata mögött valamiféle normatörékvés nyilvánulhat meg. Ez esetben pedig az ilyen adatok területi vonatkozásai természetesen csak megszorításokkal vehetők figyelembe. Minthogy azonban annak eldöntése, hogy az adott okleveles említések mögött milyen motiváció

¹⁰ Az ómagyar kori hegynevekben 'földfelszíni kiemelkedés' értelemben használt további szavak esetében is találhatunk példákat hasonló közszei említésekre, a *bérc* előfordulásainál azonban lényegesen kisebb számban. Ezek felsorakoztatására az érintett földrajzi köznevek leírásakor tértek ki.

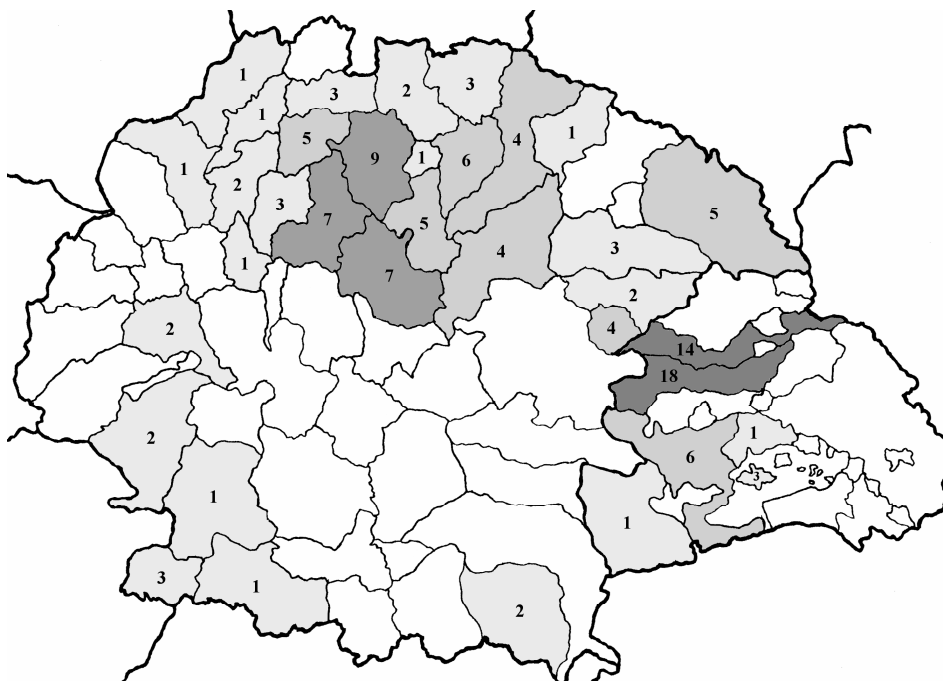
¹¹ Noha a *bérc*-nek csak a 19. századból adatolható a 'kiemelkedés orma' jelentése, a *Magas-hegy bérce* név kapcsán talán mégis számolhatunk azzal, hogy 'Magas-hegy orma' értelmű is lehet.

húzódik meg, ma már nem lehetséges, érdemes nagyon körültekintően közelítenünk a problémához.

Amennyiben a *bérc* szóföldrajzi megoszlását a többi hegyrajzi köznévi területi vonatkozásaival kívánjuk összevetni, célszerű eltekintenünk a tömegesen előforduló közszói említésektől. Csupán a bizonyosan tulajdonnév részeként funkcionáló *bérc* előfordulásait figyelembe véve azt tapasztaljuk, hogy különösen az erdélyi területeken domináns, itt több mint 40 adata van: leginkább Kolozs (18), Doboka (14) és Fehér vármegyékben (9) tűnik meghatározónak. Magyarország többi részéből mintegy 90 névalkotó *bérc* maradt fenn, a közszói adatok figyelmen kívül hagyásával tehát igen jelentősen módosult a szó területi megoszlásáról alkotott kép, a tulajdonnévi adatok ugyanakkor változatlanul szinte kivétel nélkül a felvidéki területekre lokalizálhatók: jobbára Gömör (9), Nógrád (7), Heves (7), Abaúj (6), Zólyom (5), Borsod (5) és Liptó vármegye (3) területére (vö. 1. térkép).

Mint láttuk, a szó etimológiájával foglalkozó szakmunkák a *bérc* esetében déli szláv átdadó nyelvet feltételeznek, s így joggal várhatnánk, hogy már a korai időkből szép számban maradtak fenn adatai a szónak a déli területekről való oklevelekben. A déli vármegyékben azonban a *bérc* lexémának csupán Pozsegából van három, Krassóból két, Baranyából egy (nagy valószínűség szerint nem tulajdonnévi) említése. Ezzel szemben ugyanakkor — mint utaltam rá — feltűnően nagy számban adatható a szó Erdélyben, valamint az északi vármegyékben. Ez pusztán a déli területek levéltárainak a török időkben való megsemmisülésével nemigen magyarázható, hiszen igencsak szembetűnő, hogy az itt adatható kisszámú hegynévi állományban más hegyrajzi köznévi: legnagyobb részben a *halom*, ritkábban a *hegy* lexéma viszont szerepel névalkotó elemként (Pozsega: 1 *hegy*, Valkó: 1 *halom*, 1 *fő*, Szerém: 1 *hegy*, Keve: 4 *halom*, Krassó: 1 *halom*, 1 *hegy*, Baranya: 3 *hegy*, 2 *halom*, 2 *mál*, 1 *havas*, 1 *ség*, Bács: 2 *halom*, 1 *hegy*, Temes: 1 *halom*, 1 *havas*). Ez pedig azt mutatja, hogy jelentése alapján nem lehet kizárni a használatát olyan jórészt síkvidéki területeken sem, mint amilyen például Bács, Keve vagy Krassó, hiszen például a *hegy* itt is előfordul. Ha azonban a jelentése alapján itt kizárható is lenne elvileg a *bérc* megjelenése, Baranya területéről pusztán természetföldrajzi okokból nagyobb számban várnánk *bérc*-eket a hasonló felszínű (hegyes, dombos és mellette folyó völgyes sík) Nógrád, Heves, Borsod, Abaúj vármegyék névanyagának megfelelően. Különösen szembetűnő e vidéken a *bérc*-ek hiánya akkor, ha a szót déli szláv eredetűnek mondjuk, s figyelembe vesszük azt is, hogy a déli szláv átvétel leginkább a Dél-Dunántúlon képzelhető el, hiszen a többi részen tulajdonképpen nincs olyan hegyvidéki terület, ami lehetővé tette volna a szó átvételét és elterjedését. A mai helynévanyag ugyancsak kevéssé tanúskodik a déli szláv átvétel mellett, hiszen Baranya megye földrajzi nevei között csupán egyetlen *Bérc*-ről van tudomásunk, sőt névelemként sem szerepel további nevekben, azaz a szó ezen a

vidéken valójában hiányzik a nevekből (BMFN.). Somogyban egy sincs (SMFN.), Zalában kettőt említenek, de az egyik egy 19. századból való kataszteri térképen szereplő „hivatalos” név (ZMFN.). Ezzel szemben ma is szép számban találkozunk *bérc*-ekkel a Zemplénben (KOVÁTS D. 2000, BALASSA–KOVÁTS 1997), valamint Heves megyében (HMFN. 4.).

1. térkép. A *bérc* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

A *bérc*-cel kapcsolatban több vitás kérdés is felmerült, ezekről összegzőképpen az alábbiakat látom célszerűnek kiemelni. A szakirodalom szerint a *bérc* szó valamelyik déli szláv (leginkább a szerb-horvát) nyelvből került át a magyarba, ezt azonban a lexéma szóföldrajzi megoszlása kevésbé támogatja, sőt a déli vármegyékben adatolható hegynévek földrajzi köznévi részeinek vizsgálati eredményei ezt inkább cáfolni látszanak. S minthogy a szó különböző szláv nyelvi megfelelői szinte teljesen azonosak, a hangtani szempontú közelítés ugyancsak nem vihet közelebb az átadó nyelv meghatározásához. Azt gondolom tehát, hogy ebben a kérdésben célszerűbb tartózkodni az egyértelmű állásfoglalástól. Nem lehet segítségünkre a szó első adatainak a vizsgálata sem, hiszen a *bérc* az oklevelek tanúsága szerint a 13. század első felében már a magyar nyelvterület nagy részén használatban volt. Nagyfokú elterjedtsége azt mutatja, hogy átvételére lényegesen korábban sor kerülhetett. A *bérc* lexéma bizonyára köz-

szóként került be a magyar nyelvbe 'hegy, hegycsúcs' jelentésben. Elterjedésével párhuzamosan a jelentése fokozatosan általánosabbá válhatott: alacsonyabb és magasabb kiemelkedések jelölésére egyaránt használták. Egyetérthetünk tehát TÓTH VALÉRIÁVAL, aki a régiségben 'hegy, kisebbfajta kiemelkedés, magaslat' általánosabb jelentést tulajdonít a szónak (2001b: 26–27). A 13. század második felében a legáltalánosabban használt hegyrajzi köznevünk lehetett, amint ezt az oklevelekben való igen nagy számú — közszoji és tulajdonnévi vagy annak részeként való — előfordulása mutatja.

Szót kell még ejtenünk a *bérc* lexéma nyelvjárási *börc* alakjáról, amely vélhetően labializációval jött létre. Ezt a variánst azonban LŐRINCZE LAJOS nem csupán alakváltozatnak tekinti, hanem önálló szónak. Kutatásai szerint ugyanis a *bérc* és a *börc* között mind elterjedésében, mind jelentésében olyan nagyfokú a különbség, hogy az a *börc* önálló lexéma voltát igazolja. A *bérc* több mint fél évezreddel korábbról adathozható társánál: a *börc*-re ugyanis az első adat csak 1734-ből maradt ránk (vö. ehhez KNEI 1955: 596, TESz., EWUng.). Vizsgálatai szerint a *börc* kizárólag a Dunántúlon ismert, és általában nem hegyet, hanem egyenetlen felületű (göröngyös, tuskés, bokros, köves, sziklás) kisebb földfelszíni kiemelkedést jelöl (LŐRINCZE 1946: 22–24). E formának a részletesebb tárgyalását azonban — feltűnően kései megjelenése miatt — anyagom ómagyar kori jellege miatt mellőzöm.

1.2. hegy

Hegy szavunk eredetével kapcsolatban is sokféle elképzelés merült fel. VÁMBÉRY ÁRMIN a 19. század második felében még török jövevényszónak tartja (1870: 151). A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban sínai, német, angol, svéd és dán alakokkal rokonítják. Noha BUDENZ JÓZSEF munkáiban (1867: 399, MUSz.) már a 19. század végén megjelenik az az elképzelés, mely szerint a szó finnugor eredetű, a földrajzi köznévvvel foglalkozó későbbi szakmunkákban ez a származtatás még sokáig nem talál követőkre. A 20. század első felében ugyanis a szó etimológiáját is érintő kutatók tartózkodnak az egyértelmű állásfoglalástól: HALÁSZ IGNÁC (1903: 146), WICHMANN GYÖRGY (1908: 267) és BÁRCZI GÉZA (SzófSz. és 1951: 53) egyaránt közli a szó lehetséges finnugor származtatását, de azzal a megjegyzéssel, hogy ez az etimológia kétes, inkább csak afféle szubjektív kombinálás, MELICH pedig egyenesen elutasítja BUDENZ eredeztetését, és ismeretlen eredetűnek minősíti a lexémát (1915–1917: 337). A század második felében azonban egyre többen szállnak síkra a *hegy* szavunk ősi örökség volta mellett. Vitathatónak csupán azt tartják, hogy finnugor eredetűnek tekinthetjük-e: lehetséges ugyanis — noha ez az eredeztetés jelentéstanilag bizonytalanabb —, hogy a lexéma már az uráli alapnyelvi szóképzésnek is tagja volt (lásd ehhez N. SEBESTYÉN 1946: 17, RÉDEI 1967: 169, TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.).

A TESz. és az EWUng. a szó első adatát a Tihanyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: [h]armuhig. Korábról csupán latin formában adatható olyan hegynév, amelynek magyar megfelelője esetleg tartalmazhatta a *hegy* lexémát: ám az 1002/+1001/[XII.]-es oklevélben szereplő *in monte supra Pannoniam* forma (Gy. 2: 564, 626–629) itáliai egyházi névadási mintákat tükröz (Gy. 2: 630). Az ilyen és hasonló latin formák a latin és a magyar földrajzi köznevek sokrétű és távolról sem egyértelmű megfeleltetése miatt egy-egy magyar szó, jelen esetben a *hegy* történetének vizsgálatában még áttételesen sem nagyon használhatók fel. A DHA., amely az 1131 előttről való összes fennmaradt oklevelünket közli, hiteles oklevélből csupán egyetlen helyről, két egymás mellett előforduló névből adatható a *hegy*-et: 1093–1095: *Keurisirig... Vgmogos* (DHA. 301), ám ezek is kétes adatok, legfeljebb csak a későbbi átiratok alapján azonosíthatjuk bennük a *hegy* lexémát (lásd ugyanott a lábjegyzetben).¹² A 11. századból adatható még 1092: *Zakathegh* (DHA. 282). Az oklevelekben szegény 1100-as évekből természetszerűen még kevés *hegy*-ről van tudomásunk (de lásd például: 1193: *Cueshyg*, Gy. 2: 322, 410; 1193: *Hygshyg*, Gy. 2: 208, 236; 1193: *Kaminat hyg*, FNESz. *Vaskomját*), az 1200-as évektől azonban — a fennmaradt oklevelek számának növekedésével egyenes arányban — ugrásszerűen megnő a számuk.

A szó az ómagyar korban az egész magyar nyelvterületen önmagában és származékjaiban egyaránt gyakran szerepel mind zártabb magánhangzós *higy*, mind pedig nyíltabb *hëgy* alakban. A kétféle írásmódú alak közel azonos számban fordul elő. Ezek mögött — különösen a kései említések esetében — azonban nem feltétlenül kell kiejtésbeli különbséget is látnunk, hiszen egyfelől éppen a korban zajlik az *i* > *ë* nyíltabbá válás, azaz a 11–13. század az ingadozás ideje, s bár a jelenség több-kevesebb intenzitással már korán az egész nyelvterületre kiterjedt, bizonyos nyelvjárásokban mégis tovább élhetett a zártabb ejtés. A kései *i* ~ *y*-s adatokban azonban valószínűleg már csak a helyesírás konzervativizmusá-

¹² Az 1093 és 1095 között keletkezett oklevélben foglaltakat 1223-ban újította meg II. Endre, s erről két egykorú másolat maradt ránk. Ezek egyikében a *Keurisirig* alak helyett *Keurishig* szerepel, az *Vgmogos* adatot azonban egyikben sem javították. A szókezdő *h* hiányából kiindulva ZELLIGER ERZSÉBET a *Hegymagas*-t népetimológiai átértelmezés eredményének véli, a 'hegytetőn lévő pogány áldozóhely' értelmű korábbi **Igymagas*-ból a Sopron környéki *Igykő* > *Hegykő* név változásához hasonlóan (1991c), amelynek eredeti jelentését a német *Heiligenstein* 'szent kő' alak is örzi (vö. FNESz.). Az **Igymagas*-ra viszont efféle bizonyíték nincs, ezért KISS LAJOS a másutt is előforduló *Hegymagas* nevet a *hegy* és a *magas* 'tető' jelöletlen birtokos jelzős összetételének tartja (1995: 21). A *Körös-hegy* alakulását illetően szintén eltérő állásponton vannak. ZELLIGER szerint ugyanis a *kőr*is fánév -gy képzős származékából a népetimológia formált összetételt (1991c: 80). Nem minden képző kapcsolható azonban össze tetszőlegesen bármely tövvel, s minthogy sehol máshol nem adatható **Körösigy* ~ *Körösegy*-féle földrajzi név, KISS LAJOS a *körös* fánév és a *hegy* földrajzi köznévi összetételeként 'kőrifákkal benőtt magaslat' értelemben magyarázza a nevet (1995: 21–22).

nak megnyilvánulását láthatjuk, amely *ě*-s ejtismódra utal (vö. BÁRCZI 1967a: 148–149, BENKŐ 1980: 90, 92, 93, 101).

Pusztán hangtani jegyek alapján nem állapítható meg, hogy a lexéma a finnugor vagy az uráli korra vezethető-e vissza. A hangtani fejlődéséről vallott elképzelések ugyanakkor a két etimológia esetében meglehetősen közel állnak egymáshoz. Finnugor származtatás esetén a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztetett finnugor alapalak **kaća* lehetett, azaz a szóbelseji magánhangzó veláris volt, s a rákövetkező palatális mássalhangzó hatására palatalizálódhatott feltehetőleg alsó nyelvállású magánhangzóvá (*e*-vé). A palatalizáció az ősmagyar korban, a **k > χ (> h)* spirantizáció lezajlása után mehetett végbe. A szónak az uráli **kađa* alakkal való egyeztetése esetén hasonló alakulásmóddal számolhatunk: a magyar *e* bizonyára a szóbelseji uráli palatális **đ* hatásával magyarázható (vö. RÉDEI 1967: 169, TESz., EWUng., TÓTH V. 2001a: 72).

A rokon nyelvi megfelelők vitatott volta miatt a szó alapnyelvi jelentésének a meghatározása is bizonytalan. Amennyiben finnugor eredetűnek tekintjük, elsődleges jelentése 'csúcs, valaminek a csúcsa' lehetett, s ebből — hasonló szláv nyelvi változás analógiájával is alátámasztva, vö. összl. **vrchъ* 'csúcs, halom, magasabban lévő tető' > cseh *vrch*, szlk. *vrch* 'halom, hegy' — jelentésfejlődéssel magyarázható a 'hegy, dombnál magasabb földfelszíni kiemelkedés' jelentés. Urali származtatása esetén azonban a folyamat fordítottját kell feltételeznünk: az alapnyelvi 'hegy' jelentésből alakulhatott másodlagosan a 'valaminek a csúcsa' jelentés (TESz., EWUng.).

A középkori szótáraink, szójegyzékeink (például BesztSzj., MurmLex.) sok esetben csak az általánosabb 'kiemelkedés' jelentését tüntetik fel a szónak, amikor a latin *mons* vagy a német *Berg* szavakkal határozzák meg az értelmét. Más munkák (például Pesti: Nomenclat., Verancsics: Dictionarium) megadják a *hegy* 'csúcs' jelentését is, melyet a leggyakrabban a latin *acies*, *apex*, *cuspis*, *fastigium*, *mucro*, *vertex*, valamint a német *Spitz* kifejezésekkel értelmezik. (Mind ezt lásd: RMGL.) A 17. században SZENCZI MOLNÁR ALBERT, majd az ő nyomán PÁPAI PÁRIZ FERENC is csupán a 'kiemelkedés' (*mons*, *ein Berg*) meghatározását közli a szónak.

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *hegy*-et 'valamely térség, síkság színe fölött nagyon fölemelkedett föld- vagy kő- vagy ezekből vegyes tömeg, mely magasabb a dombnál, halomnál, s a völgynek ellentéte' elsődleges jelentéssel határozza meg. Az ÉrtSz. szerint a *hegy* 'dombnál magasabb, terjedelmesebb és rendszerint meredekebb lejtőjű földfelszíni kiemelkedés, melynek anyaga többnyire kőzet'. E definíciók szerint tehát a *hegy* elsősorban a mérete és az anyaga, valamint az alakja alapján határozható meg. HEFTY szerint azonban ez a lexéma kiemelkedéseink legáltalánosabb megnevezéseként szolgál, jelentése ennek révén igen tág, hiszen „a szegedi ember a 8–10 méteres dombokat ép úgy »hőgy«-nek tiszteli, mint a székelly 1200–1600 méteres tetőit. A Tiszántúlon s másutt a *szőlőhegyeket* nevezik

hegynek, míg a többinek *hát, halom, domb* a neve” (1911: 210).¹³ (A hegyrajzi köznevek jelentésének viszonylagosságához lásd az I. 3. A hegynév fogalma című alfejezet 1.3. pontjában írottakat.)

Azt, hogy e jelentésbeli relativitás és az ebből adódó sokszínűség az ómagyar korra is érvényes lehet, erősítheti a *hegy*-et tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések sokfélesége is: *mons* 'hegy' (1298/1390: ad *montem* Borsowhyg vocatum, Gy. 1: 785), *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1264/1393/1466: ante eundem *monticulum* Kapolnahegh, Gy. 4: 190, 202), *collis* 'domb' (1329: ad *collem* Kereztushege, Gy. 3: 345), *promontorium* 'domb, kis hegy' (1339/1350>1520: *promontoria* [K]wcholamala et Myndzenthhegye, Gy. 4: 571, 575), hiszen ezek valóban azt mutatják, hogy a *hegy* földrajzi köznévkülönböző méretű és típusú kiemelkedések megnevezésében egyaránt szerepelhetett, noha az előfordulási gyakoriságukban akadnak különbségek. Többnyire ugyanis a *hegy*-eket a *mons* lexémával értelmezték, s ez, valamint a *hegy* lexémának főként magasabb hegységek, hegyvidékek kiemelkedéseinek nevében való adatoltsága, mégis azt igazolja, hogy a szó 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' jelentésben volt általánosan elterjedt az ómagyar korban.

Igen szép számban szerepel a *hegy* lexéma kétrészes nevek utótagjaként, s mint a korábbiakban már utaltam rá, a jelzős szerkezetekből alakult hegynevek előtagjának szemantikai tartalma is hozzásegíthet esetleg bennünket a szó jelentésének pontosabb meghatározásához. Hosszan elnyúló hegyet jelölhet a *hosszú* jelző (1270/1272: *Huzevheg*, Gy. 1: 82), a *nagy* előtag pedig a kiemelkedés magasságára utal (1212/1397/1405: *Naghhegh*, Gy. 1: 329). Olykor több hegy is emelkedik egymás közelében, s ezek összefoglaló megnevezésére is van példa: a *három* (1055: *Harmuhig*, Gy. 2: 323, 432; 1291: *Harumheg*, Gy. 2: 460, 543) számnévi és az *iker* (1249: *Ykerheg*, Gy. 2: 208, 303) melléknévi jelző nyilvánvalóan ilyen értelemben áll. A kiemelkedés csúcsos alakjára utal a *hegyes* (1255: *Hygyshyg*, Gy. 1: 40, 98), hőmérsékleti viszonyaira a *meleg* (1331/1347: *Meleekhegh*, Gy. 2: 461, 483, 526) előtag. A hegy anyaga lehet *homok* (1280: *Homocheg*, Gy. 4: 321; 1300: *Humukheg*, Gy. 2: 323, 422), jellemzőbb azonban a *kő* (1250: *Kuhyg*, Gy. 4: 258; 1193: *Cueshyg*, Gy. 2: 322, 410; 1295: *Kuesheg*, Gy. 4: 261). Amennyiben köves a talaj, a hegyet csupán gyér növényzet borítja, ilyen kiemelkedések nevében szerepelhet a 'tar, kopasz' jelentésű *szár* melléknév (1295/1315: *Zarheg*, Gy. 2: 461, 530, 144; 1321: *Zarhyg*, Gy. 1: 153). A *fekete* előtagú nevekben (+1264/1324: *Fekethehygh*, Gy. 1: 71; 1363: *Feketeheg*, Gy. 3: 470, 477) közvetve szintén a kiemelkedés növényzetére történik utalás: a névadás korában a hegyeket fekete erdő, azaz nagyon sűrű őserdő borította, s

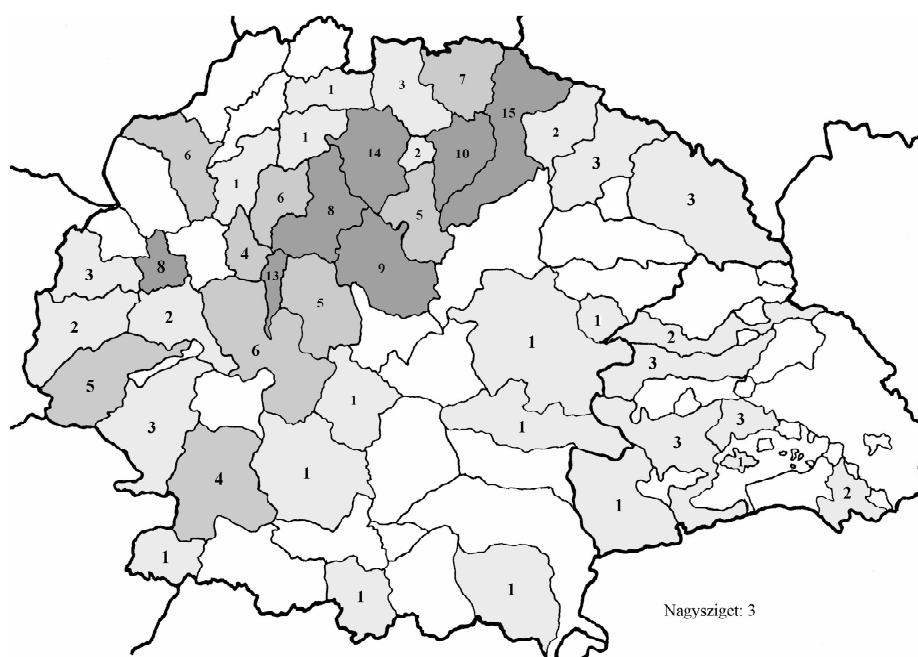
¹³ Tájnyelvi jelentései között ma is megvan a 'szőlőhegy' értelme, emellett használják még a speciálisabb 'vizenyős, mocsaras területből kiemelkedő kisebb domb, halom' jelentésben is, sőt más helyfajta megjelölésére is: 'irtáson levő szántóföld', 'sekély vízzel borított zátony, amelyen fennakad a csónak', 'vízfolyás vége', illetve 'község hegyi része' (NEMES 2005b: 88–89).

ezért távolról feketének látszottak (vö. FNESz.). Közvetlenül utalnak a hegyet borító jellegzetes növényzetre a *bodzás* (1248/1326: *Bozyasheg*, Gy. 1: 767, 768), *szőlős* (1260: *Sceleushyg*, Gy. 3: 205), *körtvélyes* (1332: *Korthweleshygh* ~ *Kurthwelusheygh*, Gy. 1: 40, 91, 94), *mogyorós* (1212/1273/1328: *Monoros-heg*, Gy. 4: 679), *borsó* (1298/1390: *Borsowhyg*, Gy. 1: 785), *jávör* (1291: *Jaurheg*, Gy. 2: 460, 543) melléknévi vagy főnévi jelzők. A hegyen ugyanakkor sertések makkoltatását, illetve ökrök legeltetését is végezhatték (+1258: *Sertes heyg* ~ *Sertesheyg*, Gy. 3: 150, 241; 1287: *Wkurhigh*, FNESz. *Ökör-hegy*), vagy akár méhészkedést is folytathattak (1325/1380/1470: *Mehheg*, Gy. 4: 585, 660). A kiemelkedés védelmi funkcióját bizonyítja az *őr* (1262: *Heurhegh*, Gy. 3: 150, 200; 1279/1312: *Ewrheg*, Gy. 1: 737, 769; 1304/1335//1376: *Ewrhegh*, Gy. 3: 42, 144; 1332/1334: *Ewrheegh*, Gy. 4: 286), valamint a *les* (1269: *Leshyg*, OklSz.) előtag. A jelzők alapján hasonló képet alkothatunk a *hegy*-ekről, mint a *bérc*-ekről: előtagjaikból kiindulva ezek lényegében ugyanolyan sajátosságokkal jellemezhető kiemelkedések jelölésére szolgáltak. Olykor arra is akad példa, hogy ugyanannak a hegynek a megnevezésére — mintegy szinonimaként — a *bérc* és a *hegy* lexémát is felhasználták a névadók: 1232>1347: *Lasichaberch* (Gy. 2: 461, 515), 1323: *Ladychahyge* (Gy. 2: 461, 516).

Ahhoz, hogy a *hegy* ómagyar kori használatáról teljes képet alkothassunk, utalnunk kell arra, hogy a *bérc*-hez hasonlóan a *hegy* földrajzi köznévi viszonylag gyakran kapcsolódik már meglévő hegynevekhez: *Dió-mál* > *Dió-mál hegye*, *Vértes* > *Vértes hegye*, és hogy ez a folyamat a *hegy* esetében is elsősorban jövevényneveinket érinti: *Pilis-hegy*, *Ladica hegye*. A vizsgált korpusz adatai alapján ugyanakkor egyértelműen megállapítható, hogy — a *bérc*-hez képest igen jelentős eltérésként — a *hegy* szavunk nem szerepel az oklevelekben közszőként a latin nyelvű minősítések helyén. Kérdéses az is, hogy a *hegy* földrajzi köznevet önmagában használták-e kiemelkedések megjelölésére: az adatok ugyanis, amelyek ilyen jellegű szerepét alátámaszthatnák, csupán latin formában adathatók (1213: mon. Sancti Martini in *Monte*, Gy. 2: 627; 1233: monasterium Dominici Bani de *Monte* in honorem Sancte Marie, ÁÚO. 1: 308). Emellett csupán a *Hegy*es helynév kapcsán merülhet fel annak a lehetősége, hogy benne a *hegy* lexéma -s képzős származékát (*hëgyes* 'ahol hegyek vannak') lássuk,¹⁴ ám jóval valószínűbb az, hogy e névforma alapszavául a *hegyes* (~ *hëgyēs*) 'csúcsos' jelentésű melléknév szolgált, amely jelentésében elkülönült az alapszavától.

¹⁴ HEFTY a *hegyes*-t önálló térszinformanévként veszi fel, melynek a jelentése teljesen azonos a *hegy* lexémáéval (1911: 210). A szónak ilyesfajta funkciója más -s képzővel alakult földrajzi köznevek (*havas*, *fenyves*, *bükkös*, *pisztrángos*) analógiájára valóban elképzelhető, a vizsgált korból azonban erre vonatkozóan nincsenek ismereteink. (Az -s képzős földrajzi köznevek kérdéséhez lásd a III. 2. Történeti elemzés, Morfematikus szerkesztéssel alakult hegynevek című fejezet 1. pontjában írottakat.)

A szó területi megoszlását vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a *hegy* földrajzi köznévi használata a hegyekben gazdag Észak-Magyarországra koncentrálódik: Zemplénben 15, Gömörben 14, Pilisben 13, Abaújban 10, Hevesben 9, Nógrádban 8, Hontban 6, Fejér vármegyében ugyancsak 6 említése található a korai ómagyar korból. A számadatokból kitűnik, hogy ezen a vidéken lényegesen több, csaknem kétszer annyi *hegy*-ről van tudomásunk, mint tulajdonnév-alkotó elemként funkcionáló *bérc*-ről. Az erdélyi hegyek nevében azonban meglehetősen ritkán szerepel ez a lexéma, s hasonlóan kis számban adatolható az ország déli területein is (vö. 2. térkép).

2. térkép. A *hegy* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

1.3. *halom*

A *halom* földrajzi köznévi eredetét kutató szakemberek szinte egyöntetűen azonos állásponton vannak: a *halom* szláv jövevényszó. Kivételt csupán VÁMBÉRY ÁRMIN, valamint HEFTY GYULA ANDOR korai vélekedése képez: VÁMBÉRY ugyanis török eredetűnek tekinti a szót (1870: 149), HEFTY pedig a finnugor származtatása mellett érvel, igaz, azt elismeri, hogy a *halom* korai elterjedésében a megfelelő szláv szónak is bizonyára szerepe volt (1911: 208). A szlavisztikával foglalkozó szakemberek azonban hamar rámutattak ezen etimológiák tarthatatlanságára. Munkáiban MELICH JÁNOS megkísérli az átvétel időpontjának, valamint az átadó nyelvnek a közelebbi meghatározását is: feltételezése szerint a

szó már a honfoglalás előtt megvolt a magyarban (1925–1929: 10), s az óorosz-
ból kerülhetett át (1911: 10–11, 1910b: 445). KNIEZSA — szláv hangtörténeti
érvekre hivatkozva — valamivel óvatosabban foglal állást az átadó nyelv meg-
határozásának kérdésében (1955: 211), aminek köszönhetően az újabb etimoló-
giai szakmunkák (TESz., EWUng.) már nem tartják valószínűnek az óorosz
származtatást, helyette csupán annyit közölnek, hogy a szó egy közelebről meg
nem határozható szláv nyelvből került át a magyarba.

Az OklSz., valamint a TESz. és az EWUng. a szó legkorábbi adatait a Tiha-
nyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: ad *luazu holma*, *Serne holma* (vö.
BÁRCZI 1951: 43, 57). Az első hiteles és eredeti nyelvemlékünkben tehát mind-
járt két hegynévben is szerepel, sőt *-d* képzős formája is kétszer előfordul:
holmodi rea, *gnir uuege holmodia rea* (BÁRCZI 1951: 37), ami — és a szó to-
vábbi nagyszámú adata — azt mutatja, hogy a *halom* ekkor már szerves része
lehetett a magyar szókincsnek, azaz átvételére lényegesen korábban kerülhetett
sor. A 11. századból arra is van (igaz, igencsak bizonytalan) adatunk, hogy a *ha-
lom* lexéma önmagában állva nevez meg egy kiemelkedést: [1077–1095]>
+1015/+1158/1403/Pp. Reg.: ab Occ. *Holm* (Gy. 3: 315), az azonban a szöveg-
környezet alapján nem dönthető el, hogy a *halom* itt közszóként vagy tulajdon-
névként jelöli-e meg a kiemelkedést. Míg a 11. század második feléből, illetőleg
a 12. századból — a csekély mértékű írábeliség okán — meglehetősen kis számban
maradt fenn adata (pl. [1077–1095]>+1012/+1158/1403/Pp. Reg.: *Zaarholm*,
Gy. 3: 306, 1177/1202–1203/1337: *Hegesholmir*, Gy. 2: 131), az 1200-as, majd
az 1300-as évek okleveleiben már gazdagon adatható (pl. 1217: *Geshelwhalm*,
Gy. 4: 134, 159; 1256: *Garaboshalm*, Gy. 1: 125; 1261: *Nemigeholma*, ÁÚO. 8:
10; 1261/1271: *Apucholma*, Gy. 3: 67, 118; 1270: *Zenkeholma*, KMHsz. 1.; 1315/
1418: *Bedehalma*, Gy. 3: 375).

A szó szláv eredetét bizonyítja, hogy csaknem valamennyi szláv nyelvben
megtalálható, és a déli (bolgár: *хълм*, szerb: *hûm*, szlovén: *hól*), a nyugati
(cseh: *chlum*, szlovák: *chlm*, alsó- és felsőszorb: *cholm*, lengyel: *chelm*), vala-
mint a keleti (ukrán: *холм*, orosz: *холм*) szláv nyelvekben egyaránt szinte telje-
sen azonos formában ismeretes (vö. MELICH 1910a: 15; TESz., ŠMILAUER:
1970: 82). Ezen formák mindegyike az összláv **chъlmъ* alakból magyarázható,
melynek a magyar nyelvű szakirodalomban ’kis domb, halom’-ként adják meg
az alapnyelvi jelentését (vö. pl. TESz.). A szó mai szláv nyelvekbeli jelentését
pedig ŠMILAUERNél olvashatjuk: ’Hügel (halom), Bergkuppe (hegycsúcs)’ (1970:
82).

A lexéma a korai ómagyar korban gyakran szerepel *holmu* alakban. A TESz.
szerint amennyiben elfogadnánk MELICH feltételezését, mely a szót az óorosz-
ból származtatja, fel kellene tennünk, hogy az óoroszban már a 11. században
**cholmъ*-féle volt az összláv **chъlmъ* folytatása (azaz az *l* előtt már ekkor *o*
volt), ami azonban a TESz. szerint nemigen valószínű (KNIEZSA 1955: 211,

TESz.).¹⁵ A *holmu* hangalak szóvégi *-u*-ja kapcsán ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy bizonyosan nem a szláv *-ъ* megfelelője, hanem feltehetően analogikusan kapta meg az eredeti magyar szavakra jellemző tövéghangzót (vö. SÁROSI 1991: 176), MELICH szerint ugyanis az *-m*, valamint az *-alom* képzős szavak egykor *-mu*, illetve *-lmu* végűek voltak (vö. pl. *almu*), azaz az átvétel idején a magyarban *-lm* végű szó nem lévén, az átkerült **cholm* > *holm* forma analógiásan **holmu*-vá alakult (1910a: 15). Később a felső nyelvválású szóvégi magánhangzó eltűnt, s az Árpád-korban a szó már túlnyomórészt a szláv eredetihez közel álló *holm*, illetve ritkábban nyíltabb *halm* alakjában szerepel az oklevelekben: pl. 1217: *Geshelwhalm* (Gy. 4: 134, 159), 1264: *Holm* (Gy. 4: 428, 477), 1326: *Teremholm* (Gy. 1: 503). A szóvégi mássalhangzó-torlódást később bontóhang oldotta fel, ezt elsősorban az utána következő mássalhangzós kezdetű formánsok tették szükségessé (vö. SÁROSI 1991: 176). Erre a formára az általam vizsgált korpuszban viszonylag kevés és kései példa van, az első adat egy 1222-es oklevélben szerepel, ez az oklevél azonban hamisítvány (+1222/[XVII.]: collem *Nagyhalom*, ÁÚO. 6: 412). Az első hiteles adatok a hangzótoldós alakra a 13. század második feléből maradtak ránk: 1256/1284//1572: *Mogosholom* (Gy. 1: 675, KMHsz. 1.), 1288/1300: *Holum* (Gy. 3: 344). Ha még tovább követjük a szóbelseji magánhangzók hangtani módosulását, akkor azt láthatjuk, hogy az adatok tanúsága szerint az első szótagbeli *o* helyébe már viszonylag korán, a 13. század első felében a nyíltabb *a* lépett, pl. 1217: *Geselewhalm* (Gy. 4: 159), [1371 u.]: *halum* (Gy. 3: 489), a második szótagban azonban — legalábbis ami a hangjelölést illeti — a 15. század közepéig megmarad a zártabb *u*, pl. 1416: *Hatarushalum* (OklSz.), 1460: *Fashalwmoldala* (OklSz.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ómagyar kor helyesírási gyakorlatában az *o*-s jelölés mögött [*a*], az *u*-s jelölés mögött pedig [*o*] hangérték is húzódhat (BENKŐ 1980: 90, 91, 93).

A magyar szó elsődleges magyar nyelvi jelentését a TESz. 'alacsonyabb domb, niedriger Hügel'-ként határozza meg, s a méretre utaló jelentésjegy jelenik meg azokban a munkákban is, amelyek a latin *collis*, *monticulus* vagy a német *Hügel* kifejezésekkel definiálják a *halom* lexémát (MIKLOSICH 1882: 219, MELICH 1935: 285, KNEZSA 1955: 210). Legrégebbi szójegyzékeink, szótáraink is megerősítik ezt: a latin *collis*, *colliculus*, *tumulus* 'földhányás halom, domb'¹⁶ (BesztSzj., SchlSzj., Sermdom., MurmLex., Pesti: Nomenclatura, Kolozsvári Gl., Görlitzi Gl., Szikszai Fabricius: Nomenclat., Verancsics: Dictionarium, Senczi Mol-

¹⁵ A TESz. gondolatmenetét azonban némileg elbizonytalanítja, hogy az ultrarövid *ъ* hanghelyettesítéssel *o*-ként minden további nélkül szerepelhet a magyar alakban.

¹⁶ A *tumulus*-nak azonban nem csupán 'földhányás halom, domb' jelentése ismeretes, másodlagosan 'sírdomb' jelentésben is használták, s ez a jelentése a vele értelmezett *halom* lexémának is meglehetősen, hiszen a német *Grab* 'sír' szóval is definiálják (MurmLex., Verancsics). E jelentésre a mai magyar *sírhalom* szó is utal.

nár), valamint a német *Hubel* (*Hübel* ~ *Hügel*), *bühel* vagy a *berglin* (*Berglein*) 'hegyecske, kis hegy' (Pesti, Pápai Páriz) megfelelőikkel értelmezik (mindezekre lásd RMGL.). Az OklSz. azonban a *mons*, *monticulus*, *promontorium* szavakkal adja meg a *halom* szó jelentését: ez azt jelzi, hogy a nagyobb földfelszíni kiemelkedések (vö. *mons*) megnevezésére is használatos lehetett a földrajzi köznév. A *halom* lexémát tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű helyfajtajelölő minősítések szintén ezt igazolják: 1315/1418: sub *monte* Bedehalma (Gy. 3: 375), 1270/1284: in qd. *monticulo* Keyholm vocato (Gy. 3: 42, 64), [1330 k.]: ad qd. *collem* Balwanusholma (Gy. 1: 515), 1217: ad *colliculum* Geshelwhalm (Gy. 4: 134, 159), 1337: Quoddam *promontorium* Kuechusholm vocatum (Gy. 2: 551). A mellette álló latin közszők mennyiségi megoszlása alapján (*mons*: 32%, *monticulus*: 46%, *collis*: 15%, *colliculum*: 2%, *promontorium*: 5%) azonban inkább úgy tűnik — különösen a *bérc* és a *hegy* hasonló adataival összevetve —, hogy a *halom* földrajzi köznevet elsősorban az alacsonyabb földfelszíni kiemelkedések megjelölésére használták.¹⁷

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a kiemelkedés kialakulásának módját is definitív jegynek tartja: a szó elsődleges jelentését 'ált. az egyenes földfelszínen többé-kevésbé földdomborodó testtömeg'-ként adja meg, s a példaként hozott kifejezések (*homokhalom*, *kőhalom*, *búzahalom*, *sírhalom* stb.) alapján még egyértelműbb, hogy mesterségesen létrehozott kiemelkedést ért rajta. A természetes módon keletkezett kisebb földdomborodásokat is megjelölhette ez a szó, de ezt a szótár másodlagos jelentésnek tartja. Hasonlóképpen vélekedik HEFTY is, aki szerint szintén mesterségesen készült földhányást (így sírhalmot is) jelentett eredetileg a *halom* szó, s azt feltételezi, hogy az elnevezéseknél — a fentebb részletezett jelentésmeghatározásoktól eltérően — nem a méret, hanem bizonyosan a hegy alakja volt az irányadó (1911: 208–209). SZABÓ JÓZSEF ugyancsak a kiemelkedés alakját tekinti meghatározónak: véleménye szerint a *halom* elsődlegesen a természetes módon keletkezett enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére volt használatos, és emellett (noha ritkábban) a mesterségesen létrehozott, nagyobb földhányások megjelölésére is szolgált (1999: 85).

HEFTY szerint a *halom* szó speciális jelentésével magyarázható, hogy a helynevekben az ország nagy részén, a hegyes területeken a *halom* előtt hiányzik minden jelző, vagy ha van is, igen egyszerű és gyakran ismétlődik (*kis*, *nagy*, *két*, *három*). A *halom* eleve csekélyebb mértékű előfordulása e tájakon azzal

¹⁷ A latin fajtajelölők kapcsán ugyanakkor hasonló szemléleti különbségekkel számolhatunk, mint a magyar hegyrajzi köznevek használatánál (vö. az I. 3. A hegynév fogalma című fejezetben írottakkal), például a *Kis-Galya* (1325/1347: *Kysgala*, Gy. 1: 789) név *mons* és *monticulus* értelmezőkkel is áll, a *Kocsola mála* (1339/1350>1520: *Kwcholamala*, Gy. 4: 571, 575, 579) pedig a *mons*, illetve a *promontorium* megjelöléssel egyaránt szerepel. Még inkább szembetűnik ez a viszonylagosság a Bodrog vármegyei *Ség* kapcsán: a kiemelkedést egyszer mint *collis*, másszor mint *mons* tünteti fel az oklevél fogalmazója (1335/1355: ad *collem* *Seeg*, super *montem* *Seeg*, Gy. 1: 696, 705).

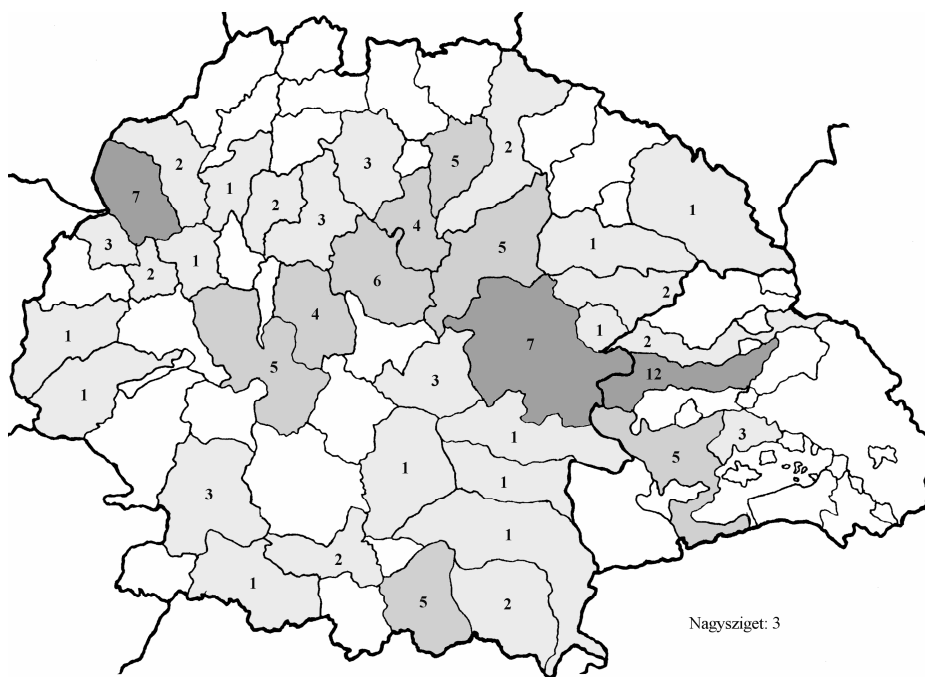
függ össze, hogy hegyvidékeken kifejezetten ritka a földhányáshoz hasonló alakú hegy (1911: 209). A *halom* szónak sajátos módon és a fentiekkel nyilvánvaló összefüggésben szerinte éppen az Alföldön gyakori a használata, és ott már élénkebbek a jelzőik is. HEFTY többnyire újabb kori névanyagra támaszkodva teszi ezeket a megállapításokat, ám utal arra, hogy e nevek nagyobb részt nem újkeletűek, hanem a 11–13. századból származnak. A korai ómagyar kor okleveles forrásai alapján azonban egyelőre nem rekonstruálható az a névanyag, amelyet HEFTY feltételez, az alföldi területekről ugyanis kevés adat maradt fenn, így állítását e korra vonatkozóan sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk.

HEFTY a fent vázolt teóriáját alátámasztandó kiemeli még, hogy a *halmo*-k előtagjaként álló jelző sokszor a mesterséges eredetre (*szén, hamu, határos*), más esetben a sírdombhoz hasonló alakra (*pad, sátor, hegyes*) vagy éppen a csoportos előfordulásra (*két, három, négyes*) utal (1911: 209). Ennek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy ezek a jelzők gyakorta kapcsolódtak más hegyrajzi köznévhöz is: *Sátor hegye, Hegyes-kő, Hegyes-bérc, Két-homorú, Három-hegy*. Abban azonban feltétlenül egyetérthetünk az előbbi megállapítással, hogy a *halom* lexéma különösen gyakran szerepel ezekkel az előtagokkal. A szó szemantikai tartalmának meghatározásakor azonban természetesen nem tekinthetünk el a többi jelzőként álló melléknév és főnév figyelembevételétől sem. A hegy magasságára utal a *nagy* jelző (1221: *Nogholm*, OklSz.), a kiemelkedést jellemző talajréteg lehet *kövecses* (1337: *Kuechusholm*, Gy. 2: 551). Boríthatja a kiemelkedést összefüggő növényzet, ami különféle növényekből állhat: lehet *fás* (1283/1414/1568: *Fashalm*, Gy. 3: 350), *rekettyés* (1329: *Rakatyasholm*, Gy. 3: 345), *meggyes* (1317: *Medyesholm*, A. 1: 425) vagy éppen *szőlős* (1338: *Zewlesholm*, Gy. 3: 306, 314). Jellemezhető a halom azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *keselyű* (1217: *Geshelwhalm*, Gy. 4: 134, 159). A *Hő ~ Hév-halom* (1283: *Heuhalom*, ÁÚO. 12: 408) mostoha időjárástól védett, napsütötte magaslatot jelölhet. A jelzőkben megjelenő szemantikai tartalom alapján azt mondhatjuk, hogy az eddig elemzett három földrajzi köznévi jelentése között — az általuk vonzott előtagok révén — nem igazán tehetünk lényegi különbségeket; a jelzők használatában megmutatkozó eltérések ugyanis inkább mennyiségi természetűeknek mondhatók.

Mint már utaltam rá, a *halom* földrajzi köznévi is kapcsolódhat már meglévő hegynévhez: *Garabos-halom*. Emellett a *bérc*-hez hasonlóan a *halom* is szerepelhet az oklevelekben közszóként, sőt állhat megnevezőszós szerkezetekben tulajdonnevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak helyén, bár erre csupán egyetlen példát találtam: 1359/1429: „Versus occidentem ad quendam *holm* Kolpakorhana vocatum” (OklSz.). Gyakran a *halom* esetében is szembetaláljuk azonban magunkat azzal a problémával, hogy a szöveggörnyezet alapján nehezen — vagy egyáltalán nem — határozható meg, hogy az oklevélbeli adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést, de például a „Iugit

vnum monticulum *holm* uocatum” (1333: OklSz.) vagy a „Iuxta monticulum *holm* dictum” esetében (1342: OklSz.) inkább az utóbbit, a *holm* tulajdonnévi voltát, míg az „inter 2 promontoria vulgo *holm* dicta” (1339: Gy. 3: 141) vagy az „ad 1 *holm* ... ad alium *holm*” (1315/1370/1752: Gy. 2: 77) esetében a közsói előfordulást erősítheti a contextus.

A *holm* földrajzi köznévi területi megoszlása lényegesen egyenletesebbnek mondható, mint a korábban vizsgált két lexémáé, amit talán azzal is magyarázhatunk, hogy a *halmo*-t tartalmazó neveink állománya kisebb, tehát eleve nem mutathat olyan erőteljes koncentrálódást, mint a *bérc*-ek, *hegy*-ek nevei. Erdélyben mintegy 20 kiemelkedés nevében adatolható, Magyarországon csaknem 80 előfordulását találjuk meg elszórtan. Nagyobb számban a hegyekben gazdag vármegyékben fordul elő (Kolozsban 12, Pozsonyban 7, Hevesben 6, Fejérben 5, Pest vármegyében 4), adatolható ugyanakkor Bihar (7) és Békés vármegyéből (3) is, némileg talán HEFTY megállapítását is erősítve (vö. 3. térkép).

3. térkép. A *holm* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

1.4. *domb*

A halmokhoz hasonló kiemelkedéseket jelölünk meg a *domb* lexémával is. A szót a CZUCZOR–FOGARASI-szótár még latin, német, svéd, román és szanszkrit alakokkal rokonította, BUDENZ JÓZSEF azonban már a 19. században igazolta a

domb — ma is elfogadott — ugor eredetét (MUSz., vö. még MUNKÁCSI 1895: 275). Sokáig tartotta magát az az elképzelés is, mely szerint az ugor alak rokonítható a török *dumbak* 'domb', *tombalak* 'gömbölyű, emelkedett' szócsaláddal (VÁMBÉRY 1870: 139, BUDENZ 1871: 80, SZILASI 1899: 149, EtSz.), BÁRCZI azonban szótárában ezt már mint elvi lehetőséget sem közli (SzófSz.). Az 1900-as években inkább az osztotta meg a szakembereket, hogy az alapnyelvi **t8mp3* alakból miként magyarázható a mai nazális *domb*, hiszen az ugor kori forma szabályos magyar megfelelője a *dob* lenne. Az egyik elképzelés szerint a nazális megőrzött régiség lehet (GOMBOCZ 1909–1910: 228, MOÓR 1949: 80, PAIS 1949: 326, LAKÓ 1962: 66, BÁRCZI 1967a: 104, E. ABAFFY 2003: 117): az ősmagyar nyelvjárások egy részébe a denazalizáció már nem hatolt el,¹⁸ ezért itt az *mb*-s forma maradt meg, majd a nyelvjárások keveredésével a nazális formák elterjedhettek az egész nyelvterületen (BÁRCZI 1967a: 104, vö. még PAIS 1949: 326).¹⁹ Mások inkább a magyar nyelv külön életében keletkezett járulékhangnak tartják az *-m*-et a szóban (EtSz.). Újabb etimológiai szótáraink, a TESz., az MSzFgrE. és az UEW. mindkét alakulásmódot közlik mint lehetséges magyarázatot.²⁰

A szó alapnyelvi értelme a TESz. szerint 'kiemelkedő valami' lehetett, amiből a mai rokonnyelvi 'sziget', illetőleg 'állatok orrhegye' (vö. MSzFgrE.), valamint a mai magyar köznyelvi jelentés: 'alacsonyabb, lankás lejtőjű, többnyire gömbölyded (természetes) kiemelkedés a föld felszínén, rendszerint többekévesbé sík környezetben; nagyobb halom' (ÉrtSz.) egyaránt jól magyarázhatók (mai nyelvjárási jelentéséhez lásd NEMES 2005b: 46–47). A helynevekben — amint arra HEFTY GYULA ANDOR felhívja a figyelmet — a köznyelvitől eltérő szemantikai tartalommal is szerepel a szó: a Gömör-Szepesi-érchegységben például a *Fecske-domb* és a *Jászói-domb* is 1000 méter fölötti kiemelkedéseket jelölnek, székely területen pedig a *domb*-bal jobbra mesterséges vagy annak tartott földdomborulatot neveznek meg (1911: 164). Noha a szónak a 'kissé emelkedettebb tárgy' általános alapnyelvi jelentéstartalma mindvégig megmaradt, már legkorábbi szótárainkban is helyfajtajelölő elemként határozták meg (Gyöngyösi Szótártöredék, Kolozsvári Gl., Görlitzi Gl., Verancsics: Dictionarium, Szikszai Fabricius: Nomenclatura, mindezt lásd RMGL.).

¹⁸ BÁRCZI GÉZA szerint a hangzóközi zöngés zárhangok mind a permi nyelvekben, mind a magyarban a nazális + zöngétlen zárhang (**mp > b*, **mt*, **nt > d*, **nk > g*) kapcsolatának fejlődésével keletkeztek, s ez a folyamat a finnugor alapnyelv korára tehető (1967b: 13).

¹⁹ GOMBOCZ több olyan példát is idéz, melyekben a nazális megőrződött, pl. *hangya*, valamint arra, amikor a két forma váltakozik: *lágý ~ langy* (1909–1910: 227–228). BUDENZ szerint a *domb* szabályosabb nazális nélküli alakjának is maradt nyoma, ezt láthatjuk a *dobasz* 'duzzadt, teljesen tele', *dobzik* 'feldagad' származékokban (MUSz., vö. még ÚMTsz. *dobasz*, *feldobzik*, FNEsz. *Doboz*, TESz. *doboz*).

²⁰ Az EWUng. erre a kérdésre nem tér ki.

Az ómagyar kori oklevelekben ugyanakkor meglehetősen későn, 1307-ből tűnik fel az első *domb*-ot tartalmazó névalakulat: *peruenit ad unum Kerekdumb* (Gy. 2: 71), s ezt követően is lényegében periférikus marad a szó a hegyrajzi köznevek között, mindössze néhány hegynév elemeként szerepel: 1334: *prati Halumdumb* (A. 3: 97), 1358: *montem Higysdumb* (A. 7: 392). Mindezek alapján pedig kézenfekvően vetődik fel a kérdés: mivel magyarázható, hogy ez az ugor eredetű szó ilyen későn jelentkezik és ennyire csekély számban adatolható a helynevekben, továbbá — nyilvánvalóan ezzel is összefüggésben — miért van az, hogy a kisebb méretű kiemelkedéseket a korban általánosan a szláv eredetű *halom* lexémával jelölték meg? HEFTY szerint a legvalószínűbb magyarázata ennek az lehet, hogy „sokáig tartott míg [a *domb* szó] lokalizálódott” (1911: 164). Azt azonban, hogy pontosan mit is ért ezen, bővebben nem fejt ki. Véleményem szerint a két hasonló jelentésű földrajzi köznévi forma aránybeli különbségei talán azzal lehetnek összefüggésben, hogy a *domb* földrajzi köznévi jelentése csak az ómagyar kor folyamán kristályosodott ki, helynévalkotó elemként való elterjedését pedig épp az azonos objektumtípus jelölésére addigra általánosan használt *halom* lexéma hátráltathatta. A *halom* névalkotó szerepének stabilitását az is jól mutatja, hogy a *domb* még a 14–15. században is ritkán bukkan fel a helynevekben (vö. OklSz.). A *domb* kései megjelenését ugyanakkor az is magyarázhatja, hogy a szó — esetleg földrajzi köznévi jelentése — sokáig csak kis területen volt használatban, s csak a korai ómagyar kor végétől terjedt el fokozatosan a nyelvterület más részein is.

Noha hegynevek utótagjaként a korban alig-alig fordul elő a szó, önmagában valamivel nagyobb számban szerepel az oklevelekben. Az 1310: *uadit ad montem dumb wlgariter* (A. 1: 216), 1335: *venit in quendam locum qui vulgo dumb dicitur* (OklSz.), 1338: *in quodam monticulo wlg. Dumb uocato* (OklSz.) adatok esetében bizonytalanul ítélhető meg, hogy denotátumukat közszóként vagy tulajdonnévként jelölik-e meg az oklevelek megszövegezői. A szövegkörnyezet alapján azonban az alábbi *domb* előfordulásoknak a közszó státusát valószínűsíthetjük inkább: 1307: *ad unum Dumb* (Gy. 2: 71), 1343: *ad unum dumb* (A. 4: 367, 369), 1344: *super vnum dumb vlgo dictum* (OklSz.), 1347: *super quodam dumb ... ad aliud dumb ... in quodam parvo dumb* (A. 5: 49, 50, KMHsz. 1.).

A szó korai hegyrajzi köznévi jelentését az OklSz. a latin *tumulus* ’földhányás, halom, sírhalom’, *monticulus* ’hegyecske, domb, halom’, *grumus* ’földhalom’, *tuber terrae* ’földkiemelkedés’ szavakkal határozza meg, amiből úgy tűnik, hogy a szóval egyöntetűen a kisebb földfelszíni formákat jelölték. Az adatok mellett szereplő latin fajtajelölők szerint azonban a *domb*-ot magasabb és alacsonyabb kiemelkedésekre is használták, vö. 1310: *montem dumb* (A. 1: 216), 1358: *montem Higysdumb* (A. 7: 392), 1343: *parvi montis vulgo dumb nominati* (OklSz.); 1342: *ad tres parvos monticulos vulgariter dumb vocatos* (A. 4: 288, KMHsz. 1.), 1344: *monticulum vulgariter dumb* (A. 4: 397), 1379: *ad 1*

monticulum domb (Gy. 4: 462), bár már ekkoriban is gyakrabban szerepelt a kisebb kiemelkedések megjelölésében (a latin *monticulus*-szal álló forma kétszer olyan gyakori, mint a *mons*-szal előforduló, közöttük pedig többször mint *parvus mons* 'kis hegy' szerepel). A *domb* tehát a korban nagyon hasonló szemantikai tartalommal rendelkezhetett, mint az előzőekben részletezett *halom* földrajzi köznévi.

A későbbiekben aztán a két szó között némi jelentéskülönbség alakult ki. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár méretbeli eltérést lát az általuk megjelölt két helyfajta között: „a dombnál magasabb a halom”. Az ÉrtSz. szerint — mintegy száz évvel később — éppen fordított a viszony: a *halom* a „dombnál rendszerint kisebb kiemelkedés; alacsony, enyhén emelkedő domb” (a *halom* címszónál). SZILY KÁLMÁN a jelölt kiemelkedés formája alapján különíti el a két földrajzi köznevet: a *domb*-ot 'menetelenen emelkedő, messzebbre elterjedő domborulat'-ként határozza meg, míg a *halom*-nak 'síkságból hirtelen kiemelkedő, magányosan álló kis hegy' jelentést tulajdonít (1917: 216). A két szó használatában ugyanakkor területi különbségek is mutatkozhatnak. GYÖRFFY ISTVÁN a karcagi határ névanyagát vizsgálva utal arra, hogy ott a *halom* az 'ármentes helyen, nem nagy kúp- vagy félgömbalakúnak látszó emelkedés' neve, melyek szinte kivétel nélkül régi sírhalmok, míg a *domb*-bal a 'valamely célra az újabb időben hányt, szabálytalan formájú kiemelkedés'-t nevezik meg, a szót azonban igen ritkán használják (1922: 67). Hasonló jelentésváltozásokkal, s ebből adódóan jelentésbeli változatossággal és használatbeli különbségekkel — amint már utaltam rá — természetesen az ómagyarban is számolnunk kell, vélhetően azonban csupán azt követően, hogy a *domb* földrajzi köznévi fajtajelölő és névalkotó szerepe megszilárdult. A kis számú adat alapján mindamellett erről konkrétan nyilatkozni nem tudunk.

1.5. *havas*

A *havas* hegyrajzi köznévi az uráli eredetű *hó* főnévi (vö. TESz., MSzFgrE., UEW.) *v*-s töváltozatának *-s* melléknévképzős származékából főnevesült. Jelenésébe máig besugárzik alapszavának tartalma, hiszen a köznyelvben a *havas* ~ *havasok*²¹ olyan magas hegyet vagy hegységet jelöl meg, amelynek csúcsán vagy szakadékaiban gyakran még nyáron is hó van (ÉrtSz.).²² HEFTY a 'magas (és kopár) hegy, amely a havat soká megtartja' tartalom ismertetése mellett utal arra is, hogy a *havas* a Székelyföldön és a vele határos területen — ahol vizsgálatai idején helynévalkotóként egyedül adatolható a szó — a településtől távol eső, magas hegyeket jelöli, amelyek rendszerint csak legelőként szolgálnak az ott lakók számára (1911: 210). Szótárában BALLAGI MÓR ettől eltérően határozza

²¹ A többes számú forma csak a legújabb időkben használatos.

²² A *havas*-t emellett 'hegyek között nagy magasságban fekvő hegyi legelő', valamint 'öreg szálas erdő' értelemben is használják (ÉrtSz., NEMES 2005b: 88).

meg a *havas*-t: 'hegytető vagy pedig hegyoldal azon vonaltól felfelé, hol a növényzet megszűnik' (1867). Részben hasonló jelentéstartalmat közöl a CZU-CZOR-FOGARASI-szótár is: 'oly magasságu hegyláncz ..., melynek ormain megszűnt a fatenyészet, habár azt az örök hó nem fedné is', utal azonban arra, hogy ez az értelmezés csupán az erdészeti és a vadásznyelvben használatos. Korábbi szótáraink (Gyöngyösi Szótártör., Kolozsvári Gl., Verancsics: Dictionarium) egyöntetűen a 'havasok' jelentésű latin *alpes*-szel értelmezik a szót (RMGL.).

A korai ómagyar korban a *havas*-t tartalmazó nevek mellett szintén előfordul az *alpes*, vö. 1353/1360: ad *Alpes*, que vulgo dicitur Zephauas (Máramaros vm., Gy. 4: 111, 124). Gyakrabban találjuk azonban a *mons* egyes vagy többes számú alakját ebben a szerepben: 1231/1397: incipit a *monte* qui Guthunchowosa dicitur (Máramaros vm., Gy. 4: 111, 124), 1285: ad destos et nudos *montes* Howos vocatos (Oklsz.), [1288]>1363: Transpetra *montium* que Hauas dicitur (erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 151), 1377: ad *montem* Ignothauasa (Máramaros vm., KNIEZSA 1943/2001: 188). A szó tehát — amint azt az Oklsz. 'alpes; das hohe gebirg' meghatározása is mutatja — a hóborította hegyek mellett bizonyára hó nélküli magas hegyeket is jelölhetett a korban.

A latin *Alpes* — időnként jelzővel állva: 1326: *Alpes Magnas* (Liptó vm., Gy. 4: 99), 1247 Pp./Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis* (erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 97) — gyakran mint a kiemelkedés neve van feltüntetve az oklevelekben. Minthogy ezek a formák összefoglaló értelmű hegységnevek, s ilyenek a magyar népnyelvből nem adatolhatók, azaz nincsenek magyarul rögzítve az oklevelekben, kérdéses, hogy e latin formáknak volt-e ténylegesen magyar megfelelője, és ha igen, milyen struktúrájú. Amikor a latin forma mellett magyar névalak is szerepel, az egészen más (összetett) névszerkezetet mutat, például a már idézett „*Alpes*, que vulgo dicitur *Zephauas*”, vagy az +1263/1324/1580: *Alpes* eiusdem alio nomine *Apathaasa* (Kolozs vm., Gy. 3: 325, 362) esetében. Ez pedig nemigen támogatja, hogy a latin formák mögött annak szerkezetileg megfelelő magyar névalakok használatával kellene számolnunk. Az utóbbi oklevélrészlet kapcsán viszont — annak megszövegezési módja, az „alio nomine” szerkezet miatt — esetleg mégis feltételezhetjük, hogy az *Alpes* magyar névformát (talán *Havas* alakot) tükrözhet.

Jelentésének megfelelően a *havas* a korai ómagyar korban csak a magas hegységek vidékéről, azon belül is — ahogy az adatok mutatják — túlnyomórészt a keleti országrészből adatolható: legnagyobb számban Máramaros területén és az erdélyi Fehér vármegye alsó részében találjuk meg. Egy-egy névben szerepel még Kolozs, Doboka, Hunyad, Temes, Szatmár, Bereg, valamint Liptó, Gömör és Baranya vármegyék névanyagában. A szó napjainkban is az erdélyi helynevekben jellemző: a Bihar-hegységben például az *Istenek havasa*, *Horgas-havas*, *Sík-havas*, *Kis-havas*, *Mező-havas*, *Ló-havas*, *Szöglet-havas*, *Varasohavas* nevekkel 1000 méter fölötti magaslatokat jelölnek.

1.6. *ség*

A régen elavult *ség* hegyrajzi köznévvvel kapcsolatban felmerült, hogy a *segg* 'ülep, hátsó rész' testrésznévből alakult hasonlóságon alapuló névátvitellel, ezt azonban a TESz. kevésbé tartja valószínűnek.²³ A két szó közötti kapcsolatot inkább a *ség* köznévi jelentésének elhomályosulása idézhette elő, ennek következtében alakulhatott ki a *ség* népetimológias *seg* ~ *segg* változata (MSzFgrE., PESTI 1987: 51, BÁRCZI 1951: 18).²⁴ A SZAMOTA által felfedezett szó (1895: 141) feltehetően inkább ősi örökség lehet a finnugor korból, alapalakját **ćinĕ* vagy **ćünĕ* formában rekonstruálják, s — a rokon nyelvi megfelelői, illetve a földrajzi névi alkalmazása alapján — a 'domb' jelentést társítják hozzá (TESz., MSzFgrE., UEW., PESTI 1957: 51, N. SEBESTYÉN 1951: 267). Az alaki és a szemantikai hasonlóság alapján talán a *ság* 'domb, halom' (TESz.) finnugor alapnyelvi előzményének magas hangrendű változata lehet (MELICH 1911: 192, HEFTY 1911: 306, TESz., MSzFgrE., UEW., PESTI 1987: 51).²⁵ A szót a korai ómagyar korra vonatkozóan SZAMOTA, majd HEFTY *ség* formában olvasták. Később LŐRINCZE és N. SEBESTYÉN IRÉN úgy vélte, hogy a szó hangalakja a régiségben *seg(g)* lehetett (LŐRINCZE 1950, N. SEBESTYÉN 1951: 264–265). BALÁZS JÁNOS nyomán (HORPÁCSI–BALÁZS 1953: 54–55) azonban újabban ismét a *ség* olvasatot valószínűsítik.

A régiségben a szó a síkvidékek kivételével szinte az egész magyar nyelvterületről, leginkább a dombos részokról adatolható. Az okleveles adatok szerint — noha nem túl nagy számban — magában, illetve összetett névformák elő- és utótagjaként is előfordul, vö. 1055: ad *seg* (Somogy és Veszprém vm. határán, OklSz.), 1208: super montem, qui vocatur *Seeg* (Moson vm., LŐRINCZE 1951: 53), 1335/1355: collem *Seeg*, montem *Seeg* (Bodrog vm., Gy. 1: 696, 705), 1338: Cuiusdam monticuli *Seeg* uocati (erdélyi Fehér vm., LŐRINCZE 1951: 53); 1095: ad montem qui uulgo dicitur *uoas seg* (OklSz.), 1230 k./1355: Montis qui vocatur *Bolugsegh* (Veszprém vm., LŐRINCZE 1951: 53), 1346: *Gewrseg* (Győr vm., OklSz., A. 4: 626), 1455: Ad latus montis lapidei *Kowachseg* dicti (Veszprém vm., OklSz.); 1244: *Segfeu* (Moson vm., OklSz.), 1328: Pervenit ad metam *Seguagas* (Baranya vm., A. 2: 376). Mindez HOFFMANN ISTVÁN szerint arra utal, hogy a *ség* „az ómagyar korban földrajzi köznévként feltétlenül aktív szerepű közszó lehetett”, periferikus jellegét azonban ő is elismeri, amit egyébként az is jelezhet, hogy a szónak nem adatolható egyértelműen közszoói előfordulása

²³ Az MSzFgrE. szerint e magyarázat gyengéje az, hogy a térszinformáknak az obszcén szavakkal való megnevezése nagyon ritka.

²⁴ HORPÁCSI ILLÉS és BALÁZS JÁNOS szerint a hegyrajzi köznévből származtatható a *-ság* ~ *-ség* képző (1953, vö. még MIKOLA 1962).

²⁵ PESTI JÁNOS a szópár adatolhatósága alapján a *ság*-ból alakult névformákat tartja korábbiaknak (1987: 50). Vizsgálatai szerint feltételezi továbbá, hogy a *ség* etimológiai kapcsolatban van a *séd* vízrajzi köznévvvel (52).

(2007: 146, 2010: 68). Noha a lexéma községi jelentése elhomályosult, a névje-lölés folytonossága révén a *ség*-gel napjainkban is csupán dombvidéki tájak helyneveiben találkozhatunk (vö. PESTI 1987).

1.7. *gyűr*

Az ismeretlen eredetű *gyűr*²⁶ hegyrajzi köznévi periferikus használatú volt a korai ómagyar korban. Legkorábbi adata 1300-ból maradt ránk: loco qui *Huruat-dyru* wlgariter appellatur (Oklsz. *dir*). A szó helyfajtajelölő köznévként való ak-tív használatát mutatja ugyanakkor, hogy — noha meglehetősen kis számban — helynevek elő- és utótagjában, valamint magában is előfordul a régi írásos emlé-kekben, vö. 1309: montis *Peturgyure* dicti (Veszprém vm., Oklsz. *gyűr*), 1320: *Kuzdiur* (TESz.), +1326/1400 k.: montem *Nogh Gyur* (Abaúj vm., Gy. 1: 40, 142); 1346: montem *Gewrseg* (Oklsz. *ség*); 1339: iuxta monticulum *Gyur* (Veszprém vm., FNESz. *Gyűr-hegy*). Az 1259/1390/1460: pothok *Bykadywr* vocatum (Kraszna vm., Gy. 3: 520) említés azt mutatja, hogy a hegyrajzi közné-vi utótagú hegynév víz megnevezésére is átvonódhatott. Bár ez a névadási mód nem tipikus, hasonló példát látunk a *gerend* lexéma kapcsán is.

A szónak etimológiai szótáraink — bizonyára a mai 'mocsaras, vizenyős te-rületen szilárd talajú, kiemelkedő domb, bucka; hegyoldal' jelentése (NEMES 2005b: 82, ÚMTsz., vö. még HEFTY 1911: 206) alapján — a korai ómagyar kor-ra vonatkozóan 'domb, bucka' jelentést tulajdonítanak (TESz., EWUng.). A ne-vek mellett álló latin fajtajelölők (a *mons* nagyobb aránya) az oklevelezés sajá-tosságai mellett ugyanakkor talán azt is jelezhetik, hogy a régiségben esetenként nagyobb kiemelkedések megjelölésére is használták a lexémát. Napjainkban már csupán nyelvjárási szóként él a nyelvterület északi és nyugati vidékein, emellett helyneveinkben is megőrződött (vö. TÓTH V. 2001b: 108, pl. *Gyűr-tető* Borsod-Abaúj-Zemplén m., *Gyűr-hegy* Veszprém m., vö. FNESz., talán ide tartozik a *Győr-hegy* a Mátrában, valamint a *Gyűr* domb Borsod-Abaúj-Zemplénben).

1.8. *magas*

A *magas* hegyrajzi köznévi végső soron a *mag* 'test' szóra vezethető vissza, melynek -s melléknévképzős származékából a 'testes, nagytestű' > 'nagyság, magasság' > 'valaminek a csúcsa, teteje' jelentésfejlődéssel magyarázható a helyfajtajelölő lexéma keletkezése (TESz.). HEFTY azonban általánosabb tartal-mat tulajdonít a szónak: szerinte nagyobb talajkiemelkedések megnevezésére van használatban (1911: 264). Földrajzi köznévi funkciójával egyértelműen csak a kétrészes helynevek második névrészában számolhatunk, vö. 1093: *Vgmogos* (Zala vm., Oklsz.), 1171: ad montem qui uocatur *Scelves mogos* (Veszprém vm., ÁÚO. 1: 68), 1299/467: ad montem *Kwzapmogos* (Pilis vm., Gy. 4: 596), 1348/1369: monte *Buziasmagasa* vocato (Doboka vm., A. 5: 179). Az Oklsz. az

²⁶ Az Oklsz. *dir* ~ *dür* ~ *gyir* változatait/olvasatát is adja a szónak.

1095-ös oklevélbeli „in uilla tuel in *mogos*” adatban is a földrajzi köznevet látja, ám esetében nem zárható ki a *magas* melléknévből való alakulás lehetősége sem.

A szó az 1900-as évek elején helynevekben ritka, szétszórtan adathozható a nyelvterület hegyes vidékeiről. Ez alapján HEFTY feltételezi, hogy a *magas* fajtajelölő elemként különösen a honfoglalást követően, a 11–13. században lehetett aktív névalkotó. Meglátása szerint ugyanis akkoriban a térszínformanevek még nem álltak rendelkezésre nagyobb számban, ám ahogy a szókincs e speciális része (szóalkotással és átvételekkel) gyarapodott, úgy a *magas* mindinkább visszaszorult (1911: 264). HEFTY megállapítása a korabeli névanyag vizsgálata révén több ponton is módosítható: egyrészt a szó az ómagyar korban sem játszott központi (vagy akár csak jelentősebb) szerepet a hegynevek létrehozásában (mindössze egy-egy névben adathozható Zala, Veszprém, Győr, Pilis és Doboka vármegyéből). Másrészt a szócsoport jórészt belső keletkezésű elemei már az ómagyar kor elejéről is adathozhatóak, ugyanakkor az átvételek egy része is igen korán bekerült és elterjedt nyelvünkben. A hegyrajzi köznevek nagyobb része tehát bizonyára megvolt már röviddel a honfoglalás után.

1.9. *gerend* ~ *gorond*

Elenyésző számban adathozható a korai ómagyar kori oklevelekből a ’földhát, dombhát’ jelentésű *gerend* ~ *gorond* hegyrajzi köznév is (TESz., vö. még HEFTY 1911: 168: ’hosszan elnyúló hátszerű kiemelkedés’). A szó a TESz. szerint a nyugati szlávból kerülhetett be a magyarba (vö. szlk. N. *hrud* ’göröngy, rög’, le. R. N. *grqd* ’mocsaras réten emelkedő halom, földdomborulat’; vö. még HEFTY 1911: 168), az EWUng. szerint emellett keleti szláv átadó nyelvet is feltételezhetünk (vö. fehéror. *zpyð* ’domb; kiszáradt völgy’, ukr. N. *zpyð* ’kiemelkedés, domb’). Szláv alapszava a **grōdv* ’emelkedés’ lehetett (TESz.).

A TESz. — bizonyára hangtörténeti érvek, a szóeleji *g > h* változás hiánya alapján — úgy véli, hogy még a 10. század vége előtt megtörtént a szó átvétele, annak ellenére, hogy első helynévi adatai majd csupán a 14. századból valók: 1330/1505: in locum *Gorong* (Oklsz. *gorond*), 1346: super quadam acye montis wlgariter *Gerend* vocata (Vas vm., Oklsz. *gerenda*), 1344: lacus Remethe-*gorongia* (egy elsődleges kiemelkedésnév vonódhatott át a tó megnevezésére, Bereg vm., KMHsz. 1.). A példák alapján önmagában és kétrészes nevek utótagjaként is előfordult. Bizonyára a földrajzi köznév képzett alakját láthatjuk viszont az 1245-ös montem *Grendus* (Hont vm., Gy. 3: 150, 174) névalakulatban (ilyen szerkezetet mutathat még az ugyancsak hegyrajzi köznévből alakult *Málas*: 1156: *Malos*, Gy. 1: 460, *Ormos*: 1275: *Vrmus*, Gy. 1: 796).

A csekély számú adat nem teszi lehetővé, hogy a lexéma korabeli területi megoszlásáról megbízható megállapításokat tegyünk. Napjainkban a dunántúli és az északkeleti nyelvjárásokban használatos a megőrzött ’halom, domb’ mellett a speciálisabb ’mélyebben fekvő területből, mocsárból árvízből kiemelkedő dombos hely, földhát; kissé kiemelkedő, gerinc formájú földcsík’ jelentésben

(vö. NEMES 2005b: 75, EWUng., TESz.). Ezekon a területeken az adatok szerint a régiségben is használatban volt a szó névalkotó elemként.

1.10. rez

A szláv eredetű *rez* szavunk (vö. szláv **rezь* 'vágás', TESz.) a *ség*-hez hasonlóan elavult, csupán tájszóként (jobbára származékokban, pl. *rezák* 'alomnak való sás', *rezál* 'halat' sűrűn bevagdál') és helynevekben maradt fenn. Szórványosan előfordul az egész nyelvterületen, de főleg Erdélyben jellemző a használata, pl. *Sükői-rez*, *Kadicsfalvi-rez*, *Kakod reze*, *Fancsali-rez*: hegyek nevei Udvarhely vármegyében, *Nagy-Rez*, *Köz-Rez*, *Olt reze*, *Hosszúrez*: hegyek nevei Csík vármegyében (a további helynévi előfordulásaihoz lásd SZENTGYÖRGYI 2008: 40–44). A közsői előfordulások a szakmunkák szerint 'erdőbeli irtás'-t, 'hegytetőn lévő erdőmaradvány'-t stb. jelölnek (PAIS 1911: 166, MTsz., ÚMTsz., KISS L. 1997a: 158), a tulajdonnevekben azonban néhány bizonytalanul megítélhető korai adatot leszámítva mindig kiemelkedésekre vonatkozik a szó, amint ez már a korai ómagyar korban is megmutatkozik, vö. 1256/1283//1572: montem *Vamusreze* (Bihar vm., Gy. 1: 600).²⁷ A Zala vármegyei *Rezi* településnév feltehetően másodlagosan alakult a tőle északra fekvő *Rezi-hegy* nevéből (SZENTGYÖRGYI 2008: 45). A Somogy vármegyei *Réz-út* (1338: *Rezuth*, A. 3: 446) dombos területen halad át, a név tehát feltehetőleg 'dombon átvezető út' jelentésben élt. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy a *rez* korai, etimologikus jelentésében került a névbe: az utat feltehetően erdőirtással alakították ki (SZENTGYÖRGYI 2008: 46). A *rez* 'hegy, domb, halom' jelentéstartalma feltehetően az 'erdő' jelentéselem közvetítésével alakult ki, s vált általánossá a helynevekben (i. m. 48). A jelentésváltozás idejét azonban a korai előfordulások elemző száma miatt nem lehetséges megállapítani.

1.11. homok

Etimológiai szótáraink szerint a *homok* a törökből került át nyelvünkbe *qumaq* alakban (TESz., EWUng., vö. még LIGETI 1986: 153–155) még az uráli őshazában, jóval korábban, mint ótörök jövevényszavaink zöme. Ezért feltehető, hogy a szókezdő *k* a finnugor eredetű szavak mintájára $k > \chi > h$ változáson ment keresztül, míg a második szótagi $a > m. u (> o)$ változás mögött hangsúlytalan szótagi zártabbá válást gyaníthatunk.

A *homok*-nak általánosan kétféle jelentést tulajdonítanak szótáraink: anyagnévi jelentése mellett 'homokos talajú terület' földrajzi köznévi szerepét is közlik (ÉrtSz.). A szó mindkét szerepében adatolható hegynevek részeként: bővítményi részként a kiemelkedés anyagát jelöli meg (1280: *Homocheq*, Gy. 4: 321; 1300: *Humukheg*, Gy. 2: 323, 422; 1303: *Humukteteu*, mo., Gy. 4: 190, 194). Alaptagként viszont az általános 'homokos talajú terület' jelentés mellett a ki-

²⁷ Legkorábbi adata 1113: montem *Reza* (Gy. 4: 327, 424) talán még szláv formát: *reza* (*dobrava*) tudniillik 'vágott, irtvány erdő' tükrözhet (ŠMILAUER 1970: 56).

emelkedést jelentő latin földrajzi köznevekkel értelmezett nevek esetén HOFFMANN ISTVÁN szerint az is feltehető, hogy a szónak a régiségben — ahogyan napjainkban is — a nyelvterület egyes részein térszínformára ('domb') utaló jelentése is lehetett (vö. 2010: 190, NEMES 2005b: 94, MIKESY 1948: 64), vö. 1239: *monticulum* Paphomoka (OklSz.), 1372/1377: *mons* sabulosus Zynuahomoka (OklSz.), 1460: *monticulo* Zarhomok (OklSz.). Ezt erősíti az 1424: ad quoddam *Berch wlgo homok* nuncupatum (OklSz.) megfelelés is. HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, a szónak ezzel a funkciójával a Tihanyi alapítólevélben szereplő Fejér vármegyei *homok* alaprészű nevek esetében is számolhatunk, GYÖRFFY GYÖRGY ugyanis az *eleuui humuk*, *babu humca*, *fuegnes humuc* és *cues humuc* adatokat is homokhegyként azonosítja (1956: 411–413). A szó hegyrajzi köznévi használatának területi megoszlásáról azonban a kisszámú és nehezen megítélhető adat alapján pontosabb megállapításokat nem tehetünk.

1.12. *torbágy*

A szintén egy-egy névben szereplő *torbágy* szavunk földrajzi köznévként való használatának lehetőségét KISS LAJOS vetette fel egy 1384-es oklevél szövegére alapozva: „inter ... colles wlgariter *turbagh* dictas” [a közönségesen *turbagh*-oknak hívott dombok között] (Z. 4: 282). A latin fajtajelölő alapján KISS LAJOS 'domb, halom' jelentést tulajdonított a szónak (1986c: 452, FNESz. *Biatorbágy*). Nem cáfolja ezt a meghatározást az sem, hogy a szó legkorábbi adata a latin *silva* 'erdő' értelmezővel áll (vö. 1200 k.: *silua Turobag*, Gy. 4: 578, 586), hiszen ez a lexéma gyakran szerepel erdővel borított hegyek neve mellett.²⁸ Feltevése nyomán az EWUng. is önálló szócikkben foglalkozott a lexémával, eredetét azonban ez a munka sem tudta magyarázni.

A *torbágy* földrajzi köznévi voltát ugyanakkor több tényező is elbizonytalanítja. KISS LAJOS az idézett oklevélrészletben vélhetően a megnevezőszós szerkezet alapján feltételezi a közszoói szerepet, ez a — latin *dico* ige származékát tartalmazó — szövegbe foglalási mód azonban közszoók és tulajdonnevek említésére egyaránt használatban volt (vö. HOFFMANN 2007: 56). Emellett a *torbágy*-nak nincs közszoói továbbélése, a csekély számú helynévi említésnek pedig csak egy része jelöl kiemelkedést (de vö. 1390: in *cancubius possessionis eorum Torbag* vocate: KISS L. 1986c: 451). A feltételezett földrajzi köznévi etimológiája sem tisztázott: a kun eredetű **turba* 'táska' főnéven kívül eddig más alapszót nemigen tudtak javaslatba hozni, ennek a származtatásnak azonban kronológiai és szemantikai akadályai is vannak (KISS L. 1986c: 452–453). A *torbágy* KISS LAJOS által felvetett földrajzi köznévi használata tehát több szempontból is bizonytalannak látszik, s a *Torbágy* helynevek magyarázata további vizsgálatot igényel (az esetleges személynévi származtatáshoz lásd MEZŐ 1982: 179).

²⁸ Ehhez lásd az I. 5. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata című alfejezet 4.4. pontjában írottakat.

2. A hegyrészt jelölő hegyrajzi köznevek

A hegyrajzi köznevek között szép számmal találunk speciálisabb jelentéstartalmú, a kiemelkedés valamely részét megjelölő lexémákat is, közöttük nem elhanyagolható a testrésznévből alakult elemek aránya. Az ide sorolható szavak együttes tárgyalása révén a korabeli névadási-névhasználati, illetőleg általában a földrajzikiöznév-használati szokások egy sajátos jelentéstani vonatkozású jelensége is megmutatkozik: a hegyrészt jelölő lexémákat tartalmazó nevek mellett szereplő latin fajtajelölők (leggyakrabban *mons*) alapján úgy tűnhet, hogy a korban teljesen általános volt a nevek jelentésbővülése, sőt esetleg maguknak a közneveknek a jelentésváltozásával is számolhatunk. A latin fajtajelölők által sugallt névhasználatot azonban kritikával kell kezelni, s számos további tényező (napjaink névhasználati szokására vonatkozó ismeretek, korabeli névföldrajzi vonatkozások, az egyes lexémák jelentésének alakulása) figyelembevételével mellett tehetünk csupán erre vonatkozó megállapításokat. A rendelkezésre álló információk alapján tehát azt is igyekszem feltárni, hogy az egyes szavak esetében milyen jellegű jelentésváltozásokat valószínűsíthetünk a korban.

Az egyes lexémák tárgyalásának sorrendjét az általuk felvetett további kérdések mentén határoztam meg, így a több lexémát érintő jelenségek ismertetésére elegendő a csoport leggyakrabban használt elemének tárgyalásakor kitérni. (Az itt tárgyalt hegyrajzi közneveknek a helynevekbeli előfordulását a Kárpát-medencében a 6. térkép szemlélteti a 119. oldalon.)

2.1. *kő*

Kő szavunk eredetével kapcsolatosan teljes egyetértés mutatkozik meg a különféle etimológiai szakmunkákban, eszerint a szó ősi örökség a finnugor korból (BUDENZ 1867: 389, MUSz., SzófSz., TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.). Alapnyelvi alakját a rokon nyelvi megfelelőket figyelembe véve **kibe* formában szokás rekonstruálni, melyhez a 'szilárd, éghetetlen ásvány' jelentés kapcsolódhatott.

A szó földrajzi köznévi szemantikai tartalmának megítélése kevésbé egyértelmű. A *kő* eredeti anyagnévi ('szilárd ásvány vagy kőzet') jelentése napjainkban is eleven. A nyelvterület egyes részein (pl. Kalotaszeg, Hegyköz) emellett 'kiemelkedő szikla, esetleg sziklacsoport; magányosan álló szikla' megjelölésére is használják (vö. NEMES 2005b: 113). A *kő* helynévalkotó, helyjelölő szerepére a CZUCZOR–FOGARASI-szótárban is utaltak: „több helyek, különösen várak neveztetnek róla”. BALLAGI MÓR viszont csak a köznyelvi 'kemény, törekeny, nem nyújtható, tűzben fel nem olvadó ásvány' jelentését adta meg, s a korábbi szótári munkák is csak elvétve utalnak a szó helyfajtajelölő szerepére (vö. RMGL.). A magyar írásbeliség korai időszakából viszont nagyszámú helynévi példa igazolja a *kő* hegyrajzi köznévi használatát. Jelentését a NySz. és az OklSz. a latin *lapis* 'kő, határkö' és *saxum* 'nagy kő, szikla, kőszirt' szavakkal adja meg, a TESz.

viszont csak helynévi példákkal (*Hegyes-kő*, *Sólyom-kő*) utal a szónak erre a szerepére.²⁹ A *kő* földrajzi köznévi jelentését tehát mind az ómagyar korra, mind napjainkra vonatkozóan a *szikla* szóval adják meg, melynek pedig 'a hegyet alkotó kőzetnek nagyobb tömege vagy magánosan álló nagyobb darabja' (NEMES 2005b: 176), 'valamely hegy részét alkotó, rendszerint magasba nyúló, csupasz, alakatlan kőzettömeg, illetve ennek vmely magánosan álló, nagyobb darabja' (ÉrtSz.) értelmet tulajdonítanak. Eszerint a *kő* földrajzi köznévnél is fontos jelentésbeli összetevője a kopárság, vagyis olyan kiemelkedést jelöl, amelyet nem vagy alig borít növényzet, szabadon látható a kiemelkedést felépítő kőzet (ez szolgálhatott alapul a hegyrajzi köznévi funkció kialakulásához). Az viszont nem vagy legalábbis kevésbé meghatározó, hogy kiemelkedés valamely részéről vagy az egész kiemelkedésről van-e szó (ebben esetleg területi különbségekkel számolhatunk).

HEFTY az 1900-as évek elejéről a 'feltűnőbb sziklaalakulat' mellett a nyelvterület egy részéről az általánosabb 'hegy' jelentését is közölte a *kő*-nek, s azt a folyamatot is igyekezett rekonstruálni, amely ennek a tartalomnak a kialakulásához vezetett. Meglátása szerint a szónak már az eredeti földrajzi köznévi használata is kettős lehetett: egyrészt feltűnő sziklaalakulatok, másrészt köves helyek megnevezésére szolgált. A 'hegy' jelentés mindkettőből kialakulhatott, mégpedig oly módon, hogy a sziklaalakulat nevét kiterjesztették a hegy egészére (eszerint a szó elsődlegesen hegyrészt jelöl), a 'köves hely' jelentéstartalom fokozatos szűkítésével pedig elvonták a 'köves hegy'-et. Az idézett példák alapján úgy tűnik, a jelentésváltozás nem a tulajdonnevekben ment végbe, hanem magát a földrajzi köznevet érintette (1911: 215). Nem kizárt ugyanakkor, mint láttuk, hogy a *kő* utótagú nevek már eredendően is jelölhették a kiemelkedés egészét, s ezek analógiás hatására kezdték a szót általánosan (kopárabb) hegyek megnevezésére is használni.

A szó vázolt jelentésviszonyai már a korai ómagyar korban is fennállhattak. A lexéma speciális '(kopár, köves) hegyrész, hegy' jelentését mutatja, hogy a *kő* utótagú nevek leggyakrabban a latin *lapis* 'kő, minden nagyságra vagy alakra való tekintet nélkül' értelmezővel kerültek be az oklevelekbe, időnként pedig a 'szikla, szirt' jelentésű *rupes*-szel szerepelnek, vö. 1212/1273/1328: *lapidem* qui dicitur Chemarkeu (Gy. 4: 679), +1258: ad *lapidem* qui Homlolo kw uocitatur (Gy. 3: 150, 241), 1326: ad *lapidem* dictum Zederiesku (Gy. 3: 42, 105), 1292: quedam *rupis* Chokaskeu uocata (Gy. 2: 275). Nem ritkák azonban a *mons*-szal értelmezett adatok sem, pl. 1258: *montis* Zirku (ÁÚO. 2: 315), 1326: ad 1 *montem* dictum Homlokku (Gy. 3: 42, 105), ami az oklevélíró nyelvi hiányosságai mellett esetleg a szó általánosabbá válásával is magyarázható.

²⁹ Az OklSz. — noha olyan adatokat is közöl, amelyek a latin *castrum* 'vár' fajtajelölővel állnak — nem tünteti fel a *kő*-nek ezt a jelentését, a NySz. és a TESz. még példákkal sem utal rá.

A *kő* utótagú hegynevekkel gyakorta feltűnő alakú sziklát jelölhettek meg: a *hasadt* (1331: *Hasathkeu*, Gy. 1: 40, 100), *hegyes* (1193: *Hygiskeu*, Gy. 2: 208, 236), *homloló* 'omladozó' (+1258: *Homlolo kw*, Gy. 3: 150, 241), *lyukas* (1296/1488: *Lwkaskwy*, Gy. 3: 224; 1299/1369/1571: *Licaskew*, Gy. 2: 102, 159, 3: 277), *odvas* (1230 k./1330: *Oduoskw*, FNESz. *Odvas-kő*) előtagú nevek mindegyike a *lapis* fajtajelölő lexémával áll. Az élővilágra utaló jelzővel összetett *kő* több esetben 'hegy'-ként szerepel, vö. 1249: *Nyvrkv*, mo. (Gy. 2: 208, 303), 1315/1323: *Machkakw*, mo. (OkISz.). A *lapis*-sal álló nevek esetében szintén általánosabb jelentésében szerepelhet a szó, vö. 1230 k./1330: *Keruskw*, lap. (FNESz. *Odvas-kő*), 1326: *Zederiesku*, lap. (Gy. 3: 42, 105). A színnévi előtagok feltehetően mindkét jelentésében kapcsolódhattak a *kő*-höz, vö. 1327: *Weresku*, mo. (Gy. 4: 209, 289), 1258: *Zirku*, mo. (ÁÚO. 2: 315), 1299/1369/1571: *Zywrkw*, lap. (Gy. 2: 102, 159), 1287: *fekethekew*, lap. (ÁÚO. 12: 468).

A *kő* elsődleges speciális és a latin *mons* fajtajelölő alapján feltehető általános hegyrajzi köznévi jelentése között területi különbségek nem igazán mutathatók ki. A szó jobbára a nyelvterület középső vonalától északra szerepel nagyobb számban helynevekben, használata keleti irányban Zemplén vármegyéig előfordul. Emellett keleten erdélyi Fehér vármegye alsó részében, valamint Szolnok és Kraszna vármegyében is megtaláljuk névalkotó elemként. 'Hegy' fajtajelölővel inkább csak a mondott terület déli részéből adatható, ez azonban talán azzal is magyarázható, hogy erről a vidékről egyébként is több *kő* utótagú név maradt fenn.

2.2. *tető*

Tető szavunk eredetéről jórészt azonos módon nyilatkoznak a szakemberek. Csupán VÁMBÉRY ÁRMIN vetette fel a szó török származtatásának a lehetőségét: a török-tatár *töpe*, *tepe*, *töbö* 'tető, orom' szavakat gyanítva a magyar forma mögött (1870: 180). BUDENZ JÓZSEF cáfolatát (1871: 71) követően azonban általánosán elfogadottá vált a nézet, hogy a szó az elavult *tetik* 'látszik, feltűnik' igéből alakult, annak a főnevesült folyamatos melléknévi igeneve (CzF., SzófSz., TESz., EWUng.).³⁰ A *tetik* eredetét viszont máig sem sikerült a nyelvtörténetírásnak tisztáznia.

A *tető* legrégebbi jelentését 'valaminek a csúcsa, felső széle'-ként rekonstruálták, amit feltételezett alapszavának értelméből úgy magyaráznak, hogy egy tárgynak vagy objektumnak a felső, kimagasló része vehető észre viszonylag a legkönnyebben és a legmesszebről. E jelentéstartalmon belül sokáig a hegy felső részére utalás volt a legáltalánosabb, a szónak minden más vonatkozása (épületnek, fának a felső része, élőlény feje stb.) ebből alakult ki (TESz.).

³⁰ BUDENZ a hangalaki megalapozatlanságot (*p > t*) veti VÁMBÉRY szemére, noha elismeri, hogy egyes szavak történetében kivételes és különösnek látszó hangzómegfelelésekkel is számolnunk kell (1871: 70–71), s esetünkben a török eredeztetés szemantikailag valóban egyszerűbb magyarázatnak tűnik, különösen, ha a szó legkorábbi adatolt hegyrajzi köznévi jelentését tekintjük.

A *tető*-nek a hegyrajzi köznévi jelentése napjainkban is eleven, a köznyelvben ’(hegynek, dombnak) legfelső, viszonylag lapos része’ értelemben (ÉrtSz.), a nyelvjárásokban valamivel általánosabban, az alakra vonatkozó megszorítás nélkül ’domb vagy hegy legmagasabb pontja’-nak a megnevezésére használják (NEMES 2005b: 185). HEFTY emellett a dunántúli és a székely területekről ’lapos felső résszel rendelkező hegy’ jelentését is megadta a szónak utalva arra, hogy a hegynevekben a két jelentés nehezen különíthető el (1911: 366). Korábbi szótárainkban a *tető* ’kiemelkedés’ értelmezése nem szerepel, mindegyikben csak a ’hegytető’, esetleg az általánosabb ’valaminek a felső része’ meghatározással találkozunk (vö. CzF., BALLAGI 1867: 637; Verancsics: Dictionarium, Görli tzi Gl., Schl.Szj., Beszt.Szj., mindezt lásd RMGL.).

Az ómagyar kori adatok szövegbefoglalása alapján azonban úgy tűnhet, hogy a *tető* utótaggal álló nevek jellemzően a kiemelkedés egészét jelölték meg, mégpedig jobbára hegyeket, leggyakrabban ugyanis a latin *mons* fajtajelölővel állnak az oklevelekben, vö. például 1256: *ascendit ad montem qui uocatur Kuzep-teteu* (ÁÚO. 2: 268), 1256/1284//1572: *ad quod montem Felsytethey vocatum* (Gy. 1: 675), 1274: *In monte Homoroutetew uocato* (Gy. 2: 310), 1303: *per quod montem Humukteteu* (Gy. 4: 194), 1361: *In quodam magno monte qui Hurugteto dicitur* (OkISz.). Egy-egy adat mellett szerepel csupán a *monticulus*, vö. 1276: *super monticulum Tetheu uulgariter nuncupatum* (Gy. 2: 323, 362), 1346/1467: *monticulum Gyparhetew nominatum* (A. 4: 626). Arra, hogy a kiemelkedés csúcsát jelöli meg a *tető* utótag, az oklevelek szövegezése alapján kevesebb példa van, de vö. 1411: *venissent ad cacumen montis Jawornokthethew appellati* (OkISz.), 1463: *ad verticem alpis qui wlgo Nagthethew vocaretur* (OkISz.).

A latin szövegbe szerkesztésnél használt fajtajelölést azonban nem tekinthetjük egyértelműen megbízható helymeghatározásnak. A speciálisabb jelentéstartalmú (különösen a ritkábban használt, pl. *verő*, *lejtő*, *homlok*) hegyrajzi köznévvvel megjelölt helyek neve mellett szereplő általánosabb jelentésű latin fajtajelölőket ugyanis — az adott név, illetőleg a hegyrajzi köznév szemantikai tartalmának bővülése mellett — az is magyarázhatja, hogy az oklevél fogalmazójának a nyelvismerete nem terjedt ki ezeknek a magyar szavaknak, helyfajtáknak a latin megfelelőjére. Egy-egy igényesebb szerző körülírást alkalmaz ezeknek a helyeknek a meghatározására, gyakorta azonban az általánosan használt latin fajtajelölők készletéből választanak. A nyelvismeret, illetőleg esetlegesen a helyismeret hiányát szemléltethetik azok az adatok is, amikor a legáltalánosabb helyfajtajelölő szó, a *locus* szerepel a névalak mellett, vö. 1353: *in loco wlgariter Zahkereztheteteu appellato* (OkISz.). Az ilyen módon szövegbe foglalt névalakulatok persze a latin mellett a magyar nyelvi ismeretek hiányával is magyarázhatók.

Mindezekén túl azonban a jelenség kapcsán azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a helynevek denotatívumai a valóságban és az emberek megismerő rendszere

számára „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 1993: 36), nem lehet pontosan meghatározni, hogy honnan kezdődik a hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben — különösen ha a hegy egészének esetleg nem is volt saját neve — valamely részének a megnevezését metonimikusan kiterjeszthették a névhasználók magára a hegyre is (vö. RESZEGI 2009c). Ehhez hozzájárulhat még, hogy a beszélőknek vannak olyan ismeretei a tulajdonnevekről, hogy a szemantikailag áttetsző nevek jelentése nem mindig esik egybe a tényleges denotátum sajátosságaival. Ám míg a mai névanyag esetében megragadható ez a jelenség a névhasználók kompetenciája, névismerete alapján, addig a régiségben annak megállapítására, hogy a jelentés kiterjedésének folyamata egy adott név esetében végbement-e, s ha igen, pontosan mikor, ma már legfeljebb csak kivételes esetben adódhat lehetőség.

Az adatok megoszlása alapján azonban talán mégsem túlzás azt feltételezni, hogy a régiségben a *tető* alaprészi nevek egy részét a kiemelkedés egészére kiterjesztve is használhatták. E nevek hatására azután az érintett vidékeken esetlegesen a hegyrajzi köznévi használatában is végbemehetett a jelentésbővülés. Talán ezt mutathatja a következő 1342-es oklevélrészlet: *tendit directe et in latere kuzep teteu siue medii montis sub vna arbore illicis est meta* (OkISz.), ebben ugyanis a magyar névalakulatot latin fordításban is közlik, ahol a magyar *tető*-nek a latin *mons* megfelelőjét találjuk. Ám minthogy a köznévi szemantikai tartalmának ilyen irányú változásáról a későbbiekből HEFTY munkáján kívül nincs információnk — s nála sem egyértelmű, hogy valójában közszoói vagy tulajdonnévi használatra gondol-e — sokkal valószínűbbnek tűnik az, hogy a régiségben is jórészt inkább csak a köznévi tulajdonnév-alkotó elemként való felhasználásában jelenkezhetett a jelentésbővülés, vagyis az érintett vidékeken lakók számára a valamilyen sajátosságot kifejező/megnevező előtag + *tető* névstruktúra a kiemelkedések egészének megnevezésére is modellként hathatott.³¹ A névhasználók fejében, illetőleg a kommunikációban pedig már nem is különült el a név kétféle használata (ahogy a későbbi névhasználat vonatkozásában HEFTY is utalt erre). Ezt tükrözhetik a *Mihályháza teteje* név okleveles említései is, melyekben a helyet jobbra hegyként jelölik meg: 1315: *ad montem* Mihalhazatetey, 1319/1322: *ad montem* Mihalzatety, 1322: *ad montem* Mihalhazatetey, akad azonban példa arra is, hogy a kiemelkedés tetejére vonatkoztatják a nevet: 1330: *in vertice cuiusdam montis* Michalhazateteye (OkISz.).

A *tető* alaprészi nevek jelentésbővülését a nevek földrajzi megoszlása támogatja. A szó a korai ómagyar korból jobbra csak a Dunántúl területéről (Zala, Tolna, Veszprém, Győr, Fejér, Esztergom, Pilis vármegyékből és Nagysziget-

³¹ Amint az idézett példák mutatják, alapvetően ilyen struktúrájú nevekkal számolhatunk a vizsgált korból.

ről) adatolható, emellett egy-egy névben Sáros, Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyékben is szerepel. Kiemelkedés nevéként pedig jobbára a Balatontól északra, illetve Szatmár megyéből adatolható. HEFTY a 20. század elején már a nyelvterület egészéről idéz *tető*-t tartalmazó neveket, ám úgy véli, hogy a szó 'hegy' jelentésben csupán a dunántúli, azon belül is inkább az észak-nyugati területen lehetett használatban, s kisebb mértékben még a székely részekben. Noha a 20. század elején rögzített névhasználati szokásokat természetesen nem lehet visszavetíteni az Árpád-korra, talán nem is zárhatjuk ki teljesen, hogy ezeken a vidékeken már a korai ómagyar korban végbemehetett a nevek jelentésbővülése, ami aztán a névminták öröklődése révén a későbbi idők névhasználatára is hatással volt. Ezek alapján, noha az egyes okleveles adatok megítélése továbbra sem egyértelmű, mégis reális lehetőségként számolhatunk azzal, hogy az esetek egy részében a *tető* alaprészi nevekkel ténylegesen jelölhették a kiemelkedés egészét is.

2.3. *lejtő*

Lejtő szavunkat SIMONYI ZSIGMOND a 19. század végén még a német *Leite* (kfn. *líte*, ófn. *líta*) 'hegyoldal, lejtő' szóból származtatta (1897), véleményével azonban egyedül maradt. Az általános felfogás szerint a szó a *lejt* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult,³² s csupán az alapige eredetéről nem született soha konszenzus (vö. MUSz., SzófSz., KISS L. 1978). Napjainkban BALÁZS JÁNOS etimológiája alapján a *lë* határozószó *-χt* (> *-ít*) képzős származékként magyarázzák: **lë-χt* > **lë-χt* > **lë-ít* ~ **lëjt* (1958, lásd még TESz., EWUng.).

A *lejtő* napjainkban általánosan jelöli a földfelszín ferdén lefelé haladó részét, s a nyelvterület különböző vidékeiről (Erdély, Borsod, Veszprém) is adatolható a földrajzi köznévi használata (vö. NEMES 2005b: 127), s ugyanitt helynevek alkotórészeként is feltűnik (HEFTY 1911: 263). A korai ómagyar korból azonban csupán egyetlen adatunk van hegynévalkötő szerepére: 1332: montem *Kuesleuhteu* (Kolozs vm., Gy. 3: 380). A név által jelölt denotátum meghatározása nem egyértelmű, mert noha a szó jelentése a korai időkben is 'hegyről lefelé menő (földterület)' lehetett (TESz., OklSz.), a név mellett álló latin fajtajelölő elem alapján esetleg feltételezhetjük, hogy a helynév esetleg átvonódhatott a kiemelkedés egészének megnevezésére. Az OklSz. által közölt 1515: infra *Leythew*, in *Leythewlapossa* névalakulatok kapcsán a jelölt objektum fajtája is bizonytalanul ítélnélhető meg.

2.4. *verő*

A napjainkban elsősorban a palóc és a székely nyelvjáróterületeken használatos (DÉNES 1982: 7) *verő* szavunk hegyrajzi köznévi használatával szintén

³² Az *-ó* ~ *-ő* képző már a vizsgált korban is meglehetősen gyakori földrajzi köznevek létrehozásában (vö. *lejtő*, *verő*, *aszó*, *szántó*, *erdő*, *legelő*), s a későbbiekben is igen nagy számban használtak fel helyfajta jelölő szavak létrehozásában (vö. NEMES 2005a: 137–138).

számolhatunk már a korai időkben is, vö. 1341/1347: *montem Nogdelwereie* (Heves vm., Gy. 3: 42, 125), névalkotó szerepe azonban erősen korlátozott lehetett, az idézett példa mellett csupán helynevek előtagjaként vagy összetett földrajzi köznévként (*verőfény, verőfél*)³³ adatható, vö. 1303/1494: *Werewmal* (Nógrád vm., Gy. 4: 250), 1334: *Wereumal* (Gömör vm., Gy. 2: 517), 1312: *ad villam Verofyn* (Oklsz.), 1455: *terra Fashalomwereufe* (Oklsz.).

A szót BENKŐ LORÁND állásfoglalása óta a *ver* 'ütlegel' ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezik (a korábbi eredeztetésekhez lásd HUNFALVY 1866: 277, SIMONYI 1875: 204, MUSZ. *virrad*), melynek alapjául az szolgálhatott, hogy „a forró napsugarak úgy verik a földet, ahogy az eső, a jég, a szél stb. veri” (BENKŐ 1953: 467, TESZ., EWUng.). Nem világos azonban, hogy a *verő* hegyrajzi köznévi használata miként alakulhatott ki: a *verőfény* 'napsütötte hegyoldal' (< 'napsugár, napfény') jelentésű összetett földrajzi köznévből vonódott-e el az összetétel eredeti jelentését megtartva (BENKŐ 1953: 468), vagy pedig a vázolt szemlélet alapján az egyéb -ó ~ -ő képzős földrajzi köznevek mintájára közvetlenül magyarázható. Talán nem is feltétlenül kell különválasztani a két utat, együttesen is eredményezhették a szó földrajzi köznévi szerepének kialakulását.

Helynevek alaprészeként már a régiségben is 'hegy, völgy napnak kitett lejtője' (HEFTY 1911: 369, DÉNES 1982: 7) értelemben használhatták. Az idézett példa mellett álló latin értelmező szerint ugyanakkor a név esetleg a kiemelkedés egészét is jelölhette, a *verő* meglehetősen speciális jelentéstartalma miatt azonban ezt kevésbé tarthatjuk valószínűnek. Nem támogatja a név jelentésbővülését az sem, hogy Heves megye területén a *verő* napjainkban is hegyoldalak megnevezésében használatos, amit jól mutatnak azok a névpárok, amelyek egyik tagjában a *verő*, a másikban pedig az *árnyék* áll, vö. *Szék vereje* — *Szék-árnyék*, *Szederjes vereje* — *Szederjes árnyéka*, *Lénászó-verő* — *Lénászó árnyéka* (DÉNES 1982: 7).

2.5. *mál*

A *mál* hegyrajzi köznevet a CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *ma* + *al* szavak összetételeként elemzi, és a 'valamely üreges testnek, különösen gyomornak vagy hasnak' (*ma*) 'az alja' (*al*) jelentést tulajdonítja neki. A szótár azonban ezzel az értelmezéssel egyedül áll, a szóval foglalkozó szakmunkák ugyanis egyöntetűen egyszerű szóként magyarazzák a *mál*-t. A szó eredete kapcsán ugyanakkor már kevésbé egyértelműek az állásfoglalások. A 19. század 30-as éveiben

³³ BENKŐ LORÁND szerint elképzelhető, hogy a *verőfél* a *verő* és a *fél* 'hegyoldal' helyfajtajelölők összetételeként, esetleg a *verőfény* földrajzi köznévből alakult, annak hangtani változata. Emellett azonban a *verő* folyamatos melléknévi igenévként is szerepelhet a szóban (1953: 468). A kérdés persze inkább a névhasználók szempontjából lenne megítélhető, amennyiben használták a *verőfél* formát bizonyos típusú helyek megjelölésére, akkor számolhatunk vele mint földrajzi köznévvé.

egy ismeretlen szerző a következőképpen vélekedett róla: „számtalan szülőhegyeink nevében áll fenn a ’ szó is, s imé ez-is a ’ Slavok, vagy Dacusok’ idejéből való!” (idézi SZABÓ T. A. 1938: 253). Noha SZABÓ SÁMUEL nyomban cáfolta ezt az elképzelést, s a szó magyar eredete mellett érvelt, a román származtatás lehetőségét száz évvel később DRAGANU MIKLÓS is felvetette (1933, vö. SZABÓ T. A. 1938: 253). A magyarországi nyelvtudomány jeles képviselői körében azonban már a 19. század második felétől általánosan elfogadottá vált az az elképzelés, hogy a szó végső soron a finnugor korra vezethető vissza (MUSz., SzófSz., MUNKÁCSI 1927: 137, TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng., uráli eredtetéséhez lásd GYÖRKE 1941: 306).

A *mál* finnugor eredetét vallók táborát ugyanakkor továbbra is megosztotta az a kérdés, hogy milyen viszonyt tételezhetünk fel a *mál* és a *mell* szavaink között. LUGOSSY JÓZSEF már 1857-ben a két szó együvé tartozását vallotta (idézi KISS J. 1965: 210). BUDENZ a *mál*-t a *mell* mély hangrendű változatának tekinti (MUSz.), s BÁRCZI sem tartja valószínűnek, hogy a két lexéma egymástól függetlenül alakult volna, illetve hogy a *mál* más finnugor szavakkal lenne rokonítható (SzófSz.). MUNKÁCSI BERNÁT viszont épp a két lexéma különböző eredetét hangsúlyozza, meglátása szerint a *mál* eredetileg is mély magánhangzót tartalmazott (1895: 179, 1927: 137). Hasonlóképpen vélekedik BEKE ÖDÖN (vö. 1929), valamint N. SEBESTYÉN IRÉN is (1950: 120). PAIS DEZSŐ szerint a palatálisveláris szópart a hangrendváltó ikerítés hozta létre az ugor együttélést megelőzően, s ebből a *mell-mál* ikerítésből önállósult bizonyos jelentésárnyalatok kifejezésére a *mell* és a *mál* (1960: 312). A TESz. a kérdés kapcsán tartózkodik ugyan a kategorikus állásfoglalástól, de kevésbé tartja valószínűnek, hogy a *mál* a magyarban keletkezett volna a *mell* veláris hangú változataként. Ehelyett inkább azt feltételezi, hogy a két szó végső soron azonos, vagyis a *mál* a *mell*-ből alakult még a finnugor alapnyelvben párhuzamos palatoveláris fejlődés vagy pedig hangrendi átcsapás eredményeként. A szó finnugor alapalakját ennek megfelelően **mɛlɜ*, **mɛljɜ* vagy — a *mell*-lel való összetartozás esetén — **mɛlkɜ* formában rekonstruálja (ugyanígy foglal állást az MSzFgrE., az UEW. és az EWUng. is).

A két szó összetartozásából kiindulva BUDENZ az alapnyelvi forma jelentését ’mellkas’-ként határozza meg (hasonlóan az MSzFgrE. és az UEW. is), ugyanakkor feltételezi, hogy már a *mǣg*- alaprészben³⁴ benne rejlett a ’hügel; domb, halom’ jelentésmozzanat is (MUSz.). N. SEBESTYÉN IRÉN a földrajzi köznévi *mál*-t — a ’mellkas, has’ jelentésű *mál*-tól elkülönítve — nyelvünk legősibb rétegéhez sorolja, s zürjén és szamojéd megfelelők alapján az uráli alapnyelvre vezeti vissza (1950: 120). A TESz. szerint viszont a *mell* szó *mál* alakváltozatá-

³⁴ BUDENZ utal arra, hogy a szónak mély hangrendű változata is van, mely egy régebbi *mɛglɜ* tövet tükröz (MUSz.).

nak az alapnyelvi 'emberi és állati mell' szemantikai tartalomból majd csak az ősmagyar korban alakulhatott ki — érintkezésen, illetve hasonlóságon alapuló névátvitellel — az 'állat hasi része' mellett a 'hegyoldal' jelentése.

Az elsődlegesen testrészt jelölő szavak felszínformanévvé válása nem ritka: a *hát, fő, oldal, láb, gerinc* stb. hegyrajzi köznevek hasonló módon keletkeztek. Azt hiszem azonban, hogy semmi okunk nincs feltételezni, hogy ez a szemlélet akár már több ezer évvel ezelőtt (azaz akár az ugor, akár a finnugor vagy uráli korban) ne lett volna meg, vagy hogy ne nevezték volna meg a táj részeit. S minthogy nem valószínű, hogy akkor külön szó volt a hegy oldalára, tetejére, lábára, ami azután kihalt, feltehető, hogy a ma ebben a jelentésben is használt szavak egy részét már az ősmagyar kort megelőzően is használhatták hasonló értelemben is. Az bizonyos, hogy az ómagyar korból földrajzi köznévi szerepében már nagy számban adatolható a szó: 1219: *Zevlevmal* (Gy. 3: 150, 155, 250), 1229: *Beseneumal* (Oklsz.), 1249: ad vnum monticulum qui uocatur *Kerekmal* (Gy. 2: 208, 303).³⁵

LŐRINCZE LAJOS felhívja a figyelmet arra, hogy e szócsoport másodlagos jelentésének kialakulásakor nem annyira az emberhez való hasonlítás, vagyis az antropomorf szemlélet szolgált alapul, hanem inkább a teriomorf nézőpont érvényesülésével számolhatunk. A táj kiemelkedő része ugyanis, „amelyet a szemlélet élőlényel azonosít, s annak egyes részeit az élőlény egyes testrészeinek nevével nevezi, alakjánál fogva általában inkább az állati, mint az emberi testet társítja” (1947b: 24, ehhez lásd még BENKŐ 1947: 26–27).³⁶

A *mál* jelentésével kapcsolatban kérdésként merült fel, hogy specializálódott-e a szó délnek fekvő hegyoldalak jelölésére az ómagyar korban. Napjainkban ugyanis a *mál* — noha csak a nyelvterület kis részén és csupán tájszóként — 'déli hegyoldal' elsődleges jelentésben használatos (NEMES 2005b: 133, vö. még BENKŐ 1947: 27, PAIS 1960: 311). LŐRINCZE az Oklsz. adatait vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az ómagyar korban a *mál* nagyjából valóban a kiemelkedések déli oldalát jelölhette meg, gyakran szerepel ugyanis szőlővel beültetett hegyoldalak nevében: vö. 1435: *Partem vinee in latere meridionali montis*

³⁵ A TESz. a szó első előfordulásaként egy képzett alakot közöl: 1156: *malos*.

³⁶ A testrésznévből keletkezett földrajzi köznevek által jelölt földfelszíni alakulatok elhelyezkedése ezt az álláspontot nagyban alátámasztja. A *hát* például a földkiemelkedés hosszan elnyúló, magasabb részét nevezi meg, nem pedig — az emberi testfelépítéshez igazodóan — a mögöttes és meredek részét. A hegy *gerinc*-e nem függőlegesen, hanem vízszintesen nyúlik el. A bemélyedő hegyhátnak *nyereg* a neve, s ez nyilvánvalóan a nyeret viselő állat képzetéhez kapcsolódik. Az *orr* a hegynek, dombnak erősen kiugró részét jelöli. A *begy* lexéma 'kisebb talajkiemelkedés, a föld kidomborodó része' földrajzi köznévi jelentéstartalma (ÁRVAY 1942: 15) szintén az elsődleges állati testrésznévi jelentéséből alakult. Némely hegyrajzi köznévi azonban mégis inkább az emberi testről vonódhatott át a kiemelkedések részeinek megnevezésére: ilyen például a 'hegynek hirtelen, meredeken kiugró része' értelmű *homlok* vagy esetleg a 'hegy felső része, hegytető' jelentésű *fő*. FARKAS FERENCCEL egyetértve magam inkább úgy gondolom, hogy a két szemléletmód gyakorta összefonódva érvényesül (1997: 439).

Tarczalhege vocati existentis que *Mezesmal* vulgo appellatur (OkI Sz.). Napsütötte hegyoldalra vonatkozhatnak a *verő, hő ~ hév* előtagokkal álló nevek is (1303/1494: *Werewmal*, Gy. 4: 250; 1334: *Wereumal*, Gy. 2: 517; 1368: *Heumaal*, OkI Sz.).³⁷ LŐRINCZE szerint azonban ez a jelentésmozzanat nem tartozik a szó alapjelentéséhez, annak pusztán gyakori velejárója. A jelenség azzal is magyarázható, hogy a déli hegyoldalnak van gyakrabban neve, azt használták ugyanis intenzívebben, s annak adtak külön is nevet. Mégsem zárhatjuk ki ugyanakkor, hogy egyes vidékeken — épp a névhasználati szokásokból fakadóan — a *mál*-nak másodlagosan ’délnek fekvő hegyoldal vagy domboldal’ jelentése is kialakulhatott (1947b: 24–26).³⁸

A *mál* esetében is felmerül annak a lehetősége, hogy nem csupán az eredeti jelentésének megfelelően hegyoldalt, hanem egész kiemelkedést is jelölhettek vele a korai ómagyar korban, a *locus, vinea, pars* latin fajtajelölő elemeken kívül ugyanis a *collis, monticulus, mons, promontorium*, illetőleg a *bérc* is előfordul ebben a szerepben mellette: 1264: *collem* Kumoloumal dictum (ÁÚO. 3: 117), 1307: *monticulum* Fenyemal (Gy. 2: 207, 306), 1275: *mons* Keykmal (Gy. 2: 208, 310), 1339/1359>1520: *promontorium* Lendeczemaala alias Wymaal (Gy. 4: 575), 1295: *berch* Seleumal (Gy. 3: 42, 70). Az azonban, hogy a névátvitel (*pars pro toto*) a földrajzi köznévből ment-e végbe, vagy csak a tulajdonneveket érintette, nehezen megválaszolható kérdés. A *Dió-mál* (1282/1285: *Gyomal*, Gy. 2: 102, 177) és *Dió-mál hegye* (1299/XIV.: *Gyomalhege*, Gy. 2: 102, 177) névpár kapcsán feltehetjük, hogy a *mál* ’hegyoldal’ jelentésben került be a névbe, s a kiemelkedés egészének megnevezésére a *hegy* lexémát kapcsolták az elsődleges névformához. A név azonban azt is mutathatja, hogy a *mál* névelem deszemantizálódott (hasonlóan a *Hásmány-hegy* ’hárs + mál + hegy’, vö. PAIS 1916: 169, *Szulimán* < *Szőlő-mál* struktúrához, vö. FNESz.), ami arra utal, hogy a szó a nyelvterület egy részén kiesett a használatból.³⁹ A *mál* köznévi jelentése ugyanakkor napjainkban egyöntetűen ’hegyoldal’ (NEMES 2005b: 133). Ezek

³⁷ LŐRINCZE szerint talán az *árnyék* előtaggal álló nevek is ide sorolhatók, mivel az *árnyék* a népnyelvben ’széltől, fagytól védett hely’-et is jelölhet, s így északi és déli fekvésű hegyoldalra egyaránt vonatkozhatott (1947b: 25; ehhez lásd még HEFTY 1911: 159, de vö. DÉNES 1982).

³⁸ Régi szótáraink nem nyújtanak ezzel kapcsolatban semmiféle fogódzót: a Schlägli Szójegyzékben például a latin *territorium* ’határ, valamely településhez tartozó terület’ helyfajtajelölővel értelmezik a *heg mal* alakot (ehhez lásd RMGL.). Ez arra utalhat, hogy a szó talán a település határához tartozó földekkel borított hegyoldalak megjelölésén keresztül akár a földterület általános megnevezésére is használatossá válhatott, ugyanakkor lehetséges, hogy a szójegyzék adata csupán azt tükrözi, akkoriban már nem ismerték a nyelvterület egészén a lexéma jelentését, a beszélők csak azt tudták, hogy helynevekben fordul elő, s abból következtették ki a megadott jelentést.

³⁹ Ez azonban az erdélyi Fehér vármegyéből adatolt *Dió-mál* esetében talán kevésbé valószínű, a nyelvterületnek ezen a részén ugyanis tájszóként még ma is ismeretes a *mál* (vö. NEMES 2005b: 133). Esetében tehát az is elképzelhető, hogy a *hegy* pusztán magyarázó elem lehet a név mellett (vö. *Debrecen városa, Tisza folyó*).

alapján feltehető, hogy a *mál* jelentése döntően tulajdonnévi használatában bővült ki. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy a kiemelkedés egészére is használt nevek helyenként magának a földrajzi köznévknek a jelentésére is hatással voltak (különösen akkor, amikor egy adott területen a szó elsődleges földrajzi köznévi tartalma már kezd elhalványulni). A *Magas-mál* (1331/1347: *Mogosmal*, A. 2: 566) vagy a *Sátor-mál* (1396: *Satormal*, Zs. 1: 463/4227) névalakok talán éppen a földrajzi köznév jelentéskörének tágulását igazolhatják, hiszen hegyoldal jellemzésére kevésbé használhatók a *magas* és a *sátor* jelzők.⁴⁰ A *köves* (1319: *Kuesmal*, OklSz., FNEsz. *Kemestaródfa*), *kő* (1327: *Kumal*, Gy. 4: 289), *meszes* (1280: *Mezesmal*, Gy. 4: 321), *csiperkés* (1358: *Cheperkesmal*, A. 7: 392), *fenyő* (1307: *Fenyeumal*, Gy. 2: 207, 306), *godolya* 'körtefa' (1275: *Gudulamal*, Gy. 1: 507), *komló* (1264: *Kumoloumal*, OklSz. 514) előtagok viszont nem visznek közelebb bennünket a kérdés eldöntéséhez, hiszen hegyoldalra és hegyre egyaránt vonatkoztathatók.

Az okleveles adatok egy részében a *mál* önmagában szerepel, bármiféle névrész vagy névelem hozzákapcsolása nélkül. Ezeknek az említéseknek a közszoói vagy tulajdonnévi státusa gyakorta az oklevelezési gyakorlat, illetve az adott oklevél szövegének alapos ismerete mellett is csupán bizonytalanul ítéltető meg (ehhez lásd RESZEGI 2009a). Az 1339: *Itur in latere vnius montis mal vocati* (OklSz.) oklevélrészletben például megnevezőszós szerkezetbe foglalva szerepel a *mál*, így nem határozható meg, hogy közszoóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést. Arra, hogy a *mál*-t köznévként, a latin fajtajelölő elemek mintájára használnák, az oklevelekben csak elvétve találunk példákat, a Hont vármegyei Magyarad 1276-os határleírásában szereplő adatokat („supra quendam *mal*” és „in dicto *mal*”, Gy. 3: 150, 218) azonban az oklevél szövegezése alapján nagy valószínűséggel közszoói említéseknek tarthatjuk. Az 1288: *In Mal vnam vineam* (OklSz.) adat mögött — minthogy bármiféle szerkezet nélkül, önmagában áll — inkább tulajdonnevet gyaníthatunk.

A *mál*-t tartalmazó helynevek területi megoszlása nem egyenletes: noha a nyelvterület nagy részén találhatunk ilyen neveket, nagyobb számban a lexéma hegynevekben csupán a Balatontól északra, valamint Esztergom, Pilis és Pest vármegyék területéről adatható, s ezen a vidéken — a szövegkörnyezet alapján — az esetek jó részében számolnunk kell azzal, hogy a nevekkel kiemelkedések egészét jelölhették meg. Ez talán azt vetíti előre, hogy ezeken a vidékeken a későbbiekben a *mál* elveszíti szemantikai áttetszőségét, s földrajzi köznévi haszná-

⁴⁰ Felcsík mai névanyagában ugyan találunk *Magoss-ódal*-t, az előtag azonban itt a *Magoss* ~ *Kis-Magoss* ~ *Nagy-Magoss*, *Magoss-tető* ~ *Magoss teteje* nevekhez (CSOMORTÁNI 1997: 105) képest értelmezhető. E nevek hatására ugyanakkor az adott névhasználói közösségben a magasság motívuma más hegyoldalak megnevezésében is megjelenhet. A *sátor* előtag kapcsán pedig a kiemelkedés egészének alakjára való utalás mellett számolhatunk azzal is, hogy a hegy oldalában lévő barlang alakja, funkciója lehet a névadás alapja (vö. FNEsz. *Sátorkőpuszta*).

lata visszaszorul (a 20. század elejére már csupán az erdélyi és északi részeken aktív, vö. HEFTY 1911: 265, NEMES 2005b: 133).

2.6. hát

A *hát* szó eredetét a 19. században kétféleképpen magyarázták. VÁMBÉRY török elemekkel rokonította (1870: 150), s maga BUDENZ is a török *ard* szóból magyarázta egy korábbi írásában (1863: 154), a MUSz.-ban azonban már egyértelműen ugor eredetűnek tünteti fel, s rokon nyelvi párhuzamként a vog. *kute* (*kut* 'hátulsó rész' + határozórag) szót hozza. MÉSZÖLY GEDEON egészen a finn-ugor időkig vezeti vissza a szót, véleménye szerint a *hát* eredetileg igenévszó lehetett, amely 'terhet hord' jelentéssel is bírt, s a vogul *χūnt-* 'hátára vesz' és *χūnt* 'bátyu', valamint a finn *kanta-* 'hord' szavakkal áll kapcsolatban (idézi LAKÓ 1950: 244–245, hasonló véleményen van a SzófSz. is). Ennek az eredeztetésnek LAKÓ GYÖRGY szerint hangtani akadályai vannak, felvetése szerint a magyar *hát* inkább a finn *kohtu* 'anyaméh', észt *koht* 'has, gyomor' szavakkal azonos etimológiailag (1950: 244). A TESz. a szókincs még régebbi rétegébe tartozónak tekinti a szót, az uráli alapnyelvből származtatva azt, s alapalakját — BUDENZhez hasonlóan — **kuttz* 'a testnek a mellső oldallal ellentétes felülete' formában rekonstruálja (vö. még MSzFgrE., UEW., EWUng.).

A napjainkban is meglévő, alapnyelvi testrésznévi jelentéséből alakult ki a *hát*-nak a földrajzi köznévi jelentése: 'az egész földnek vagy valamely részének, valamely álló- vagy folyóvíznek rendszerint domborodó vagy ilyennek látszó felszíne, felülete, teteje' (ÉrtSz.). A szó tehát hegyrajzi köznévként is használatos: kiemelkedések oldalát, tetejét jelölik vele (vö. NEMES 2005b: 86). HEFTY szerint a 'földkiemelkedés felső része' jelentés jobbára csak hegyes vidékeken érvényesül. A *hát*-at azonban emellett 'hosszan elnyúló földkiemelkedés' értelemben is használják, főként az Alföldön, ahol a kiemelkedések alakja leginkább megfelel ennek a tartalomnak (1911: 209). Napjainkban ugyanakkor a szó ezen jelentésébe a művelési jelleg is beletartozik már: 'a környezeténél magasabban fekvő, rendszerint művelésre is alkalmas földterület' (NEMES 2005a: 119–120, 2005b: 86).

A TESz. az ómagyar korra vonatkozóan a *hát* legkorábbi helynévi előfordulásai alapján a 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' meghatározását adja meg a szónak. Talán részben ezt tükrözi a *hát*-at tartalmazó nevek mellett előforduló *mons*, *monticulus*, *collis*, *bérc* értelmezők aránya, vö. 1278: ad *montem* Kechkehat uocatam (Nógrád vm., Gy. 4: 210, 265), 1329: ad qd. *monticulum* Kakullohat (Fejér vm., Gy. 2: 323, 423, 439), 1341/1342//XVIII.: *colles* Haatth vocatos (Bereg vm., Gy. 1: 519, 541), 1351: unum *berch* seu haat (Oklsz.). Ugyanakkor esetenként a *locus* és a *vertex* 'valaminek a felső része, tető' latin elemek is előfordulnak a nevek szövegbe foglalásakor, ami mégis arra utalhat, hogy a kiemelkedés felső részének megjelölésére szintén használatban lehetett a szó, vö. 1251: que *loca* Cheruoduiz et Chuasnahatia vocantur (Oklsz.), 1418/1433: ad

cuiusdam montis *verticem* wlgō hath vocatum (OkISz.). A *hát* többször áll az *erdő* lexémával kapcsolódva (az OkISz. bizonyára a gyakorisága miatt is önálló összetett szóként tárgyalja az *erdőhát*-at): 1318: in *Erdouhat* (Gömör vm., Gy. 2: 460, 482), 1330: de *Erdeuhath* (Baranya vm., Gy. 1: 300), 1335: *Erdeuhath* (Bihar vm., Gy. 1: 570), 1401: monticulum *Erdewhath* dictum (OkISz.). Ezek a névalakulatok JUHÁSZ DEZSŐ szerint erdővel borított domb- és hegyvidékeket jelöltek (1988: 73). Az adatok alapján tehát úgy tűnik, hogy a korban a *hát*-tal hegyrészt és kiemelkedést (az *erdőhát*-tal hegyvidéket) is megnevezhettek, a két jelentés területi vonatkozásait azonban a meglehetősen kis számú adat alapján nem tudjuk közelebbről megvilágítani.

A *hát* aktív hegyrajzi köznévi szerepét mutatja ugyanakkor, hogy közszóként is előfordul az oklevelekben: a már idézett „unum berch seu *haat*” adat a kontextus alapján bizonyára közsői említés lehet. Az „ad cuiusdam montis *verticem* wlgō *hath* vocatum”, és a „colles *Haatth* vocatos” esetében viszont az adatok helynévi vagy köznévi státusának a kérdése nem dönthető el.

2.7. *fej ~ fő*

A víz- és hegyrajzi köznévként is funkcionáló *fej ~ fő* szintén testrésznévből alakult. A szó eredetét a 19. században még igen sokféleképpen magyarázták. HUNFALVY PÁL a török *beg* vagy *bej* elemmel hozta kapcsolatba, VÁMBÉRY ÁRMİN azonban — minthogy az idézett török szó jelentése ’magas’ — inkább a török *baš* ’fej’ lexémával való összevetést javasolta (1870: 115). A CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig sínai, török, latin és német alakokkal rokonította a *fő*-t. BUDENZ viszont már a szó finnugor eredete mellett foglalt állást (MUSz.), s a későbbi etimológiai szakmunkákban szintén ősi finnugor, esetleg uráli elemként tárgyalják (EtSz., SzófSz., TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.). Alapalakját **pəγ3* formában rekonstruálják.

A *fej ~ fő* alakpár kialakulása azzal magyarázható, hogy az ómagyar korban másként fejlődtek a szóvégi és a szó belseji hangcsoportok. Az ősmagyar **feγð* > *feγ* szóvégi *γ*-jének vokalizálódása a magyarban kétféle tővégi monoftongust (*ő ~ é*) eredményezhetett. A későbbiekben azonban az *ő*-s nominativusi változat egyre inkább perifériára szorította az *é*-s formát. A *-j*-t tartalmazó tőváltozat kialakulása a toldalékos alakokból magyarázható: egy ősmagyar **feγð* formához az E/3. birtokos személyjel *feγé* alakot létrehozva járult. A 13. század elején azonban a *γ* hang kiveszett a magyar nyelvből, s a szóban keletkezett hiátust *j*-vel oldották fel: *feé* >> *feje*. A nyelvjárások egy részében a *γ* > *j* változás közvetlenül, hiátus keletkezése nélkül is lejátszódhatott. A birtokos személyjeles alakokból elvonással jött létre a *fej* alakváltozat (vö. SÁROSI 1991: 184–185, lásd még KNIEZSA 1956: 371, ZOLNAI 1892: 127).

Napjainkban a *fej ~ fő* alakpár a ’valaminek a kezdete’, ’patak forrása’, ’vízfolyás legnagyobb ága’, ’halastó töltés melletti, középső, legmélyebb része’, illetőleg ’völgy bejárata’ mellett a nyelvterület egyes részein a ’hegy teteje’ jelen-

téstartalom kifejezésére is használatos (NEMES 2005b: 51, 68). HEFTY a száz évvel ezelőtti nyelvhasználatot vizsgálva szintén regisztrálta a szó hegyrajzi köznévi funkcióját, s azt is följegyezte, hogy a 'hegy vagy szikla teteje' mellett a hegy egészét is megjelölték vele (1911: 167). S noha korábbi szótárainkban semmi nyoma sincs a *fej* ~ *fő* hegyrajzi köznévként való használatának,⁴¹ az okleveles adatok alapján mégis föltehetjük, hogy a mai 'hegytető, hegy' szemantikai tartalom már a szó ómagyar kori jelentésének is része volt. A hegyrajzi köznévi funkció bizonyára a *fej* ~ *fő* 'fej' főnévnek a 'tárgy felső része' jelentéséből alakult ki másodlagos névátvitel eredményeként, amely a TESz. szerint a 'forrás, kezdet' jelentéstartalom mellett a szó ősi szemantikai bázisába tartozik.

A *fej* ~ *fő* hegyrajzi köznév ennek megfelelően eredetileg kiemelkedések legfelső részét jelölte, amint azt a mellette szereplő latin *caput* 'csúcs, tető' és *cacumen* 'teteje, hegye valaminek, csúcs, legvége valaminek' elemek mutatják, vö. 1086: ad *caput montis* qui uulgo dicitur Seesecfehe (Gy. 2: 579), 1323: per idem Berch circuit *caput* Harypan few vocatum (OklSz.).⁴² A szónak ugyanakkor talán már a korai ómagyar kori okleveles említésekben is kimutatható az általánosabb 'kiemelkedés' jelentése, vö. például 1326: ad *montem* Zyn[a]gfev (Gy. 3: 42, 105), 1341/1347: ad nasum 1 *montis* Bykusfew, ad *montem* Fertysfeu (Gy. 3: 42, 124), 1341: *monticulum* Habrefeu (HOkl. 230, KMHsz. 1.). S noha az efféle említések nyelvi vagy tájismereti hiányokkal is magyarázhatók, az adatok megoszlása, illetőleg a *tető* kapcsán ismertetett megismerési folyamatok alapján talán esetenként a *fő* alaprészű neveknél is számolhatunk a neveknek az egész kiemelkedés megjelöléseként való használatával, és ezek esetleges analógiás hatásával. Magának a hegyrajzi köznévnél a jelentésbővülése viszont — a szó későbbi használatának ismeretében — kevésbé valószínűsíthető.

A *fő* hegyrajzi köznév névalkotóként — az esetlegesen feltételezhető jelentésbővülés ellenére — hegytető és kiemelkedés megjelöléseiben egyaránt kis megterheltséget mutat. Használatára főként a nyelvterület középső sávjából (Győr, Somogy, Fejér, Esztergom, Pest, Heves, Borsod, Zemplén, Kraszna, Kolozs vármegyék területéről) van kis számú adatunk. Periferikus jellege bizonyára összefüggésben áll a *fő* vízrajzi köznévvél való azonos alakúságával, e lexéma

⁴¹ A CZUCZOR–FOGARASI-szótár például a szónak csak a vízrajzi köznévi jelentését adta meg, BALLAGI MÓR szótárában egyáltalán nincs feltüntetve a *fő* helyfajtajelölő funkciója, s régebbi szótárainkban sem utalnak a hegyrajzi köznévi jelentésére (vö. RMGL.). HEFTY is csak szűk területekről adatolta egyébként a szónak ezt a jelentését (egy-egy adat az erdélyi részek, Borsod, a Bakony vidékéről és valamivel több a Mátrából).

⁴² Egyes feltételezések szerint az 1211-es collem ... *Apatfeereh* ~ *Appatfeereh*, ad *monticulum*, qui vulgo nuncupatur *Zouafeereh*, ad *montem* ... *Varfeereh* névalakulatok utótagjában is a *fej* hegyrajzi köznevet láthatjuk: a lativusi *rĕā* (< *royá*) névutó a hegyrajzi köznévnél birtokos személyjeles származékához kapcsolódik (lásd ehhez: OklSz. *fej*, KOROMPAY 1992: 308, GYÖRFFY 1956: 411). Mások viszont úgy vélik, hogy inkább a *fehér* színnév ragos alakjával azonosíthatjuk az utótagot (lásd ehhez BÁRCZI 1956: 411, MEZŐ 1996: 20–21).

használata ugyanis a víznevek felépítésében igen gyakori volt (az arányokhoz lásd az OklSz. adatait a *fej* címszó alatt).

2.8. *tő*

A *tő* a helynevek túlnyomó részében szintén vízrajzi értelemben szerepel: egy kisebb folyóvíznek egy nagyobb vízfolyásba torkollásának a helyét és annak környékét nevezik meg vele (NEMES 2005b: 186). Hegyrajzi köznévként a hegynek, dombnak a talajhoz közel eső, alsó részét jelöli meg (HEFTY 1911: 367, ÉrtSz., NEMES 2005b: 186).⁴³

A korai ómagyar korban is a szó vízrajzi köznévi jelentése lehetett szélesebb körben elterjedt, amit jól mutat az is, hogy az OklSz.-ban a *tő* adatai között szinte kivétel nélkül vízneveket találunk. A TESz. szerint ez a jelentéstartalom már a finnugor alapnyelvi **tine* alakhoz is társulhatott (vö. még EWUng.), az MSzFgrE. és az UEW. szerint azonban a rokon nyelvi megfelelők vizsgálata alapján a szónak csak a 'fatörzs vége, fák vastag vége' alapnyelvi jelentésével számolhatunk. A *tő* hegyrajzi köznévi funkciója bizonyára ebből a szemantikai tartalomból alakulhatott ki, ennek idejét azonban nem tudjuk meghatározni, az ómagyar korból ugyanis csupán bizonytalan adataink vannak rá, vö. 1211: *colliculum ... Hagimas-tuh* (Bodrog vm., Gy. 1: 706), ami úgy is magyarázható, hogy a közeli *Hagymás* (1211: *stag. Hagimas*, Gy. 1: 706) víz torkolatának a megjelölése vonódott át a kiemelkedésre. Ugyanakkor az ilyen nevek is hozzájárulhattak a hegyrajzi köznévi jelentés kialakulásához: a metaforikus szemléletű beszélők talán többek között az ilyen jellegű metonimikusan alakult nevek alapján vonhatták el a 'hegy lába' szemantikai tartalmat. Amennyiben azonban az idézett példában mégis a hegyrajzi köznévi utótagot láthatjuk, akkor itt is felmerül a lehetőség, hogy a név az egész kiemelkedés (az adott vidéken meglehetősen alacsony kiemelkedésről lehet szó) megnevezésére is használatban lehetett. E lehetőség alátámasztására azonban nincsenek meg a szükséges ismeretek.

Térszinformanévként való használata mindvégig periferikus lehetett, bizonyára ezzel magyarázható, hogy a TESz. még helynévi példával sem utal rá, s legkorábbi szótáraink sem tüntetik fel a szónak ezt a jelentését. HEFTY is elemyező számú példát közöl a szó hegyrajzi köznévi használatára (vö. 1911: 365–366). Napjainkban csupán nyelvjárási szóként használatos 'domb legalsó része' jelentésben (vö. NEMES 2005b: 186).

2.9. *orr*

Az *orr* hegyrajzi köznévi kapcsán is gondolhatnánk a testrésznévből való alakulásra, ám esetében inkább fordított irányú folyamattal számolhatunk. A TESz. szerint ugyanis már a szó finnugor (esetleg uráli) alapnyelvi **βore* alakja is 'valami kimagasló, csúcs, hegy' jelentésben élt, s a testrésznév maga is ebből ala-

⁴³ A hegy alsó részének megnevezésére a korból nem adatolható a *láb* lexéma.

kult (vö. még MÉSZÖLY 1929, MSzFgrE., EWUng., UEW.). Az azonban nem zárható ki, hogy a szó földrajzi köznévi jelentéseinek újabb esetei ('területnek elkeskenyedő, előrenyúló része') vagy magának a hegyrajzi köznévknek a későbbi jelentésárnyalatai ('hegynek, dombnak erősen kiugró része', HEFTY 1911: 302, NEMES 2005b: 149) már az antropomorf vagy teriomorf szemlélettel is magyarázhatók (az *orr* korábbi török és finnugor származtatásaihoz lásd CzF., VÁMBÉRY 1870: 167, MUSz.).

Noha feltételezett alapnyelvi jelentése földrajzi köznévi értelmet takar, az *orr* hegyrajzi köznév névalkotó elemként való használata mégis periferikus, meglehetősen kis számban szerepel helynevek utótagjaként: +1212: montem *Tebe vra* (Pilis vm., Gy. 4: 585, 679), 1319: ad *Nogerdeuorra* (OkI Sz.), 1338: in capite cuiusdam promontorii wlgo *Berchor* (OkI Sz.), 1343: autem *or Ingoberekercheorra* (OkI Sz.), 1353/1360: montem *Heghor* (Máramaros vm., Gy. 4: 111, 124),⁴⁴ 1411: ad aciem monticuli *Kezerekeorra* vocati (OkI Sz.). Emellett azonban önmagában is előfordul — leginkább községi szerepben — az oklevelekben: 1269: transundo viam ascendit in unum *Orrh* (OkI Sz.), 1297: in *or* ipsius berch (Kolozs vm., Gy. 3: 355), 1314: sub *or* vnus parui Berch Zakaduth vocato (Kolozs vm., Gy. 3: 374), 1315/1370: ad unum *or* (Szolnok-Doboka, KNEZSA 1943/2001: 193). Az 1329: ad monticulum *Oor* (Kolozs vm., Gy. 3: 374), 1430 k.: sub eadem Acie [montis] wlgo *Or dicta* (OkI Sz.) előfordulások ugyanakkor tulajdonnévknek vagy köznévknek egyaránt tekinthetők.

Okleveles említései egy részében egyértelműen hegycsúcs megnevezésében találjuk meg a lexémát. A *mons*, *monticulus*, illetőleg a *bérc* fajtajelölökkel álló adatok esetében ugyanakkor már kevésbé egyértelmű a név jelölete, különösen az erdélyi részekben. Ott ugyanis (Homoródújfaluból adatolva) magának a köznévknek a hegyrész > hegy irányú jelentésváltozása is végbement, ugyanakkor a 20. században elég speciális jelentéstartalomban használatos a szó: 'völgy két ága között emelkedő hegyrész' (NEMES 2005b: 150). A változás talán a nevek egy részét érintő jelentésbővülésre épülve realizálódhatott, ami esetenként már a régiségben megtörténhetett.

2.10. *orom*

Az *orr* más hegyrajzi köznevek létrehozásában is szerepet játszott: belőle alakult *-m* képzővel a korban ugyancsak ritkán előforduló *orom* (ZSIRAI 1927: 310–311, MÉSZÖLY 1929, SzófSz., TESz.), melynek jelentését már a Schlägeli Szójegyzék is a latin *limbus* 'perem, szegély' szóval határozza meg (RMGL., vö. még OkI Sz.; korábbi török és finnugor származtatásához lásd VÁMBÉRY 1870: 167, MUSz.).

⁴⁴ Az OkI Sz. összetett földrajzi köznévként külön címszó alatt tárgyalja a *bércorr* és a *hegyorr* szavakat.

A szó jobbára csak az ómagyar kor második feléből adatható, s akkor is kis számban: 1287: ad apicem vnus montis wlgariter *orom* vocatum, vnum *orom* wlgariter brdo, per vnum *orom* (Turóc vm., ÁÚO. 12: 467–468), 1384: monticulo wlgariter *Wrum* dicto (Z. 4: 284), 1386: transeundo super *Rewfaorumya* (Oklsz.), 1409: montis vulgo *orm* dictum (Nyitra vm., Zs. 2/2: 204/6571). A példákból ugyanakkor kitűnik, hogy a szó köznévként is előkerül az oklevelekben, névalkotóként viszont meglehetősen ritka lehetett. A latin szövegkörnyezet alapján azonban talán az *orom* esetében is felmerül valamiféle jelentésváltozás lehetősége. A köznévi példák esetében ugyanakkor sokkal inkább az oklevelezési sajátosságokkal magyarázható az általánosabb jelentésű fajtajelölőkkel való előfordulás, a szó ugyanis a későbbiekben is kizárólag ’hegytető, dombtető’ jelentésben használatos (vö. NEMES 2005b: 149). HEFTY ugyan a ’hegy’ jelentését is közli a szónak, ám feltehetően csupán az okleveles adatok latin fajtajelölőire támaszkodva (1911: 302).

2.11. *homlok*

A *homlok* esetében sem kell feltétlenül a földrajzi köznévinél korábbinak gondolnunk a testrésznévi használatot. A TESz. szerint ugyanis az uráli alapnyelvi szó (alapszavát **kuma* formában rekonstruálják, melyhez az *-l* igeképző, illetve a *-k* névszóképző járult) legkorábbi jelentése ’hajlott, domborodó rész’ lehetett (vö. MSzFgrE., UEW., EWUng., korábbi finnugor összetételként és török átvételként való magyarázatához lásd: BUDENZ 1864: 290, 1873: 119, MUSz., HALÁSZ 1881: 58, VÁMBÉRY 1870: 152). Ebből pedig közvetlenül is kialakulhatott az ómagyar korra az általánosabb ’valaminek külső (legkiemelkedőbb, legfontosabb) része, különösen ennek felső szakasza’, illetőleg a hegyrajzi köznévi ’hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége’ tartalom (HEFTY 1911: 211), vö. 1294/1321/XVII.: montem *Chysta humluk* (Hont vm., Gy. 3: 150, 233), 1362: locum vbi *Kewes homlok* nominatur (Oklsz.). A szó hegyrajzi köznévi használata azonban a korból különösen ritkán adatható. E funkciójában a későbbiekben is periférikus maradt (vö. HEFTY 1911: 211), ma nyelvjárási szóként fordul elő ebben a szerepben, a nyelvterület egy-egy részén (vö. NEMES 2005b: 93).

A latin fajtajelölők alapján és a fentebb részletezett hegyrésznév > hegynév változások, illetőleg szemléletmód analógiájára e nevek esetében is számolhatunk azzal, hogy esetenként a kiemelkedések egészének megjelölésére is használatban voltak. Az elenyészően kis számú adat nem teszi ugyan lehetővé, hogy akár csak valószínűsíteni tudjuk a jelentésváltozást a nevek kapcsán, az ilyen jellegű, vagyis a nevek szintjén végbemenő változások ugyanakkor a későbbiekben hozzájárulhattak a hegyrajzi köznévi jelentésének változásához: a 20. században a szó a Barkóságban (Borsod, Gömör, Közép-Tisza vidéke) ’meredek dombocskák’ jelentésben is használatos.

3. Összegzés

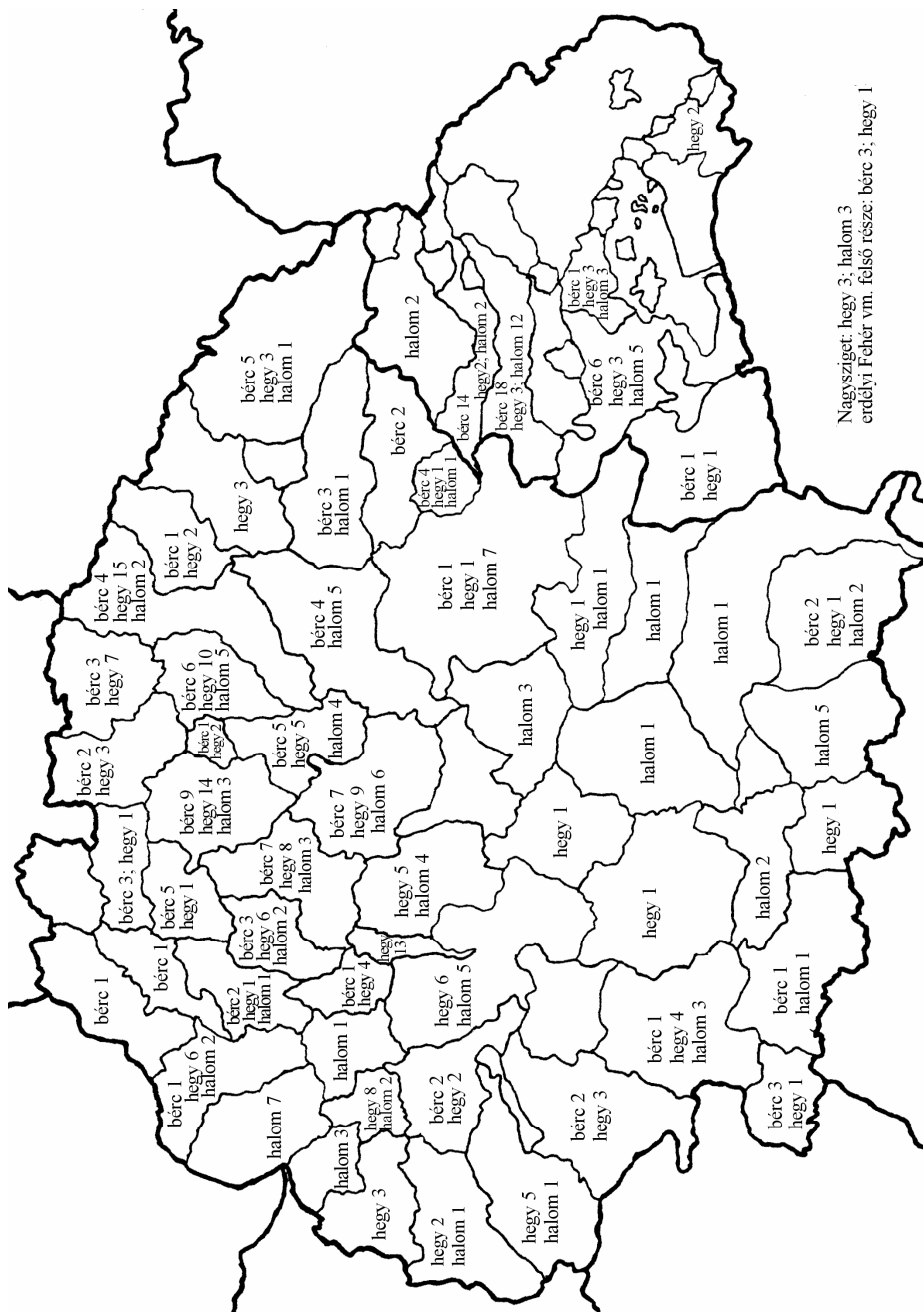
Az elmondottak alapján kitűnik, hogy a magyar nyelvterületen az erdélyi (különösen Alsó-Fehér, Kolozs és Doboka megyék), valamint a Balaton vonalától északra eső vidékek (leginkább Pilis, Hont, Nógrád, Heves, Liptó, Gömör, Abaúj és Zemplén megyék) a leggazdagabbak hegyrajzi köznevekben, ami ezen tájegységek földrajzi arculatát ismerve nem meglepő. A hegyrajzi köznevek körében pedig a vizsgált kor névalkotásában azok a leggyakoribb használatúak, amelyek általánosabb jelentésűek, azaz elsődlegesen kiemelkedést jelentenek. Közöttük is találunk azonban periferikus elemeket: a finnugor eredetű *ség* és a belső keletkezésű *magas*, a szlávból korán átvett *rez* erősen korlátozott használata feltehetően azzal magyarázható, hogy e lexémák már az ősmagyar kor végén sem játszottak központi szerepet a névalkotásban. A *gerend* periferikus voltához a szó későbbi átvétele mellett talán a speciálisabb jelentéstartalom ugyancsak hozzájárulhatott. Részben ez magyarázhatja a hegyrészt jelölő földrajzi köznevek kisebb számát is a hegynevekben. A korban ugyanis — ahogy korábban arról szó esett — a kiemelkedések feltehetően még nem töltöttek be olyan fontos szerepet az emberek életében, s így nem volt akkora a kommunikációs igény velük kapcsolatban, hogy minden egyes részüket külön névvel kellett volna illetni.

A hegyrészt jelentő földrajzi köznevekkel alkotott nevek esetében ugyanakkor az adatok alapján valamennyi lexémát érintően felmerül a hegyrész > hegy jelentésbővülés lehetősége. A jelenségről azonban a többszemponú vizsgálat alapján is mindössze tendenciaszerű feltevéseket fogalmazhatunk meg, csupán az állítható nagyobb biztonsággal, hogy amennyiben a későbbi névhasználati szokások és a korabeli adatok összevetése alapján feltételezhető a jelentésváltozás folyamata, az magukat a közneveket jobbra nem, inkább csak a neveket érintette. A megállapítás azonban az egyes nevek korabeli használatára természetesen nem terjeszthető ki, ehhez további ismeretekre lenne szükség.

A hegyrajzi köznevek speciális csoportját alkotják az ún. megszemélyesítő, antropomorf, illetőleg teriomorf elemek, melyek különösen fontos szerepet játszanak a természetes differenciálódással keletkezett földrajzi egységek elnevezéseiben (LŐRINCZE 1947a: 13, BALOGH 1972: 469). A testrésznévből való alakulás a hegy és domb részeinek az elnevezéseiben különösen gyakori, a kiemelkedő, nagytömegű hegy ugyanis „magában is tömör test hatását kelti”, így egyes részei jól összekapcsolhatók az emberi és főként az állati test részeivel (vö. BENKŐ 1947: 26). A teriomorf és antropomorf elemek azonban nem csupán a hegyrajzi köznevek állományát bővítik, a vízrajzi köznevek körében is találhatunk példát rá, vö. *szarv ~ szarm* 'folyó vagy völgyek ága' (TESz.), *köldök* 'forrás' (BENKŐ 1947: 27). FARKAS FERENC szerint pedig a síkvidékek, sőt emberi építmények részei is megnevezhetők ilyen módon (1997: 439, ehhez lásd még NEMES 2005a: 114–129). Az élőlényekre jellemző tulajdonságok kivetítése az élettelen tereppontokra, objektumokra valójában az emberi világlátás alapvető,

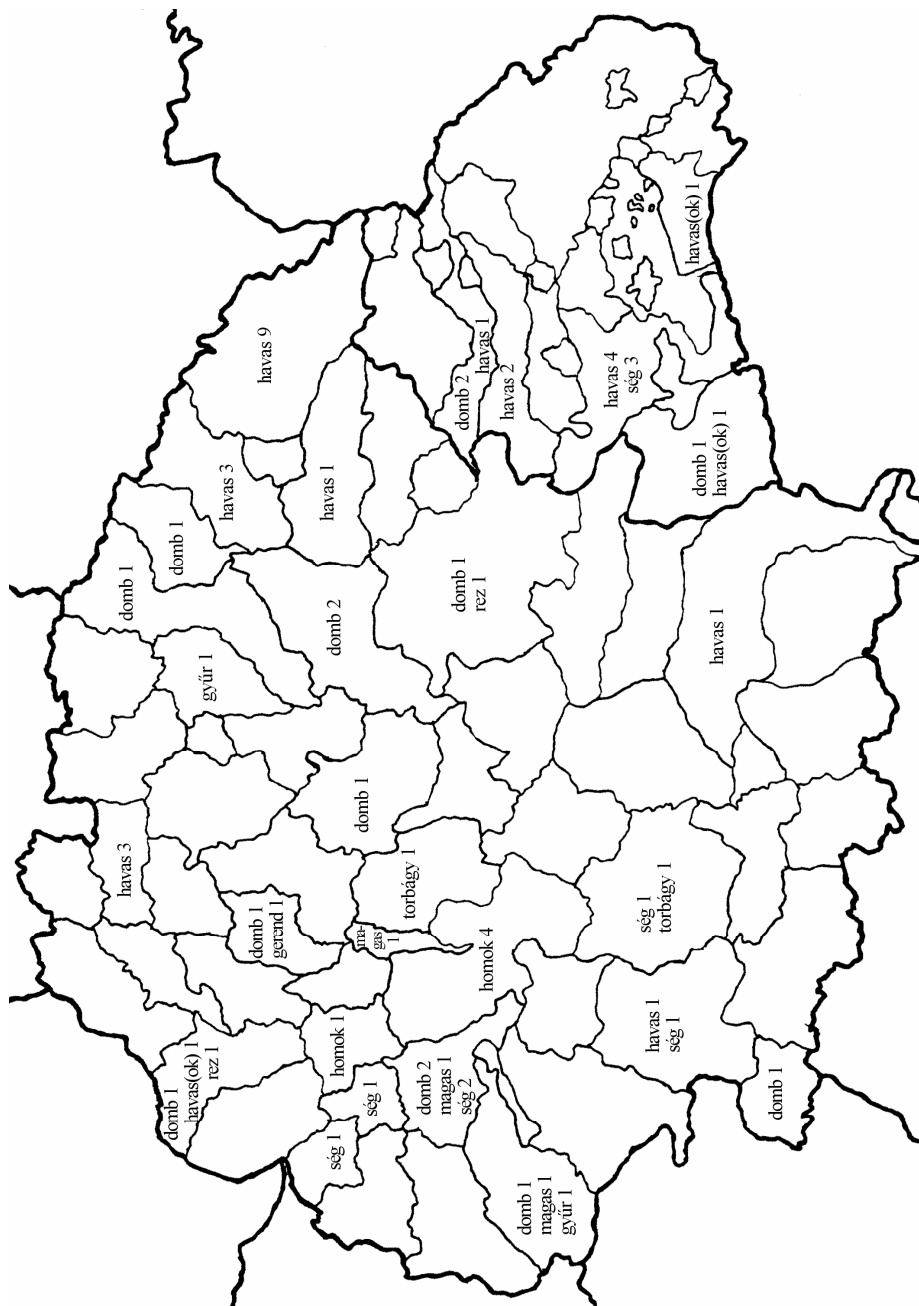
általános sajátossága (vö. SZILÁGYI N. 1997: 80–87).⁴⁵ Természetes tehát, hogy más nyelvekben ugyancsak találkozhatunk testrésznévből alakult földrajzi köznevekkel. A török nyelvben például az elsődlegesen ’mellkas, mell’ jelentésű *töş* szónak ’az erdő széle, ahol a sztyepp kezdődik’ földrajzi köznévi tartalma is kialakult (LŐRINCZE 1947a: 24). Az ősszláv **golva* szóalak ’magaslat’ hegyrajzi köznévi funkciója a szó eredeti ’fej’ testrésznévi jelentéséből keletkezett (ŠMILAUER 1970: 68). A német (osztrák) hegyrajzi köznevek körében szintén találunk példákat a szemlélet érvényesülésére: az elsődlegesen ’fej’ jelentésű *Kopf* főnév (és *Gupf* alakváltozata) hegytetők jelölésére is használatos: *Seekopf* (hegy Karintiában). A *Rücken* ’hát’ szó *Ruck* alakváltozata ’hegygerinc’ jelentéssel vált földrajzi köznévvé: *Bocksruck*, *Bosruck* (hegyek Stájerországban), a karintiai *Ferlacher Horn* hegynévben pedig az elsődlegesen ’szarv’ jelentésű *Horn* főnév rejlik (vö. POHL é. n.). A teriomorf szemlélet érvényesülését láthatjuk a németországi *Schwabenschwanz* (*schwanz* ’farok’), *Saurüssel* (*rüssel* ’ormány’) helynevekben is (vö. POHL Österreichische Ortsnamen). Nagy számban szerepelnek testrésznévből alakult földrajzi köznevek a román helynevekben is: *cap* ’fej’ > ’fok’, *coastă* ’borda’ > ’oldal’, *dos* ’hát’, *gură* ’száj’ > ’torkolat’ (vö. BENKŐ 1947: 26). A magyar hegyrajzi köznevek között ugyanakkor az antropomorf és teriomorf formák — a fent vázolt okok mellett talán a testrésznévvél való kapcsolat érzése miatt is — a névalkotásban jobbra szintén kisebb megterheltségűek.

⁴⁵ Az emberi és állati testrészek megnevezései mellett növényrész nevéből is alakulhat földrajzi köznév (pl. *ág* ’folyó ága’), a hegyrajzi köznevek között ez a típus kevésbé gyakori, a vizsgált korban csupán a *tő* képviseli.

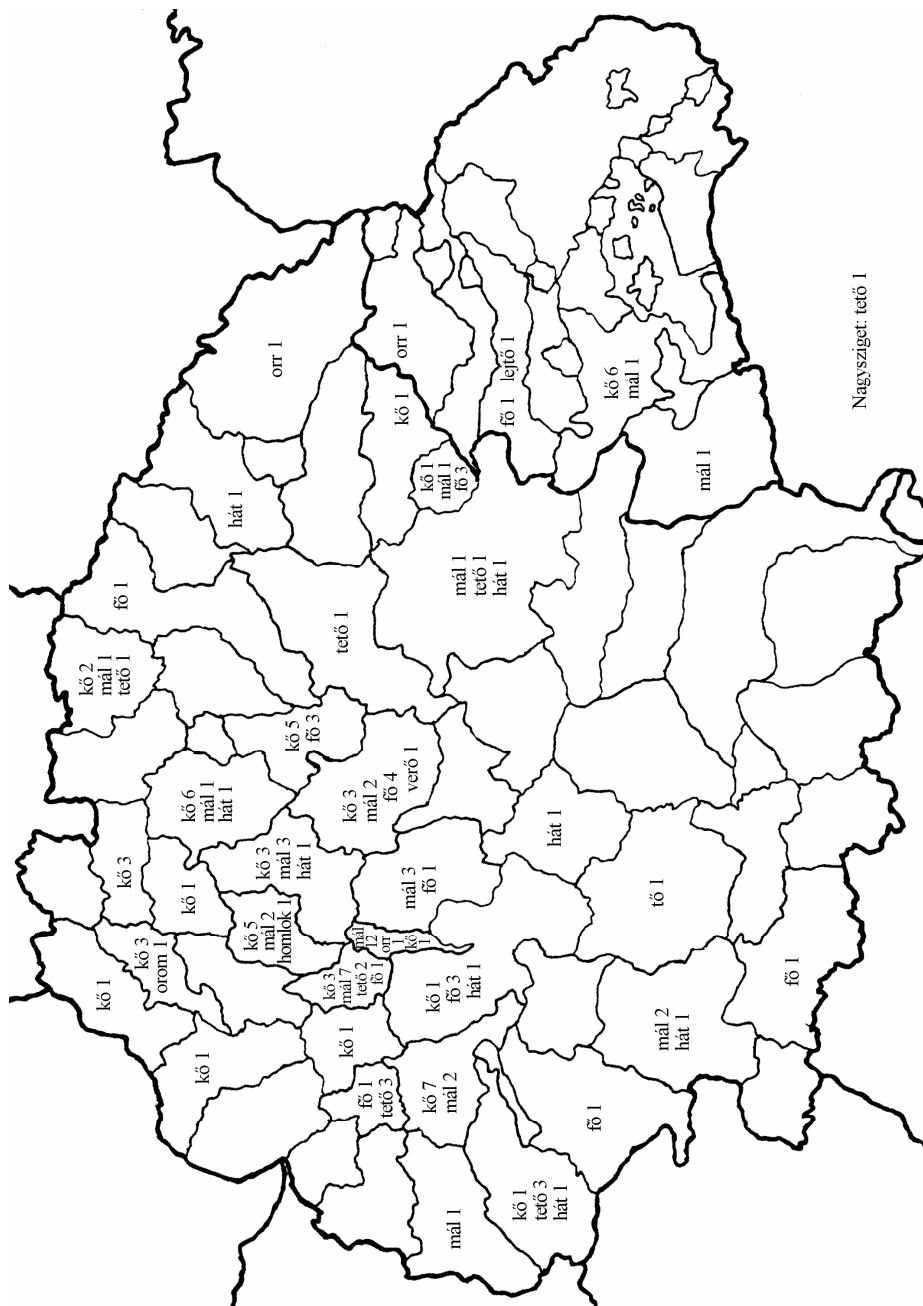

Nagysziget: hegy 3; halom 3
 erdélyi Fehér vm. felső része: bérc 3; hegy 1

4. térkép. A *bérc*, *hegy* és *halom* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

5. térkép. A ritkább használatú 'kiemelkedés' jelentésű hegyrajzi köznevek (*domb, havas, ség, gyúr, magas, gerend ~ gorond, rez, homok, torbágy*) helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

6. térkép. A speciálisabb jelentésű hegyrajzi köznevek (*kő, tető, lejtő, verő, mál, hát, fej ~ fő, tő, orr, orom, homlok*) helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

III. Névrendszertani vizsgálat

1. Szerkezeti elemzés

Az ember a környezetében lévő, számára valamilyen szempontból fontossá vált objektumokat elnevezi, hogy a különböző kommunikációs helyzetekben röviden és egyértelműen meg tudja jelölni azokat. A névadás motívuma, vagyis a névadás alapjául szolgáló jellegzetesség sokféle lehet, így például a táj valamely adottsága, a birtoklás ténye vagy a helyhez kötődő esemény stb. egyaránt megjelenhet a névben.¹ Keletkezésekor tehát valamennyi helynév motivált, leíró jellegű, azaz a denotátum valamely jellemző tulajdonsága, jegye jelenik meg benne (HOFFMANN 1993: 43, TÓTH V. 2001a: 131).²

A helynévalkotás háttérében meghúzódó gondolkodásbeli kategóriák nem nyelvspecifikusak, hanem „alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze” (HOFFMANN 1993: 44). A névadói motívumok szemantikai osztályait KIVINIEMI nyelvi univerzálénak nevezi (idézi HOFFMANN 1993: 44). A helynévalkotáshoz szükséges szimbólumok és fogalmi megfelelések, valamint a névadás-névhasználat folyamatát szabályozó mechanizmusok

¹ A megnevezni szándékozott objektumhoz kapcsolódó — KRISTÓ GYULA szavaival élve — végtelen számú névadási motívum (1976: 14, 1986: 321) közül természetesen csak néhány jelenik meg a hely nevében. Érdekes ugyanakkor utalni arra, hogy ez a motívum — több hasonló objektum, a táj megváltozása és egyéb tényezők következtében — a későbbiekben nagyon gyakran nem esik egybe az azonosítás jegyeivel, vagyis azokkal az attribútumokkal, amelyek alapján a névhasználó közösség a helyet és a nevet összekapcsolja (vö. HEINRICH 2000: 16). A beszélőközösség perspektívájának a vizsgálatba vonásával, vagyis a jelenkori névhasználói szokások jellemzőit szem előtt tartva azonban a régiség névhasználatához is közelebb kerülhetünk.

² HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor a mesterséges névadással keletkezett nevek kapcsán utal arra is, hogy létrejöttüket jobbra csak a meglévő névmodellekhez való igazodás vezérli (1993: 43). A régiségben azonban még nem jellemző a névadásnak az a típusa, amelyben a funkció, a név szemantikai tartalma nem áll kapcsolatban a denotátummal. Ez a típus inkább a modern kor mikrotoponímiájában tűnik fel, gondoljunk például az olyan utcanevekre, mint a *Kossuth utca*, amelyeknek valójában semmi köze nincs Kossuth személyéhez. Szintén a modern korra lehet jellemző (bár ezzel kapcsolatban teljes helynévállomány híján csak az intuíciónkra hagyatkozhatunk) az emlékeztető és a konvencionális funkció. Úgy gondolom, hogy az ómagyar kor helynévkincsének s különösképp a hegyneveknek a kialakításában egyik sem játszott lényeges szerepet, de teljesen kizárni sem lehet őket. (Amennyiben azonban abból indulunk ki, hogy a funkció mindig a névhasználóval is kapcsolatban áll, akkor valójában nincs különbség a különböző névadási motívumok között, ebben a megközelítésben ugyanis nem a denotátumnak van köze a névhez, hanem a névhasználónak: a névhasználó úgy érzi, hogy meg kell emlékeznie Kossuthról, ezért utcát nevez el róla. Ez hasonló ahhoz a névadási szituációhoz, amikor a beszélő úgy látja, hogy egy hegy két másik között emelkedik, s ezért *Középső-hegy*-nek nevezi el.)

ugyanis bármely névadó és névhasználó tudatában megtalálhatók. Működésük révén a denotátumhoz kapcsolódó egyedítő vonások a névadás folyamatában vizuális szimbólumokból nyelvi szimbólumokká alakulnak, s azonosító, egyedítő nyelvi jelként való használatuk hozza létre a helyneveket. A nevekhez kapcsolódó szemantikai kategóriák persze a névadás mellett a nevek használata, illetve felismerése során is aktiválódnak.

A névadás-névhasználat mechanizmusa s a hozzá kapcsolódó szemantikai kategóriák általánosan jellemzik a helyneveket, ám a különböző névfajták között — amint korábban láttuk, eltérő névszociológiai jellegükből is adódóan — ebből a szempontból aránybeli, sőt típusbeli különbségeket is találhatunk. Az egyes névfajtákra jellemző névadás szemantikai motívumhálójának feltárásával tehát differenciáltabban láthatjuk a mindenkori helynévadás működését. Ez az elemzési szempont a névrendszertani vizsgálatnak az a része, amelyet HOFFMANN ISTVÁN helynév-tipológiája nyomán funkcionális-szemantikai elemzésnek nevezek, s amely a nevek felépítésére irányuló szerkezeti analízisnek a részét képezi. A funkcionális-szemantikai elemzés során tehát a névben szereplő funkcionális névrészek³ szemantikai tartalmának feltárására, a névadás szemléleti alapjául szolgáló modellfajtáknak a számbavételére törekszünk (1993: 30–31, 43–44).

A helynévhasználatnak ugyanakkor működési feltétele, hogy az egyén által megjelölni kívánt valóságreszlet nyelvi megformálását mindenki azonos ismereti kategóriába: a helynevek megszerkesztésére használatos nyelvi eljárások, jellegzetességek felismerése alapján a helynévi kategóriába sorolja. A szerkezeti analízis során ezzel összefüggésben a névrész(ek)et a funkcionális-szemantikai elemzésen túl lexikális-morfológiai szempontból is érdemes megvizsgálni. Ennek során a felhasznált nyelvi kifejezőeszközök állnak az elemzés középpontjában, vagyis az, hogy a névadásban megjelenő funkcionális-szemantikai tartalmakat az adott korban, területen milyen nyelvi (lexikális, morfológiai, grammatikai) eszközökkel, milyen ún. névelemekkel⁴ fejezik ki. Erre elvileg igen

³ A funkcionális-szemantikai elemzés alapfogalma a *névrész*. A névrész a névnek az a szegmentuma, „amely a denotátumáról valamely információt közöl”, a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez (HOFFMANN 1993: 30). Nem kötődik azonban közvetlenül a névben szereplő minden lexémához névrészfunkció. A *Dió-mál* hegynév például olyan hegyre utal (2), amelyen sok diófa nő (1), a *Dió-mál hegye* névszerkezetében azonban már csak az a két névrészfunkció jelenik meg, hogy ’a hegy (2), amelynek *Dió-mál* a neve (1)’.

⁴ A név morfológiai értelemben vett szegmentumait HOFFMANN munkája (1993: 56) nyomán *névelemek*-nek nevezzük. HOFFMANN a helynévben található lexémák és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezéseként használja ezt a terminust. Az egyes helynevek, illetve a névrészek egy- vagy több névelemből állhatnak. A lexikális névelemek vizsgálatakor az alapkategóriák a szófaji rendszer osztályai lehetnek. Ezek — hasonlóan a funkcionális kategóriákhoz — általában jelentéscsoportok szerint tovább bonthatók: a helynevek alkotásában szerepet játszó jellemző szórétegek kiemelésével, néha esetleg alakantani tekintetben is elkülönülő alakváltozataik feltüntetésével.

sokféle lehetőség van, a valóságban ugyanakkor viszonylag jól körülhatárolható a felhasznált nyelvi eszközöknek a köre, és ennek révén szintén jellemezhetjük a helyneveket (HOFFMANN 1993: 31–32, 55–57).

A továbbiakban a két szempontot egymás mellett alkalmazva igyekszem megvilágítani a hegynévadás szemantikai és lexikális bázisát a korai ómagyar korra vonatkozóan, hogy láthassuk, a különböző névadási motívumok nyelvileg milyen formában jelennek meg a hegynevekben.⁵

Áttekintéséből több helyütt kitűnik, hogy a névadás motivációjának feltárása a névadási szituáció ismeretének hiányában, csupán a nyelvi adatra támaszkodva nem könnyű. A régiség névanyagát vizsgálva ez a nehézség fokozottan jelentkezik. Valamelyest a segítségünkre lehet, néha azonban félre is vezethet a mai névismeretünk. Ám még ha az egyes nevek kapcsán bizonytalanság merül is fel, a nevekről általában mégis megbízható képet kaphatunk egy ilyen jellegű átfogó vizsgálat keretében, s a korabeli névadási szokásokról nyert ismeretek birtokában esetenként a kérdéses nevekre vonatkozóan is valószínűsíthetünk valamiféle névadási indítéket.

1.1. Fajtajelölő névrészek

A hegynevekben — ugyanúgy, mint a legtöbb más helynévfajta elemeiben is — gyakran megjelenő motívum a hely fajtajára való utalás, vagyis annak a helyfajtának a megjelölése, amelybe a név által jelölt objektum tartozik. Ennek a szemantikai szerepnek a betöltésére kizárólag fajtajelölő szók, azaz földrajzi, közelebbről hegyrajzi köznevek alkalmasak (vö. HOFFMANN 1999: 208, TÓTH V. 2001a: 132).⁶ Ezeket a szavakat a mindennapi környezetről beszélve közszóként és nevekben egyaránt gyakran használjuk, bármely nyelv kapcsán igaznak tarthatjuk tehát KIVINIEMinek azt a megállapítását, mely szerint a helyeket osztályozó szavak a központi szókészlethez tartoznak. A fajtajelölő névrészeket ugyanakkor sok esetben meglehetősen nehéz elhatárolni a sajátosságot kifejező névrészekről, aminek az az oka, hogy a hely fajtaját kifejező szavak is a helyeknek valamiféle sajátosságait fogják össze jelentésükben, s a jelentés többkevesebb specifikus tulajdonságjegyet is tartalmaz (HOFFMANN 1999: 209). A hegynevek alkotásában felhasznált földrajzi köznevekkel részletesebben a II. Hegyrajzi köznevek című fejezetben foglalkoztam, az alábbiakban csak néhány olyan lexémát érintek, amelyek valamilyen vonatkozásban különlegesek, és sajátos problémákat vetnek fel.

⁵ Hasonlóképpen járt el RÁCZ ANITA is a Bihar vármegyei településnevek vizsgálata során (2005).

⁶ Amennyiben más helyfajta jelölő fajtajelölő köznévvé válik a kiemelkedés nevévé (pl. a 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' jelentésű *láz* vagy a 'bükkerdő' jelentéssel is bíró *bükk*), a keletkező hegynév nem a hely fajtajára, hanem a kiemelkedés sajátosságára utal (az idézett példában arra, hogy tisztás vagy rét található a hegyen).

1. A földrajzi köznevek leggyakrabban kétrészes nevek alaprészeként, sajátosságot kifejező bővítményrészhez kapcsolódva használatosak, vagyis S+F szerkezetű nevek második névrészeként állnak, pl. *Agyagos-bérc* ([+1287/XIV.]: *Agyagus bercz*, Gy. 4: 79), *Kerek-domb* (1307: *Kerekdumb*, Gy. 2: 71), *Bükk-fő* (1297: *Bykfew*, Gy. 3: 325, 355), *Nagy-gyűr* (+1326/1400 k.: *Nogh Gyur*, Gy. 1: 40, 142), *Két-halom* (1232>1347: *Kethalm*, Gy. 2: 515), *Gutin havasa* (1231/1397: *Guthunchowosa*, Gy. 4: 111, 124), *Iker-hegy* (1249: *Ykerheg*, Gy. 2: 208, 303), *Dobra hegyese* (1329: *Dubrahegese*, Gy. 2: 44, 63), *Csiszta-homlok* (1294/1321/XVII.: *Chysta humluk*, Gy. 3: 150, 233), *Csókás-kő* (1292: *Chokas-keu*, Gy. 2: 275), *Köves-lejtő* (1332: *Kuesleuhteu*, Gy. 3: 380), *Godolya-mál* (1275: *Gudulamal*, Gy. 2: 208, 310), *Tebe orra* (+1212: *Tebe vra*, Gy. 4: 585, 679), *Vámos reze* (1256/1283//1572: *Vamusreze*, Gy. 1: 600), *Homorú-tető* (1275: *Homoroutetew*, Gy. 2: 310), *Hagymás-tő* (1211: *Hagimastuh ~ Hagmastuh*, Gy. 1: 706), *Nagy-dél verője* (1341/1347: *Nogdelwereie*, Gy. 3: 42, 125).⁷

Az általam vizsgált korpuszban csupán a *Hagymás közbérce* (1341/1347: *Hagmaskwzberche*, Gy. 3: 42, 125) név KISS LAJOS által feltételezett tagolása (1991: 76) esetében vetődhet fel annak a lehetősége, hogy a hegynév második névrészeként összetett földrajzi köznévvé áll, ez esetben ugyanis a *közbérce* 'középső hegyhát' az utótag, melyből a *köz* névelem idővel elmaradt, s létrejött a ma is használatos *Hagymás-bérc* névstruktúra. Valószínűbbnek tarthatjuk azonban a név *Hagymás-köz bérce* tagolását, ahol az előtag a — közvetlen adatokkal nem igazolható — *Hagymás-köz* helynév lehet. Ez utóbbi esetben azonban a név szemantikai struktúrája is más jellegű: a kiemelkedés pontos elhelyezkedésére utalhattak vele. Ez utóbbi tagolást erősíti, hogy *közbérce* földrajzi köznevet a korból máshonnan nem ismerem. *Köz-bérce* névforma viszont szép számmal adathozható a nyelvterület különböző vidékeiről, s ezek hatására talán valóban elvonódhatott egy összetett *közbérce* földrajzi köznévvé. A *Szár-homok* (1269: *Zaarhunk*, Gy. 3: 389, 450) hegynév utótagja anyagnévnek tűnik, de valójában ez is földrajzi köznévi szerepben ('homokos terület') áll. HOFFMANN ISTVÁN szerint a *homok* alaprészes nevek mellett álló kiemelkedést jelölő latin földrajzi köznevek alapján az is feltehető, hogy a szónak a régiségben — amint napjainkban is — térszínformára ('domb') utaló jelentése is lehetett (vö. 2007: 259, NEMES 2005b: 94, MIKESY 1948: 64). Az *Iván tarja* (1385//1469: *Iwantarya*, Gy. 4: 498) alaprészében pedig talán a *tar* 'kopasz' jelentésű szó (TESz.) birtokos személynév alakját látjuk földrajzi köznévi szerepben 'lecsupaszított hegyoldal' jelentésben. Mivel azonban csupán ebben az egy névben fordul elő, ez a szemantikai tartalom csak bizonytalanul feltételezhető.

⁷ Terjedelmi okok miatt nem sorolok fel minden nevet az egyes típusoknál, inkább szövegszerűen utalok arra, hogy az egyes névadási motívumok mennyire jellemzők a hegynevek körében. A nevek adatait szintén csak az első említésnél közlöm.

Gyakran találkozhatunk olyan hegynevekkel is, amelyekben a földrajzi köznévi elem mára már elhomályosult. A *Vámos reze* névben az alaprész az elavult *rez* vagy *röz* lehet, amely a szláv **rezь* 'vágás' főnévből alakult, a magyarban azonban a szó az 'erdő' jelentéssel közvetítésével metonimikusan 'hegy, domb, halom' jelentésű térszinformanévvé alakult, később viszont ez a jelentése is elhomályosult (vö. SZENTGYÖRGYI 2008: 39–48).

2. A fajtajelölő névrész megnevező funkciójú helynévi előtaghoz is kapcsolódhat (M+F struktúrájú hegynevet hozva létre): például a *Viszoka hegye* (1323: *Wyżukahyge*, Gy. 2: 461, 510), *Lendece mála* (1339/1359>1520: *Lendeczemaala*, Gy. 4: 575), *Szlovik köve* (1281: *Slovykkeve*, Gy. 3: 188), *Zsarnó hegye* (1321: *Zarnohygy*, Gy. 1: 153), *Csiszta-homlok*, *Ladica-bérc* (1232>1347: *Lasichaberch*, Gy. 2: 461, 515) nevekben jövevénynevekhez, a *Nagy-dél verője*, *Vértés hegye* (XIV.: *Werteshege*, Gy. 2: 322, 415) nevekben pedig belső keletkezésű hegynevekhez járult hegyrajzi köznév. Ezek a nevek egyébiránt bizonyosan másodlagosan egészültek ki a fajtajelölő névrészükkel.

3. A hegyek megjelölésében találkozhatunk pusztán földrajzi köznévi (vagyis F szerkezetű) névformákkal is, például *Bérc* (1256: *berch*, ÁÚO. 2: 267, 1299: *Beerch*, ÁÚO. 10: 331; noha a *Bérc* adatok helynévként kezelése egyes területeken az igen gyakori előfordulás miatt kérdéses),⁸ *Domb* (1307: *Dumb*, Gy. 2: 71), *Halom* (1264: *Holm*, Gy. 4: 428, 477), *Tető* (1276: *Tetheu*, Gy. 2: 323, 362). A *Halmod* (1206: *Holmod*, Gy. 1: 237, 238), *Gerendes* ([1245]/1245: *Grendus*, Gy. 3: 150, 174) képzett formákban szintén hegyrajzi köznév rejlik, az utóbbiban a szláv eredetű *s* a magyarban is meghonosodott *gorond* ~ *gerind* ~ *girind* ~ *görönd* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' lexémát láthatjuk (vö. ÚMTsz., TESz. *gorond*).

1.2. Megnevező szerepű névrészek

A névhasználók gyakran vesznek át helyneveket más nyelvű névhasználói közösségektől. Az átvett nevekben, névrészekben mindig megnevező funkció fejeződik ki.⁹ Ebben a szemantikai szerepben mindig valódi helynév áll, s a feladata a denotátumra való utalás, e funkción kívül mást nem is fejez ki a magyar névhasználók számára.¹⁰

⁸ Erről lásd még a III. 2. Történeti elemzés című fejezet 2.3. alfejezetét.

⁹ A megnevező funkció rendszerbe iktatásával lehetőség nyílik arra is, hogy a már létező helyneveknek az újonnan létrejövő névalakulatok szerkezetébe való beépülését bemutassuk. Ezzel a kérdéssel TÓTH VALÉRIA foglalkozott részletesen (1999).

¹⁰ A névátvételek azonban, más kontaktusjelenségekhez hasonlóan a kétnyelvűség valamilyen fókán álló közösségekben megy végbe. A kétnyelvű közösségekben pedig — a kétnyelvűség fokától függően — nyilvánvalóan egyéb információk is társulhatnak a névhez, például hogy mely nép adta a nevet, esetleg a helynek a névben is megjelenő jellemzői, stb. Az Árpád-kori névanyagot elemző munkák általában differenciálás nélkül átvételnek tekintik ezeket a neveket, pe-

1. Az átvett nevek gyakran szerkezetileg változatlan formában (M struktúrájú névalakban) használatosak a magyar beszélők körében, például a szláv eredetű *Papaj* (1262: *Popol*, ÁÚO. 11: 519, < összl. **popelъ* 'hamu', FNESz. *Nagy-Papaj*), *Dobóc* (1338/1339: *Dobouch*, Gy. 1: 533, < összl. *дѣбъ* 'tölgy[es]', ŠMILAUER 1970: 57), *Pizun* (1210/1272: *Pizun*, ÁÚO. 11: 106, < szl. *pъšeno* 'köles', ŠMILAUER 1970: 150), *Gvozd* (1299/1369/1590: *Guozb [o: Guozd]*, Gy. 2: 102, 134, < szl. *gvozdъ* 'erdő', ŠMILAUER 1970: 74), *Csalár* (1208: *Challars*, Gy. 4: 134, 150, vö. szlk. *Včelar* tulajdonképpen 'méhész', FNESz.), *Holica* (1325: *Holicha*, Gy. 1: 197, < szlk. *holý* 'tar, kopasz', FNESz. *Holics*), *Szabatin* (+1262/[1270]: *Zobothin*, Gy. 4: 441, vö. cseh *Sobota* szn., *-inъ* birtoklást kifejező képzővel, a képző funkciójához lásd ŠMILAUER 1970: 28–29, KNEZSA 1960: 23) hegynevek szerkezetileg változatlan formában élnek a szláv nyelvből való átvételt követően a magyar helynévrendszer elemeiként. A *Litahaberg* (1074: *Litahaberge*, Gy. 4: 134, 161, DHA. 197) pedig a meglehetősen kis számú német eredetű hegynév egyike lehet (vö. a *Lajta* folyónév német *Litaha* neve < ófélném. *līt* 'hegyoldal' + *aha* 'víz', FÖRSTEMANN 2/2: 92; ném. *berg* 'hegy'). A *Pod* (1336: *Pod*, Gy. 4: 122) hegynév a románból kerülhetett be a magyarba, s alapszava a 'fennsík, terasz' értelemben is használatos román *pod* főnév (FNESz. *Pád*).¹¹ A magyar névhasználó közösség számára azonban e helynevek — mint fentebb is jeleztük — pusztán annyit közölnek, hogy '(az a hely), aminek ez és ez a neve'. A jövevénynevek eredeti szemantikai tartalma csupán az adott magyar helynév előtörténetével hozható összefüggésbe, s legfeljebb a névkutatás számára lehet érdekes, a tisztán magyar névhasználó közösség szempontjából kevésbé (a kétnyelvűek azonban — az áttetsző nevek esetében — tudatosíthatják az eredeti szemantikai tartalmat is). A névátvétellel alakult nevek ennek megfelelően mindig egyrészeseek: azaz hiába minősül a *Csernahora* (1243/1335/XVII.: *Csernahora*, Gy. 2: 457, 460, 533) név a szlávban kétrészesnek (tulajdonképpeni értelme 'fekete hegy'), a magyar helynévrendszer elemeként csupán egyetlen névrészt tartalmaz, hiszen egyetlen funkció jelenik meg benne, az, hogy a hegyet *Csernahorá*-nak hívják.

Akadnak olyan nevek, amelyek esetében nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy valóban átvétellel van-e dolgunk. A több különböző kiemelkedés megnevezésére használt *Galya* (+1275/[XIV.]: *Gala*, Gy. 3: 42, 43, 139; 1315/1339: *Gala*, Gy. 1: 767) hegynév a régi szláv **goľa* 'fátlan, füves hegy, havasi legelő' jelentésű közsőzora vezethető vissza; kérdéses azonban, hogy miként került be a

dig sok esetben nem könnyen állapítható meg, hogy a latin nyelvű oklevélben megjelenő helynév valóban a magyar névrendszer része volt-e (vö. PÓCZOS 2010: 67, az ilyen jellegű vizsgálathoz KENYHERCZ 2010-ből kaphatunk szempontokat, ehhez lásd még a III. 3. Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata című alfejezet 3.2. pontjában írottakat).

¹¹ KNEZSA szerint román hegynevekkel a magyar helynévanyagban jobbra csak a 14. század végétől számolhatunk (vö. 1943/2001: 56).

magyar névrendszerbe. Igen valószínű, hogy a magyar hegynév a szláv közszóból alakult szláv **Gola* név átvétele, nem zárhatjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy a régi szláv **goľa* köznévként honosodott meg a nyugati szlávval érintkező magyarban (vö. magyar népnyelvi *galya* 'hegyi tisztás; kopasz, kopár hegy'; ERDEY 1954: 62, FNESz., KISS L. 1997a: 163), s ebben az esetben a *Galya* név magyar névadás eredményének tartandó. A végső soron szláv eredetű *Szelemen*-féle hegynévek (1209: *montis, qui vulgo dicitur Zelemen*, ÁÚO. 11: 91, 1210/1272: *collem Scellemen*, ÁÚO. 11: 106) esetében szintén számolhatunk magyar névadással is. A név létrejöhetett egyrészt a kaj-horvát *Sljeme* hegynévből, melyet a vele etimológiailag azonos szláv eredetű magyar *szelemen*-hez igazítottak a magyar névhasználók. A kaj-horvát *sljeme* mellett azonban az átvételével alakult magyar *szelemen* köznévként is kialakult a 'vízszintes fagerenda a tetőszerkezetben' jelentésén kívül a 'hegygerinc, hegytető, bérc' tartalma, amely jelentéshasadással a kiemelkedés nevévé válhatott (vö. KISS L. 1997a: 159).

Hasonló alakulással talán a *Pilis* (1244: *Pelis*, Gy. 2: 207, 208, 224, Esztergom vm.; 1187: *Ples*, Gy. 4: 585, 692, Pilis vm.) hegynévek egy részénél is számolhatunk. BENKŐ LORÁND szerint feltehető, hogy a régiségben a magyar hegynév szláv közszói előzménye köznévként is bekerült a magyar nyelvbe, s 'tonzúra' jelentésben volt használatos. Meglátása szerint ugyanis mivel a *Pilis*, *Piliske* (1295: *Piliske*, Gy. 4: 327, 393, Nyitra vm.) helynév a székelyek által lakott terület egészen meglehetősen nagy számban fordul elő — a régiségből is több ilyen név adatolható: *Pilis* (1282/1285: *Plys*, Gy. 2: 102, 177, erdélyi Fehér vármegye alsó része), *Veres-Piliske* (1299/1369/1590: *Verespiliske*, Gy. 2: 102, 134, erdélyi Fehér vármegye alsó része) —, olyan területeken is, ahol nem származhatott közvetlenül a szlávástól, ezért a szónak „közszóként meg kellett lennie a székely népnyelvben is, és csak innen juthatott be a földrajzi nevekbe” (BENKŐ 1947b: 206). Ezt igazolhatja, hogy a *piliske* alak ma közszóként is megtalálható 'hegycsúcs, magasan álló kúpolatok' szemantikai tartalommal. BENKŐ ugyanakkor valószínűnek tartja, hogy a székelyek a szlávból a *plěšbka* közszói formát vehették át, és a kopasz, erdő nélküli hegyek megnevezésére használták. „A földrajzi tulajdonnévvé vált *piliské*-kből aztán elvonták a vélt *-ke* képzőt. Az elvonás jelentéstanilag is érthető: a nagy tömegű hegyek nevében furcsának hatott a kicsinyítő képzőnek látszó *-ke* végszótág” (BENKŐ 1947b: 207). Amennyiben az átvétel közszóként következett be, a *Pilis* és a *Piliske* név nem megnevező, hanem helyfajtajelölő szerepben áll. Az Esztergom vármegyei *Pilis* hegynevet azonban KISS LAJOS határozottan szláv eredetűnek tartja (vö. FNESz.).

2. Megnevező funkcióval a kétrészes nevek előtagjában is viszonylag gyakran találkozhatunk (M+F szerkezetű nevekben), a *Dió-mál hegye* (1299/XIV.: *Gyomalhege*, Gy. 2: 102, 177), *Dolna bérce* (1295: *Dolnaberchy*, Gy. 3: 42, 70), *Dobra hegyese*, *Zsarnó hegye*, *Garabos-halom* (1256: *Garaboshalm*, Gy. 1:

125), *Irsva-bérc* (1257/[1259]/1390/1466: *Irswa berch*, Gy. 3: 501, 520), *Zsarnó-szeg* (1329/1520: *Zeravzek*, Gy. 1: 465) hegynevek említhetők például e sorban. E nevek megítélése sem minden esetben egyértelmű. A *Garabos-halom* kapcsán háromféle alakulásmóddal is számolhatunk: lehetséges egyrészt, hogy az előtag az ósszláv *gr̥rb̥* 'domb; hát' jelentésű szóval, illetve ennek valamely szláv helynévi származékával hozható kapcsolatba. Feltételezhetjük továbbá azt is, hogy a szláv *grab(r)ъ* 'gyertyán' szó szláv helynévi származéka alakult a magyarban -s képzővel helynévvé. Mindkét esetben megnevező funkciót tulajdoníthatunk neki. Nem zárható ki azonban a személynévből való eredeztetés sem, vö. 1138/1329: *Grab* szn., 1303/1335>1436: *Garabus* fia János (TÓTH V. 2001b: 60, ÁSz.), ekkor azonban magyar névadásról van szó.

Az ide tartozó hegynevek szerkezeti változással, kiegészüléssel jöttek létre, és aszerint, hogy a megnevező funkciójú névrész külső vagy belső keletkezésű, további alcsoportokat különíthetünk el. Átvett név rejlik például a *Brizó bérce* (1331/1394: *Brizoberche*, Gy. 3: 229), *Bugyihó hegye* (1283: *Budihohege*, Gy. 3: 150, 205), *Bagonya-hegy* (1327>XIX.: *Bagonya-hegy*, Gy. 3: 151) vagy a *Pilis-hegy* (+1212: *Pelishig*, Gy. 4: 585, 679) előtagjában. Belső keletkezésű helynevek állnak például a *Dió-mál hegye*, *Magas-hegy bérce* (1256: *Mogoshegbercy*, Gy. 3: 42, 108) kétrészes hegynevek bővítményrészében.

A csoport kialakulásának körülményeire, a nevek magyarázatára a keletkezéstörténeti vizsgálat során, a kiegészülés jelenségének bemutatásakor még vizsgálatot kell tenni.

3. A hegynevek körében a régiségben kevésbé jellemző a megnevező funkcióban álló utótag (vagyis S+M szerkezetű névstruktúraként, sajátosság szerepű előtaggal összekapcsolódva), de erre láthatunk példát többek között a *Bökény Somlya* (1274/1324: *Bukensomla*, Gy. 2: 353), *Három-Bogárfű* (1270: *Ha(r)um Bugarfyu*, Gy. 3: 501, 513), *Kis-Galya* (1325/1347: *Kysgala*, Gy. 1: 789), *Kis-Várad* (1341/1347: *Kyswarad*, Gy. 2: 461, 485), *Nagy-Galya* (1341: *Nag gala*, KMHsz. 1.), *Szár-Somlyó* (1249/1291: *Saarsumlu*, Gy. 1: 247), *Vad-Somló* (1333: *Vadsumlo*, Gy. 2: 208), *Veres-Piliske* névformákban, s ezt feltételezhetjük a *Kassai-Nagyhegy* (1317: *magnus mons Cassouiensis*, Gy. 1: 40, 103, vö. 108) esetében is, amennyiben a latin okleveles említés magyar névhasználatot tükröz. Amint a példák mutatják, a megnevező szerepű második névrész igen gyakran jövevénynév, a differenciáló funkciójú előtag pedig meglehetősen sokféle szemantikai viszonyra utalhat. Ennek a névtípusnak a kialakulása azzal magyarázható, hogy a mindenkori helynévrendszer elemeihez előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek kapcsolódhatnak. Ekkor a korábbi helynév az új helynévben megnevező funkcióba kerül (függetlenül attól, hogy korábban milyen funkcionális jegy tükröződött benne; vö. TÓTH V. 2001a: 137). Feltételezhetően erről lehet szó az *Atya-Bükk-fő* (1257/[1259]/1390/1466: *Achabykfew*, Gy. 3: 501, 520), a *Badacsony-Bükk-fő* (1257/[1259]/1390/1466: *Bochochan bykfew*, uo.), illetőleg a *Vár-Bükk-fő* (1257/[1259]/

1390/1466: *Warbykfew*, uo.) hegynevek esetében is. Korábban vélhetően egy elsődleges *Bükk-fő* helynév szolgálhatott a hegy megnevezésére, mely 'bükkerdővel borított hegytető' szemantikai tartalommal (tehát S+F funkcionális szerkezettel) írható le. Ehhez másodlagosan járulhattak a megkülönböztető jelzői szerepű előtagok. Az ily módon létrejött nevek bizonyára a hegy különböző részeinek, esetleg önálló kiemelkedéseknek az elnevezései lehetnek, azaz például az *Atya-Bükk-fő* névben az a szemantikai tartalom jelenik meg, hogy 'a Bükk-fő nevű hegy azon része, amely egy Atya nevű személlyel (vö. 1091/XII.: comes *Acha*, ÁSz.) valamilyen (talán tulajdonosi) viszonyban van', azaz S+M felépítésű. Az újonnan létrejövő hegynevek szempontjából tehát már nincs jelentősége annak, hogy a *Bükk-fő* hegy név milyen névalkotási indíték alapján keletkezett.

1.3. A hegy valamely sajátosságát kifejező névrészek

A természetes névadásra különösen jellemző, hogy az ember valamennyi, a környezetében lévő, névvel még nem rendelkező objektumot annak valamely jellemző sajátosságáról nevezi el. Az ide sorolható hegynevek csoportja szemantikailag nagymértékben differenciált, s a szemantikai tartalmat kifejező nyelvi elemek köre is meglehetősen változatos: szó, szó szerkezet egyaránt állhat ebben a funkcióban. Legtöbbször (képzett vagy képzetlen) melléknevet vagy főnevet használnak fel ennek a tartalomnak a kifejezésére, de tulajdonnevekkel ugyancsak találkozhatunk ebben a szerepben.

A sajátosságot kifejező névrész önmagában is alkothat hegynevet (S), legtöbbször azonban földrajzi köznévvvel összekapcsolva használatos (S+F), időnként pedig megnevező funkciójú névrésszel áll együtt (S+M). A lehetséges szerkezeteket azért vetítem előre, mert a továbbiakban az ismétlések elkerülése végett — a korábbi tárgyalásmódtól eltérően — a strukturális felépítés helyett a hegynevekben megjelenő funkcionális tartalmak sokszínűségét előtérbe állítva végzem az elemzést.

1. Gyakran a kiemelkedéseknek valamely érzékszervünkkel felfogható külső jege válik az elnevezés alapjává.

1.1. A Baranya vármegyei *Magasd* (1252: *Mogusa*, Gy. 1: 400) hegynévvel a kiemelkedés méretére utaltak a névadók. Feltehetően a *Kevély* (1355: *Kewel*, A. 6: 280) név esetében is erről lehet szó, magas, égnek törő, meredek hegyet jelölhettek meg a névvel. Más nyelvekben is van példa arra, hogy 'büszke, kevély' jelentésű szóval hegyet vagy várat neveznek el, vö. szlk. *Hrdoš* 'kevély hegy' helynév (FNESz. *Nagy-Kevély*). A méretre utalás gyakrabban jelenik meg a kétrészes nevek előtagjában: a *Kis-Galya*, *Kis-Köved* (1295: *Kuskued*, Gy. 4: 327, 393), *Kis-Lakos* (1282/1411: *Kyslacus*, Gy. 1: 757, 3: 42), *Kis-Várad*, *Magas-hegy* (1351: *Mogosheg*, A. 5: 462), *Nagy-bérc* (1318: *Nog berch*, Gy. 2: 61), *Nagy-Bukovina* (1391: *Nagbokouina*, Gy. 4: 39, 58), *Nagy-Galya*, *Nagy-gyúr*, *Nagy-hegy* (1212/1397/1405: *Naghhegh*, Gy. 1: 329) nevekben mel-

léknév fejezi ki ezt a szemantikai tartalmat. A *kis* ~ *nagy* előtagok a kiemelkedések közötti magasságbeli különbségre, valamint területük kiterjedésére is vonatkozhatnak.

1.2. A hegy a l a k j á r a utalnak a *Hegyes* (1212/1295: *Hyges*, Gy. 4: 585, 679), *Sátoros* (1265: *Saturus*, Gy. 4: 209, 229, 251), *Sukoró* (1230: *Sacorou*, Gy. 2: 580, 623) egyrészes elnevezések. Az utóbbiban a *zsugorodik* ~ *sugorodik*, *zsugurug* ~ *sugorog* stb. igék folyamatos melléknévi igeneve, a *sukoró* ~ *sukorú* forma rejlik, melynek a közszói jelentése: 'át- meg átszeldelt, változatos felszínű terület; tekergős' (FNESz.), mára már elhomályosult. Az elnevezések dombra, hegyre vagy dombos, hegyes területre vonatkoztak.¹² A *Karikád* (1357: *Karikad*, FEKETE-NAGY 1941: 427) hegynév a magyar *karika* 'kör alak, kerek forma' főnév *-d* helynévképzős származéka, s kerek alakú helyre vonatkozik.

Kétrészes nevek előtagjában is gyakran jelenik meg ez a funkció, pl. *Füzérkő* (1248/1326: *Fyuzerku*, Gy. 1: 768, 773), *Hosszú-hegy* (1270/1272: *Huzevheg*, Gy. 1: 82), *Sátor hegye* (1265: *Saturhygy*, Gy. 4: 229), *Nyerges-bérc* (1262: *Nergesberch*, Gy. 2: 207, 3: 150, 199, a hegyen levő nyeregszerű bemélyedésre utalhat), *Lyukas-kő* (1299/1369/1571: *Licaskew*, Gy. 2: 102, 159, 3: 277, arról kaphatta a nevét, hogy a sziklacsoporton ablakszerű lyuk, barlang van, vö. FNESz. *Likas-kő*, DÉNES 2005: 162–163), *Odvas-kő* (+1037/+1246: *Oduoskw*, DHA. 1: 119, oldalában egy barlang nyílik, R. *odú* 'barlang', vö. KISS L. 1997a: 157), de ide sorolható a *Hegyes-halom* (1313: *Hygysholm*, Gy. 2: 102, 191), *Hegyes-domb* (1358: *higysdumb*, KNIEZSA 1943/2001: 201), illetve a *Hegyes-kő* (+1037/+1246: *Hygeskw*, DHA. 1: 119) elnevezés is, amelyek csúcsos hegyet jelölhettek. Szintén a kiemelkedés alakjára utal az *Éles-bérc* (1326: *Elus berch*, Gy. 3: 325, 379) név, amelyben a bővítményrész a 'kis szögben, élben végződő' jelentéssel bíró *éles* melléknév (TESz.). A Kolozs vármegyei *Ágas-halom* (1229/1550: *Agosholm*, Gy. 3: 367) előtagja valószínűleg arra utal, hogy a hegynek kétágú, hegyes csúcsa van (FNESz. *Ágasvár*). A *Homorú-tető* név pedig vajt oldalú hegyre, üreg fölé előrehajló sziklafalra vonatkozhat (vö. FNESz. *Homrogd*).

Leginkább az alak jelöléséhez állnak közel a *Két-halom*, *Két-homorú* (1262: *Kethomorov*, Gy. 2: 234) és a *Három-Bogárfű* ~ *Három-Bogár-fő*, *Három-hegy*

¹² A *Sukoró* név nemcsak helynévként, hanem személynévként is adatható, esetükben azonban talán hegynév > személynév alakulással számolhatunk (PAIS 1918: 20–22). Noha dolgozatomban természetesen nem célja a személynévállomány lehetséges keletkezési módjainak az ismertetése, arra azonban a fenti név kapcsán talán érdemes kitérni, hogy a hegynév > személynév alakulás létező (igaz, meglehetősen periferikus) változás lehetett a korban. A *Pilis* nemzetségnév kapcsán (*1287: de genere *Pylis*, ASz.) is felmerül például a pusztai hegynévből való alakulás lehetősége. Az 1284: *Nicolaus dictus Fatra* névformában pedig mint megkülönböztető elem szerepel a hegynév (FNESz.). KÁZMÉR MIKLÓS is úgy látja, hogy noha az *-i* képzővel való alakulásuk sokkal jellemzőbb, a családnevek körében szintén találhatunk pusztai helynévből (s így akár hegynévből is) létrejött formákat, pl. *Berzseny*. A példák alapján véleményem szerint a *Sukoró* név kapcsán sem zárhatjuk ki ezt az alakulási módot.

típusú nevek, ezek ugyanis — ahogyan a latin megjelölés is mutatja: pl. 1232> 1347: ad duo monticula ... vulgo *Kethalm* (Gy. 2: 515), 1270: silvarum *Harum Bugarfyu* ... iuxta tertium Bugar (Gy. 3: 513), illetve 1291: ad 3 montes *Harum-heg* (Gy. 2: 460, 543) — valóban két, illetve három hegynek az összefoglaló megjelölései voltak.

1.3. A Heves vármegyei *Világos* (+1275/[XIV.]: *Vylagus*, Gy. 3: 42, 139) hegyet valószínűleg kopárságáról, világos színéről nevezték el. A *kéklík* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult *Kéklő* (1268/1365: *Kyklew*, ÁÚO 8: 199) hegynév is a kiemelkedés színére utalhat. Ez a névadási motívum is gyakrabban jelenik meg azonban kétrészes nevekben, pl. *Fehér-halom* ([1272–1290]/1376: *Album holm*, Gy. 2: 323, 439), *Fehér-kő* (+1037/+1246: *Feerkw*, DHA. 1: 119), *Kék-mál* (1275: *Keykmal*, Gy. 2: 208, 310), *Vörös-kő* (1327: *Weresku*, Gy. 4: 209, 289). A *Fekete-hegy* (+1264/1324: *Fekethehygh*, Gy. 1: 71), *Fekete-halom* (1338: *Feketeholm*, Gy. 3: 306, 314) nevekhez az szolgáltathatta az indítékot, hogy a névadáskor a hegyet nagyon sűrű, sötét őserdő borította, amitől távolról feketének látszott. A *Szür-kő* (1299/XVI.: *Zywrkew*, Gy. 2: 159; 1258: *Zirku*, ÁÚO. 2: 315) hegynevünk előtagja a *szür* 'szürke' melléknév. Nem egészen egyértelműen állapítható meg viszont a *szár* jelzővel álló nevek (1321: *Zarhyg*, Gy. 1: 153, Abaúj vm.; 1211: *Zaarhegy*, FNESz. *Kőszárhegy*, Somogy vm.) névadási motivációja. A *szár* szó ugyanis egyrészt 'világos színű, sárgás; vöröses', másrészt 'növényzet nélküli, tar (hegy, mező, tó, táj)' szemantikai tartalommal írható le (TESz.). A régi földrajzi nevekről nem dönthető el minden esetben, hogy *szár* elemük a talaj színére, a növényzet hiányára utal-e, vagy esetleg más szemantikai tartalom fejeződik ki benne. A *Szár-homok* név bővítésményrésze kapcsán azonban talán inkább a hegy színére való utalást feltételezhetjük: vörös homokkő lehetett a hegy jellemző talaja.

1.4. A *Dongó* (+1194/[1230 k.]: *Dungou*, Gy. 1: 801) hegynév bizonyára valamilyen *hanghatast* fejezett ki, közvetve azonban talán a kiemelkedés anyagával függhet össze, például agyagos helyet jelölhet, amely kiszáradva döng, dobog. A *hangra* utalást jellemzően folyamatos melléknévi igenévi alakulatokkal fejezik ki más helynévfajták esetében is, pl. *Zörgő-ér*, *Zúgó-patak* (vö. TÓTH V. 2001a: 142). A *Hallgató-hegy* (1390: *Halgatoheg*, FNESz. *Nagy-Hallgató*) névalakulat olyan kiemelkedést jelöl, melynek „öreg szálderdejében valóssággal templomi csend szokott lenni” (KISS L. 1997a: 165).

1.5. A hegy hőmérsékleti viszonyaira, éghajlati jellemzőjére utalnak az *Árnyék-mál* (1275: *Arnykmal*, Gy. 2: 208, 310), *Meleg-hegy* (1331/1347: *Meleekhegh*, Gy. 2: 461, 483, 526), *Verő-mál* (1303/1494: *Werewmal*, Gy. 4: 250) kétrészes nevek. Az *árnyék* és *verő* bővítésményrészt HEFTY GYULA ANDOR földrajzi köznévnék tartja, és a következő jelentést tulajdonítja nekik: 'oly hely, melyet nem ér a nap, tehát rendszeren északi oldalon van; szélről védett

hely' (1911: 159), 'hegynek, dombnak (déli), völgynek (északi) napnak kitett oldala' (369). DÉNES GYÖRGY szintén a szavak földrajzi köznévi jelentését hangsúlyozza mondván, hogy a „palóc és a székely nyelvjárási területeken földrajzi köznévként és földrajzi nevekben többnyire köznévi utótagként az *árnyék*, *árnyéka* 'hegy vagy völgy északra néző, északi kitettségű oldala', vele szemben a *verő*, *vereje* 'hegy vagy völgy délnek néző, déli kitettségű oldala' jelentésű" (1982: 7). Annak bizonyítására, hogy az *árnyék* szó földrajzi helyzetet, égtáji kitettséget megjelölő jelentésváltozata már az ómagyar korban is élt nyelvünkben, az *Árnyék-mál* nevet hozza példának, a *mál* középkori jelentése 'hegyoldal', a név tehát a hegynek minden bizonnyal az északi oldalát jelölhette. Az *árnyék* földrajzi köznévi használata azonban az elsődleges 'valamely fényforrástól meg nem világított rész, hely' jelentésből alakulhatott ki (TESz.), s a *verő* esetében is feltehető, hogy elsődlegesen 'napsütötte hely'-et jelöltek meg vele (vö. EWUng.). Az *Árnyék-mál* és a *Verő-mál* előtagjában pedig nyilvánvalóan ezzel a szemantikai tartalommal számolhatunk, a névszerkezetből következően ugyanis nemigen lehetnek földrajzi köznevek.

1.6. A Baranya vármegyei *Szár-Somlyó* név előtagja a hegy *á l l a p o t á r a* utalhat, a *Somló* ~ *Somlyó* alaptag ugyanis a *somlik* ~ *somlyik* 'csúszik, omlik' jelentésű ige *somló* ~ *somlyó* 'lassan omladozó' [hegy] folyamatos melléknévi igenevéből magyarázható (P. SZATHMÁRY 1884: 20, KISS L. 1997a: 159),¹³ ennek megfelelően a bővítményként hozzákapcsolt *szár* szónak itt inkább a 'tar, kopasz' jelentése érvényesülhet, a név egésze így lassan omladozó, növényzet nélküli hegyet jelölhet. A *Homlóló-kő* (+1258: *Homlolo kw*, Gy. 3: 150, 241) elnevezés előtagja a *homlol* 'ledönt, felforgat, elpusztít' igéből alakult, s talán pusztuló hegyre vonatkozhat (KISS L. 1997a: 161).

1.7. Az *Agyagos* (1279: *Ogyogos*, Gy. 3: 150, 227), *Kövecses* (?1181/XVII.: *Keueczes*, Gy. 2: 315), *Köves* (1281/XVIII.: *Kues*, KMHsz. 1.), *Meszes* (1290/1327: *Mescses*, Gy. 4: 209, 319), *Mész* (1303/1352//1450: *Meez*, Gy. 1: 736, 815) hegyek mindegyike a kiemelkedés környezetének vagy magának a hegynek az *a n y a g á r ó l*, illetve az ott lévő jellegzetes anyag után kaphatta a nevét. Bizonyára a kiemelkedést borító agyagos talajról nevezték el az *Agyagos* dombot,

¹³ PAIS DEZSŐ török eredetűnek tartja a hegynevet: szerinte a török *šum* 'som' szó *-laγ* (*-leq*) képzős származékát vehettük át (1933: 235). MELICH JÁNOS részben hasonló nézeteket vall a kérdésről: egy feltett bolgár-török **šumlaq* > **šumlay* 'somos terület' jelentésű alakból a magyar alak kifogástalanul fejlődhetett volna, azonban azzal az érveléssel utasítja el PAIS elméletét, hogy a magyar *Somló* ~ *Somlyó* elsősorban olyan hegyet jelölő név, amelyen a szőlő megterem, nem pedig 'somhegy'. MELICH a szláv *šuma* 'erdő' jelentésű szóból való magyarázatot tartja valószínűbbnek (1963: 106). SÁNDOR KLÁRA szerint viszont a török **čumlaq* 'sommel benőtt terület' szóból való származtatás jelentéstanilag és hangtanilag is szabályos. Ezt a modellt követik a török eredetű *som* szótöbblől magyar képzővel létrehozott *Somogy* ~ *Somos* nevek is. Míg azonban a névpár *Somló* tagja teljes átvétel formájában vált a magyar névrendszer részévé, addig a névpár másik tagjait hibrid kölcsönzéssel vették át (1998: 21–22, vö. még BALÁZS 1989: 67–68).

a *Mész* hegynév pedig a 'mészkő' jelentésű anyagnévből alakult. Kétrészes nevek előtagjában sem ritka ez a funkcionális jegy: pl. *Homok-hegy* (1280: *Homocheg*, Gy. 4: 321), *Kövecses-halom* (1337: *Kuechusholm*, Gy. 2: 551), *Köves-bérc* (1270: *Kwesberch*, Gy. 3: 513), *Köves-hegy* (1193: *Cueshyg*, Gy. 2: 322, 410), *Mész-kő* (1299/XIV.: *Mezkw*, Gy. 2: 102, 141, 185), *Vas-hegy* (1224/1399: *Montis Ferrei*, Gy. 1: 362–363). Ez utóbbival kapcsolatban az is elképzelhető, hogy a hegy funkciója fejeződik ki benne: vasat bányásztak ott. A *Lágy-kő* hegynév (1222: *Lagkv*, Gy. 3: 250) 'puha, könnyen faragható' jelentéstartalmú előtagja pedig közvetetten utal a kiemelkedés anyagára (vö. TESz.).

1.8. Bizonyára a hely funkciója jelenik meg az *Őr-hegy* (pl. 1262: *Heurhegh*, Gy. 3: 150, 200, Hont vm.; 1279/312: *Ewrheg*, Gy. 1: 737, 769, Borsod vm.; 1341: *Eurhig*, A. 4: 122, Abaúj vm.) nevekben, ezek a kiemelkedések onnan kaphatták a nevüket, hogy róluk jól szemmel lehetett tartani a környéket. Hasonló funkcióra, a sziget védelmére utalhat a nagyszigeti *Les-hegy* (1264/1393/1466: *Leushegh*, Gy. 4: 190, 202) elnevezés is. A Kolozs vármegyei *Gyepűs bérc* (1334: *Gepusberche*, Gy. 3: 361) és *Kapus-bérc* (1299/1300: *Kapus Byrch*, Gy. 3: 344) hegyneveink a határvédelmi gyepűrendszerrel kapcsolatosak, a *kapus* előtag bennük az egykori gyepűrendszer átjárójára utal, ahol a fák bedöntésével az út könnyedén elzárható (vö. Gy. 3: 329). Az *Égett-kő* (1287: *eghettkew*, ÁÚO. 12: 468) befejezett melléknévi igenévi előtagja bizonyára az erdőgazdálkodással kapcsolatos, esetleg a hegyi erdőt elpusztító erdőtűz emlékét őrizte meg (KISS L. 1997a: 166). A *Konyha-hegy* (1327: *Kuhnysheg*, Gy. 4: 209, 289) első névrésze tűzifaszolgáltatásra, illetve ételfőzés helyére utalhat. Nem zárható ki azonban az sem, hogy fakátrányégetéssel, hamuzsírforrással vagy pálinkafőzéssel áll kapcsolatban (FNESz. *Konyha*). A *Kővágó-hegy* (1349: *Kuuago-heg*, A. 5: 336) onnan kapta a nevét, hogy a hegyen malomkőbányászatot kíséreltek meg (vö. NAGY G. é. n.).

1.9. A fenti típusokba nem sorolható egyéb sajátosság fejeződik ki a máramarosi *Szép-havas* (1353/1360: *Zephauas*, Gy. 4: 111, 124; később *Szép-les havasa*-ként említik: 1377: *Zepleshauasa*, KNEZSA 1943/2001: 188) névben. Előtagja 'gyönyörködtető, tetszést keltő', illetve 'fényes, ragyogó' szemantikai tartalommal írható le, s olyan magaslatot jelöl, amelyen „napkeltekor elsőnek jelenik meg a hajnalpír, napnyugtakor pedig a legtovább látszik az alkonyati pír” (KISS L. 1997a: 160).

2. Elterjedt hegynévalkotási mód volt a régiségben a kiemelkedés valamilyen külső dologhoz való viszonyának a kifejezése a hegynévben.

2.1. A viszonylag állandó növényzet, növényföldrajzi környezet az egyik legszilárdabb támpontjául szolgálhat a lokalizálásnak, a tájékozódásnak (PÉNTEK 1997: 427). A nép általában csak a leglényegesebb, valóban létező öko-

lógiai egységeket tartja számon, s nevezi meg. A táj növényzetéből a legfeltűnőbbek — amint erre LÖRINCZE LAJOS felhívta a figyelmet — a csoportosan előforduló fafélék, ezért a leggyakrabban ezek nevei szolgálnak megkülönböztetőül (1947a: 9). Megállapítása a hegynévek körében is helytálló, amint azt például a *Dió-mál* (1282/1285: *Gyomal*, Gy. 2: 102, 177), *Fenyő-mál* (1307: *Fenyemal*, Gy. 2: 207, 306), *Jávor-hegy* (1291: *Jaurheg*, Gy. 2: 460, 543), *Cseresznyés-bérc* (1332: *Cheresnesberch*, Gy. 3: 326, 380), *Fás-halom* (1283/1414/1568: *Fashalm*, Gy. 3: 350), *Szederjes-kő* (1326: *Zederiesku*, Gy. 3: 42, 105), *Somos bérce* (1334: *Somusberche*, Gy. 3: 361), *Sziles bérce* (1334: *Zylisberche*, Gy. 3: 361), *Kőris* (1280: *Keurus*, Gy. 3: 42, 76), *Bükk* (1278: *Bik*, Gy. 4: 104), *Szilad* (1279: *Zylod*, Gy. 2: 237) és *Somogy* ([1245]/1245: *Symug*, Gy. 3: 150, 174) nevek mutatják. A *Gyérfa-bérc* (1332: *Gerfaberch*, Gy. 3: 326, 381) előtagja bizonyára a fák ritkaságára utal. A *Godolya-mál* kőrtefával vagy pöszméttével benőtt helyre utalhat. Esetleg feltételezhetjük még azt is, hogy birsalmafák szolgálhattak a névadás alapjául, a név bővítményrésze ugyanis a birsalma görög *κνδώνια* nevével van kapcsolatban (TESz.), amely bizonyára a szlávból került be a magyarba (KNEZSA 1934: 52). Ide sorolható a *Száldob-bérc* (1315/1418: *Zaldoberch*, Gy. 3: 375) hegynév is, amelynek előtagjában a mára már elhomályosult *száldob* 'hársfa' jelentésű főnév rejlik (FNESz. *Székelyszáldobos*). Az *Eresztvény* (1257/[1259]/1390/1466: *Erezstewen*, Gy. 3: 501, 520) név jelentése 'fiatal, sarjadó erdő' (TESz.), s a hegyen lévő növénytakaró ily módon (azaz egy némileg speciális 'erdő' jelentésű földrajzi köznévvé segítségével) fejeződik ki a névben. A hegy növényzeti viszonyait tükrözi a *Szemerkes* (1353/1360: *Zemerkus*, Gy. 4: 111, 124) hegynév is, amelyben a mára szintén elavult magyar *szemerke* 'borókafenyő' fanév (TESz.) rejlik. A Kolozs vármegyei *Csipkés* (1326: *Chypkes*, Gy. 3: 326, 379) név arra utalhat, hogy a hegyen vadrózsa, csipkerózsa termett, melynek termése régen fontos gyógyszer és táplálék is volt (INCZEFI 1966: 223, TESz., SzT. *csipkés*²). A *Nyíres* (1325/1347: *Nyres*, Gy. 1: 789) helynevekkel kapcsolatban SZABÓ T. ATTILA megemlíti, hogy a *nyír* szónak a régiségben 'mocsár' jelentése is lehetett. A köznévvnek ezt a jelentését ugyan nem lehet kimutatni, de hangsúlyozza, hogy ez még nem elég ok arra, hogy a helynévmagyarításoknál a szónak ezt a jelentését elhanyagoljuk, hiszen a „köznévvnek ilyen jelentése a rokon nyelvekben egészen közönséges” (1936: 47). A *Nyíres* hegynévek kapcsán azonban ettől a jelentéstől — szemantikai okok miatt — úgy gondolom, eltekinthetünk: a kiemelkedések ugyanis bizonyosan a rajtuk lévő nyírerdőről, nyírfás területről lettek elnevezve.¹⁴ Pusztán a név-

¹⁴ Az erdőt jelentő földrajzi köznevek között nem ritka az -s képzős fanévből alakult forma (vö. a III. 2. Történeti elemzés című fejezet 2.2. alfejezetével), a *Nyíres* hegynév esetében is számolhatunk a földrajzi köznévből való alakulással is, ez azonban a névnek a funkcionális-szemantikai tartalmát nem, csak a keletkezéstörténeti besorolását érinti.

szerkezet alapján a *Tisza-kő* (1299/1369/1590: *Tizakeo*, Gy. 2: 102, 134, 168) esetében azt feltételezhetnénk, hogy előtagjában víznév rejlik, ám minthogy a hegy nem a *Tisza* folyó közelében emelkedik, más magyarázat után kell néznünk. Elképzelhető talán, hogy a *tiszafa* növénynév előtagjából magyarázható, s a sziklán élő növényzetre utal. Esetleg valamiféle birtokosi viszony is kifejeződhet benne (vö. 1211: *Tyza* szn., ÁSz.).

A hegyek az őket borító erdőségek jellegzetes fái, cserjéi mellett a hegyoldalakon növekvő kisebb méretű fásszárú vagy lágyszárú növényekről is kaphatták a nevüket: *Lencsés-halom* (1208/1357: *Lencheskolyn* [ɔ: -holm], Gy. 4: 156), *Mogyorós-hegy* (1212/1332: *Monoroshig*, Gy. 4: 585, 679), *Szőlős-halom* (1338: *Zewlesholm*, Gy. 3: 306, 314), *Szőlő halma* (+1214/1334: *Sceleu Holmy*, Gy. 1: 643), *Komló-mál* (1264: *Kumoloumal*, ÁÚO. 3: 117), *Mogyorós* (1291: *Munoros*, Gy. 3: 182), *Borsós* (1229/1550: *Bursors*, Gy. 3: 367).

A növényneveket és a helyfajtaikat jelölő funkcióban lévő közneveket gyakran nem könnyű egymástól elhatárolni: az Árpád-korban ugyanis a pusztá fanevet gyakran gyűjtőnévi értelemben erdőt jelentő földrajzi köznévként is használták (vö. BÁRCZI 1958: 153, ehhez lásd még VÖRÖS 1989: 210).¹⁵ A *Cser* (1330/1477: *Cher*, Gy. 1: 247), a *Jávor* (1338/1339: *Juar*, Gy. 1: 533) nevekben tehát olyan földrajzi közneveket is láthatunk, amelyek egyúttal a helyjellemző sajátosságát is megmutatják: cserfa-, illetve jávorfaerdőre utalnak.

2.2. A kiemelkedés állatvilága vagy valamely okból jellegzetes állata szintén megkülönböztethette egymástól az egyes tájrészeket s a különböző felszínformákat. A *Csókás* (1303/1352//1450: *Chokas*, Gy. 1: 736, 815), *Ökrös* (1299/XVI.: *Wkrws*, Gy. 2: 181), *Nyerce* (1268: *Nerce*, Gy. 4: 271) hegynevekben ez a szemantikai tartalom jelenhet meg. Az utóbbi név a *nerc* állatnévből származik, mely 'menyét' jelentéssel bír, s olyan hegyet jelölhet, ahol sok menyét élhetett. A feltevés ellen talán csak az szólhat, hogy a TESz. a közzsót későbbinek (a 14. század végén megjelenőnek) mondja, a név alapszava ugyanakkor a szlávban is megvan, a név tehát akár szláv eredetű is lehet. A *Rárós* (1327/1327: *Rarous*, Gy. 4: 303) hegynevében a magyar *ráró* 'kerecsensólyom' madárnév rejlik, s az szolgálhatott a névadás alapjául, hogy a hegyen kerecsensólymok fészkeltek (FNESz. *Rárósmúlyad*). A Nógrád vármegyei *Bolhád* ([1200 k.]: *Bulhadu*, Gy. 4: 209, 277) névvel kapcsolatban KISS LAJOS azt írja, hogy a névadáskor feltűnően sok lehetett arrafelé a bolha (1997a: 159). JUHÁSZ DEZSŐ a tájnevekről írott monográfiájában egyetért azzal, hogy a hegycsoport neve a *bolha* főnév *-d* képzős származéka, de a név motivációját nem tartja világosnak, amennyiben ugyanis az állatvilágra utalna, ezzel a tipológiai jellemzővel egyedül állna a tájnevek között. Véleménye szerint valószínűbbnek tarthatjuk, hogy egy *Bolha* ~ *Bolhád*-féle személynévből településnév > területnév > végül tájnév

¹⁵ Hasonló használatukkal ma is számolhatunk, vö. NEMES 2005b.

átvitellel alakulhatott. E magyarázatot azonban erősen elbizonytalanítja, hogy a korból nem adatolható az egész metonimikus alakulásmód alapjaként feltételezett személynév. Talán érdemes a nevet a tréfás névadás szempontjából is megvizsgálni (1988: 64). A Komárom vármegyei *Ravaszyuk* (1260: *Rowozlyuk*, Gy. 3: 464) hegynév KISS LAJOS szerint a 'rókakatorék' jelentésű *ravaszyuk* főnévből alakulhatott, s ezáltal közvetve utal a hegyen tanyázó rókákra (FNESz.).

Számos példa található arra is, hogy a hegy állatvilága kétrészes név előtagjában jelenik meg, pl. *Bagoly-kő* (1240: *Boglku*, Gy. 2: 461, 499), *Kan-kő* (1257/[1259]/1390/1466: *Cankw*, Gy. 3: 501, 520), *Kecske-hát* (1278: *Kechkehat*, Gy. 4: 210, 265), *Keselyű-halom* (1217: *Geshelwhalm*, Gy. 4: 134, 159), *Ravasz-mál* (1275: *Rowozmal*, Gy. 2: 310), *Sertés-hegy* (+1258: *Sertes hegy*, Gy. 3: 150, 241), *Galambok bérc* (1265: *Golombuk berchy*, Gy. 4: 263), *Csó-kás-kő*, *Ölyves-bérc* (1341: *Wluesberch*, Gy. 2: 461, 517). A Pilis vármegyei *Méh-hegy* (1325/1380/1470: *Mehheg*, Gy. 4: 585, 660) első névrésze nyilván arra utal, hogy a kiemelkedően több méhraj élt. Az is elképzelhető persze, hogy ezzel összefüggésben az a mozzanat adott a hegynek nevet, hogy ott méhészkedéssel foglalkozhattak.

Az állatok nevéből alakult magyar hegynevek mindegyike a Kárpát-medencében előforduló házi- vagy vadon élő állatok elnevezéseit tartalmazza. Sok esetben felmerül azonban annak a lehetősége is, hogy az állatnévből elsődlegesen személynév alakult, s az vált utóbb a hegy nevének részévé, amint ezt például a *Farkas-halom* (1325: *Farkasholm*, Gy. 4: 516), *Farkas-kő* (1248/1328: *Forkosku*, Gy. 1: 767) név kapcsán is feltehetjük egyik magyarázatként.

A Heves vármegyei *Oroszlán hegye* (1289: *Wruzlanhege*, Gy. 3: 120) bővítményrésze látszólag állatnév, ám oroszlán nem élt a Kárpát-medencében; a legőzhetően erő, a bátorság és a büszkeség megtestesítőjének fogalma azonban már a honfoglalás előtt része volt a magyarság tudatvilágának. KISS LAJOS önálló tanulmányban foglalkozott az *oroszlán*-nal kapcsolatos földrajzi nevekkal, és megállapította, hogy a „honfoglalás előtti ótörök eredetű magyar *oroszlán* állatnév a középkorban használatos volt személynévként is” (1989: 111). Emellett hangsúlyozza, hogy az oroszlán ábrázolása hatalmi jelvény, címerállat lett számos népnél, köztük a honfoglaló magyarságnál is. Valószínűnek tartja, hogy az *Oroszlánvár* ~ *Oroszlán hegye* nevek bővítményrésze is a „címerállatként alkalmazott és kőfaragványként a várhoz tartozó oroszlánábrázolással kapcsolatos, bár erre vonatkozólag a történeti források nem szolgálnak felvilágosítással” (1989: 113).

2.3. A hegyen lévő épületre, építményre vagy annak részére utalás az egyrészes nevekben nem gyakori, bizonyára azért, mert ezek a formák egybeesnek magának az épületnek a megnevezésével, s így kevésbé egyértelműen töltik be azonosító szerepüket. A csak latinul adatolható *Vár* (1259/1327//1402: *monticulum*, quod *castrum* nuncupatur, Gy. 1: 144) hegynév esetében azonban —

amennyiben valós magyar névhasználatot tükröz — bizonyára ez a motívum lehetett a névadás alapja. A *Nyúlvár* (1334: *Nyuluar*, KISS–ZÁGORHIDI 2006: 146) hegynév esetében szintén a dombon lévő vár kétrészes neve vonódhatott át a kiemelkedés megnevezésére.¹⁶ A *Zobor* (1111: *Zobur*, Gy. 4: 490, DHA. 382) név kapcsán Anonymusnál azt találjuk, hogy a magyar honfoglalás idején Nyitrán Zobor cseh vezér kormányozta dukátusát, melyet Árpád fejedelem vezérei elfoglaltak, és az ellenálló Zobort a hegy tetején felakasztották; erről az eseményről kapta a hegy a nevét (Gy. 4: 491, KNEZSA 1949a: 6, MELICH 1925–1929: 347–352). Valójában a név az óegyházi szláv *сборъ* 'gyülekezet, konvent' szóra vezethető vissza, és elsődlegesen remeték vagy szerzetesek gyülekezőhelyére vagy konventjére, valamint az itt létesített monostorra vonatkozott (Gy. 4: 327, 332, GYÖRFFY 1997: 115, KISS L. 1997a: 158, 1999a: 20).

A kétrészes nevekben lényegesen jellemzőbb ez a névadási motívum. Több esetben a kivégzés eszközei jelennek meg a hegynevekben, a *Nyárs-hegy*-en (1288: *Nyasheg [nyás-]*, Gy. 2: 207, 288, Esztergom vm.) például bizonyára nyársba, karóba húzásokat végeztek, az *Akasztó-bérc* ~ *Akasztófa bérce* (1329: *Akazto beerc* ~ *Akaztofabeerchy*, Gy. 2: 71, Doboka vm.), *Kisakasztó bérce* (1329: *beerch Kysakazto beerchy*, Gy. 3: 374, Kolozs vm.) és az *Akasztó-hegy* (1291: *Akasztohegy*, Gy. 2: 461, 501, Gömör vm.; 1239: *Akazthohegh*, ÁÚO. 7: 73, Zemplén és Szabolcs vm. határán) helyek pedig arról kaphatták a nevüket, hogy az elnevezés korában akasztófák álltak rajtuk. A földesúri bíraskodás korában az akasztás meglehetősen gyakori eljárás volt (vö. SZABÓ T. A. 1941: 122). A településnevekhez hasonlóan a hegynevek esetében is jellegzetes funkció a hegyen épült templomra való utalás: *Kápolna bérce* (1341/1347: *Capulna berche*, Gy. 3: 42, 125), *Egyház bérce* (1341: *Eghazbercy*, Gy. 3: 372, *egyház* 'templom', TESz.). A *Szent Vid-hegy* (1271: *Monte Sancti Witi*, FNEsz. *Szent Vid*), *Szent Tamás-hegy* (1397: *monte S. Thome*, Gy. 2: 284), *Szent-hegy* ~ *Szent Márton hegye* ([1090 k.]/XV.: *Monte Sancto*, Gy. 2: 626; 1213: *Monte Sancti Martini*, Gy. 2: 627) stb. nevek a rajtuk épült templom védőszentjéről kapták a nevüket. Ezek a nevek a régiségben — mint arról már szó esett — mindig latinul szerepelnek az oklevelekben, a későbbi adatok tanúsága szerint azonban a magyar névrendszernek is tagjai lehettek (pl. a *Szentvid* ma is használatos hegynévként). A *Mindszent hegye* (1339/1350>1520: *Myndzenthhegye*, Gy. 4: 571, 575) név szintén patrocíniumból alakult, s bizonyára a hegyen álló, Minden szentek tiszteletére emelt templom szolgálhatott a névadás alapjául. A *Bálványkő* (1267/1272: *balwankew*, Gy. 1: 78) ezzel szemben talán pogány istentiszteleti helyet jelölhetett, de az is lehetséges, hogy határjelként szolgáló oszlopra vonatkozott, vagy esetleg a kiemelkedés növénytakarójával áll kapcsolatban: sok ecetfa, vagyis bálványfa nőhetett rajta (vö. KISS L. 1997a: 164, TESz., ÚMTsz.).

¹⁶ A hegyek és a rajtuk épült várak megjelölései nem ritkán szintén egybeesnek a kiemelkedés és az azt borító erdő megnevezéséhez hasonlóan.

A templomokhoz hasonlóan a korban a várak közigazgatási és gazdasági szempontból egyaránt meghatározó építmények voltak, s minthogy jobbra kiemelkedésen épültek, annak jellegzetes jegyévé váltak, ez tükröződik a *Vár-hegy* (1314: *Warhegh*, Gy. 2: 78; 1333/1334: *Waarheg*, Gy. 2: 461, 512) nevekben. A *Terem-halom* (1326: *Teremholm*, Gy. 1: 503) név előtagja arra utalhat, hogy a hegyen udvarház, esetleg palota állt (vö. *terem* 'palota, udvarház', FNESz. *Terem*). A *Szihalom* előtagjában a magyar *szín* ~ régi, nyelvjárási *szén* 'egyfajta (gazdasági) épület' (FNESz.) főnevet látjuk, s a kiemelkedés Anonymus magyarázata szerint arról kapta a nevét, hogy a honfoglaló magyarok Árpád vezér számára egy itteni dombon leveles színt (lombsátrat) készítettek.

2.4. A helyet használó, birtokló, az ott lakó *e m b e r e k* és a hely közötti viszony is a kiemelkedés tipikus jegyeként realizálódhat a helynévalkotásban: például a *Bakony* (1193, 1279, XIV.: *Bokon*, Gy. 2: 322, 357, 395; vö. +1086: *aratores in Cupan ... Bokon*, ÁSz.), *Balya* (1252, 1269: mo. *Bala*, Gy. 2: 207, 223, 288; vö. 1255: *Pousa filius Bala*, ÁSz.), *Damján* (1332>1520 k.: mo. *Damyan*, Gy. 1: 179; vö. 1138/1329: *nomina servorum ... Damian*, ÁSz.), *Gete* (?1181/XVII.: mo. *Gethe*, Gy. 2: 208, 315; vö. 1198: *cum uxore ... nomine Geta*, ÁSz.), *Hetény* (1296/1474/1475: coll. *Hethen*, Gy. 1: 88; vö. 1250: *Heten de Potun*, ÁSz.), *Miskó* (1321: mo. *Mysko*, Gy. 1: 153; vö. 1138/1329: *cum filiis suis ... Miscu*, ÁSz.), *Pál* (1277: *montic. Paal*, Gy. 4: 560), *Vecel* (1252/1758: mo. *Vecul*, Gy. 2: 202; vö. 1138/1329: *nomina servorum ... Weicel*, ÁSz., 1549: *Wezel ~ Wezel* szn., FNESz.), *Vértés* (*1086: *Uuertis*, Gy. 2: 415; vö. 1222/1344: *castrenses ... Uertus*, ÁSz.), *Zselic* ([1093–1095]: s. *Selez*, DHA. 301, KMHsz. 1., vö. 1138/1329: *mansiones servorum ... Selez*, ÁSz.)¹⁷ egyrészes nevekben és a *Bata köve* ([1240]: *Bathakue*, Gy. 1: 810; vö. 1138/1329: *mansiones servorum ... Bata*, ÁSz.), *Dános köve* (1245/1264: *Danuskue*, Gy. 2: 461, 548; vö. 1293/1337: *comitis Danus de Sigra*, ÁSz.), *Gyula halma* (1366/XVIII.: *Gyula halma*, Gy. 4: 292), *Gyula havasa* (1299/XIV.: *Gyulahawasa*, Gy. 2: 102, 141), *Mike halma* (1338: *Mykehalma*, Gy. 3: 306, 314; vö. 1229: *de Ondruh ... Mike*, ÁSz.), *Őcsöd halma* (1336: *Vchedholma*, A. 3: 295; vö. 1138/1329: *servorum ... Heseði*, ÁSz.), *Pete bércé* (1334: *Petheberche*, Gy. 3: 361; vö. 1211: *servi ... filii Pete*, ÁSz.), *Szólát hegye* (1324/1326: *Zolachyuge*, Gy. 3: 150, 155, 236; vö. 1216/1550: *Paulus et Zoulat*, ÁSz.), *Balog Péter halma* (1343: *Balugpeturhalmya*, A. 4: 377) kétrészes nevek előtagjában vélhetően személynév, talán egykori birtokos neve

¹⁷ A *Bakony* és a *Zselic* kapcsán további lehetséges magyarázatok is felmerültek. A *Bakony* esetében nem zárhatjuk ki a magyar N. *bakony* 'sűrű erdő' (vö. ÚMTsz.) földrajzi köznévből való alakulás lehetőségét sem. KISS LAJOS ezt azonban nem tartja valószínűnek: véleménye szerint a folyamat éppen a fordítottja lehet: a közső alakult az erdővel borított hegység nevéből (FNESz.). Meglátása szerint nem meggyőző az a névféjtési kísérlet sem, mely szerint a *Zselic* a magyar *sün* állatnév **sil* változatának 'sünös, sünben gazdag' értelmű származéka lenne. Elfogadhatatlannak tartja továbbá a szl. *železo* 'vas' főnévre való visszavezetést is (vö. FNESz.).

áll. A *Makján-vára-hegy(e)* (1337/1446: *Makyanwarahegy*, Gy. 3: 42, 114, 134; vö. 1254: filius *Mokian*, ÁSz.) elnevezés GYÖRFFY GYÖRGY szerint arra utalhat, hogy a várhegy (lásd ehhez Gy. 3: 134) egy *Makján* nevű személy birtokába került. Feltételezhetjük azonban a név ettől eltérő szerkezeti és funkcionális felépítését is: az okleveles említés talán inkább azt valószínűsíti, hogy a *Makján-vára* névhez kapcsolódott a birtokos személyjellel ellátott *hegy* 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' jelentésű földrajzi köznévi, azaz ebben az esetben a hegyen lévő épület neve alkotja a hegynév előtagját. A *Bökény Somlya* hegy a Bökény nemzetségről, illetve legrégebb birtokosáról kaphatta a nevét (KARÁCSONYI 1906: 273, 1138/1329: *Nicolus*, *Buken*, ÁSz.).¹⁸ A Liptó vármegyei *Tarcal-havasok* (+1267/1318: *Alpes Tortol*, Gy. 4: 39, 105) első névrésze Anonymusnál szerepel elsőként egy kun vitéz neveként, aki hegyi futóversenyt nyert, s Anonymus szerint ez szolgáltatta a motivációt a helynévadáshoz. BENKŐ azonban hangsúlyozza, hogy a *Tarcal* mint személynév kétes hitelű, a gesztában szereplő személy neve valójában a Névtelen alkotása, éppen a hegynév alapján (1998: 55).

Meg kell jegyeznem, hogy a személynévi névadás, s egyúttal a birtokosi viszony megítélése a kiemelkedések nevében kevésbé egyértelmű, mint a településnevek esetében (ehhez lásd az I. 1. A névfajták szerinti kutatások jelentősége című fejezet 4.3. pontjában írottakat).¹⁹ Erre KÁLMÁN BÉLA is felhívta a figyel-

¹⁸ Természetesen a személynévi kategórián belül is elkülöníthetünk kisebb csoportokat, úgy gondolom azonban, hogy annak eldöntése, hogy az adott személynév vajon régi (ősi) egyelemű személynév, nemzetségnév, többelemű személynév, családnév, keresztnév, ragadványnév, szentnév vagy egyéb személynév-e, nem tartozik hozzá szervesen a hegynevek elemzéséhez, arról nem is szólva, hogy az ómagyar kor korai szakaszában ez többnyire nem is állapítható meg pontosan. A feladat nehézségének szemléltetésére csupán egyetlen példát említek. A *Küngös-halom* (1264/1293/1466: *Kyngusholm*, Gy. 4: 190, 202) hegynév előtagja szintén személynév, eltérő azonban annak a megítélése a szakirodalomban, hogy női vagy férfinevet gyaníthatunk-e mögötte. MELICH JÁNOS úgy gondolja, hogy azonos lehet a régi magyar *Kingüs* női névvel (1917: 219, vö. 1296: *domina Cyngus*, ÁSz.), KEMENES PÁL szerint viszont ez az alak férfinevként is élt (1920: 148), ezt az ÁSz. adatai nem támasztják alá.

¹⁹ BÁRCZI GÉZA véleménye szerint a személynévekből keletkezett földrajzi nevek — noha ő szűkebben csak a településnevekre vonatkoztatva teszi ezt a megjegyzést — sok tekintetben rokoníthatók a származást, nemzetiséget jelölő, közszókból keletkezett helynevekkel. A személynévből alakult földrajzi neveknek több típusa van, ezek közül a legősibb a pusztaszemélynévből keletkezett helynév. Hangsúlyozza a névtípus egyedülállóságát az európai kultúrkörben: „Ez a típus hiányzik a szlávoknál, a németeknél és egyéb nyugati népeknél, ellenben jellemző a magyar és a török földrajzinév-adásra” (1958: 158). Ezzel kapcsolatban MOÓR nomádoknak nevezett (1936: 110) és KERTÉSZ lélektani magyarázatát (vö. 1939: 33–39) egyaránt elfogadja: „nomád vagy félnomád népeknél a szállás helye nem állandó, tehát a birtokos (birtokosok) lakóhelyét nem valamely földrajzi pontnak, hanem a birtokosnak a neve után való kérdezősködéssel lehet megjelölni, ez az egyetlen jellegzetes benne. Innen a személy neve mintegy azonosul a birtok, település nevével és mint ilyen, megszokottá válik, öröklődhetik akkor is, amikor nemcsak a szállás helyéhez kötött, hanem a tényleges birtokost is esetleg már másképp hívják” (BÁRCZI 1958: 158). Ez a magyarázat a településnevek kapcsán — fenntartásokkal ugyan — talán elfogadható, azonban a természeti nevek körében a műveltségi nevektől eltérő névszociológiai és pszichológiai háttérükből adódóan kevésbé értelmezhető (vö. RESZEGI 2009c).

met a Földrajzi nevek etimológiai szótáráról írt ismertetésében, amelyben kifogásolja KISS LAJOSnak azt az eljárását, hogy — véleménye szerint — sok esetben elegendő bizonyíték nélkül pusztán személynévi eredetűnek ítél hegyneveket (1979: 300–303). Ám e véleményében egyik-másik esetben mintha kissé maga a recenzens is elbizonytalanodna, és óvatosabban fogalmaz. A *Badacsony* (1344/1346/1414: *Badachon*, FNESz.; talán a m. *Bodach* személynév kicsinyítő-becéző funkciójú *-n(y)* képzős származékából keletkezett, A. 1: 416) névnel még egyértelmű az elutasító állásfoglalása: „Hegyek nem szokás személynévet adni”, a *Geté*-hez fűzött megjegyzése azonban már kevésbé határozott: a hegynevek ritkán szoktak személynévből keletkezni (KÁLMÁN 1979: 300, 302, vö. még 1969: 249). A névanyagomban szereplő nem kisszámú példa azonban azt mutatja, hogy a hegynevek körében mindenképpen számolnunk kell ezzel a névadási móddal, noha a névadás motivációja jórészt bizonytalan.

A személyre utalás nemcsak személynévvel, hanem személyt jelölő közzóval is kifejezhető, amint azt például a Gömör vármegyei *Leány-kő* (1243/1335: *Leankeo*, Gy. 2: 461, 533) név szemlélteti, amely szintén birtokosi viszonyra, pontosabban talán leányágon örökölt birtokra, esetleg apácák birtokára utalhat (vö. FNESz. *Leányfalu*, *Leányvár*). A hegy egyházi birtok volta, egyházi használata jelenik meg a *Presbiter-hegy* (1075/+1124/+1217: *monte presbiteri*, Gy. 1: 893) névben, amennyiben a latin forma magyar névhasználatot tükröz. Ezzel rokon a Pilis vármegyei *Pap-mál* (+1269: *Popmal*, Gy. 4: 585, 634, 682) és a vele szinonim *Püspöki-mál* (1343: *Pyspukymal*, KMHsz. 1.) hegynév, amely névformákban az tükröződik, hogy a hegy a veszprémi püspök tulajdonában volt. Szintén az egyházi birtoklás ténye szolgálhatott a névadás alapjául az *Apát havasa* (+1263/1324/1580: *Apathaasa*, Gy. 3: 325, 362), *Keresztes hegye* (1329: *Kerez-tushege*, Gy. 3: 345) nevek esetében, az utóbbi név azonban esetleg a Szentkereszt tiszteletére emelt templommal is kapcsolatba hozható. A *Lovász-bérc* (1329: *Luwazbeerc*, Gy. 2: 44, 82), illetőleg a *Székely-bérc* (+1333/1334: *Zekelberch*, Gy. 2: 48) nevek pedig talán a hegy lábánál vagy a hegyen élő ember(ek)re, embercsoportra utalhatnak. A *Remete-hegy* (1295/1296: *Remetehyg*, Gy. 4: 39, 67) előtagja feltehetően a hegyen lévő sziklaüregben egykor élt remetének állított emléket (vö. FNESz.).

A *Szent Gellért-hegy* (1276/XIV.: *monte, qui dicitur S. Gerardi*, Gy. 4: 572) névforma arra utal, hogy Szent Gellért püspök itt szenvedett vértanúhalált (FNESz. *Gellért-hegy*). Szemantikailag tehát a hellyel kapcsolatos esemény szolgált a névadás motivációjául.

2.5. Az Ördög gáta (1298/1390: *Vrdungata*, Gy. 1: 785) hegynévvel feltehetően a hely kialakulására utalhettek a névadók. Az *ördög* és a *gát* ’töltés’ N. ’árok, a völgyre haránt húzódó gerinc’ szavak összetételével megjelölt különös természeti képződményt a néphit alapján az ördög alkotta (FNESz. *Ördög-gát*). DÉNES GYÖRGY szerint „az viláig urának emberfeletti hatalmával

a patak útjába emelt és azt kerülőre kényszerítő szikla” ördögi műként jelenhet meg a hely megnevezésében, különösen akkor, ha „tágas barlangszáj (a pokol kapuja) is tátong a hegy oldalában” (2005: 167).

3. A kiemelkedés tipikus jegyeként értékelhetik a névadók, és így a névadás alapjául szolgálhat a hegy valamely más helyhez való viszonya is.²⁰ A itt említhető hegynévi struktúrák ugyanakkor szemantikailag nem egységesek.

3.1. Névanyagomban szerepelnek egyrészt víz névből alakult hegynevek: például a *Tapolca* (1324: *Topolcha*, Gy. 4: 326, 480) eredetileg patak neve volt (1324: *Tapolchapataka*, Gy. 4: 480), a hegynév tehát arra utal, hogy a kiemelkedés a *Tapolca* nevű víz mellett vagy közelében található. A *Medves* (1341: *Medues*, Gy. 4: 209) hegynévben KISS LAJOS szintén víznevet gyanít, melynek töve a *meddő* melléknévvel hozható kapcsolatba, s kiszáradó patakmedret jelölhetett, noha ilyen víznév ezen a vidéken adatokkal nem igazolható, másutt azonban előfordul, vö. 1157/1230 k.: fluvius *Medus* (lásd ehhez KISS L. 1997a: 160). JUHÁSZ DEZSŐ szerint azonban, minthogy meglehetősen sok *Medes* ~ *Medves* névvel találkozhatunk a nyelvterületen, s a legtöbbjük közelében nem adatolható azonos nevű vízfolyás, érdemes tovább vizsgálni. Meglátása szerint nemcsak a patakmeder lehet *meddő*, a szónak ugyanis a ’száraz, kiszáradó’ mellett a ’valaminek a hiánya’ jelentést is tulajdoníthatjuk. Ezt a szemantikai tartalmat pedig közvetlenül a kiemelkedéshez is kapcsolhatjuk, vagyis természetlen, növényzet nélküli helyet jelölhettek a névvel (2007). A *Tó-bérc* (1349: *Toberch*, Gy. 2: 197), *Tó-mál* (1324/1335: *Thoumal*, A. 2: 161) nevek előtagja — az előbbi példától eltérően — nem helynévi előtaggal, hanem földrajzi köznévvvel utal a lokális érintkezésre.

3.2. A *Méneserdei-bérc* (1326: *Meneserdeyberch*, Gy. 3: 326, 363, 380), *Ökörmező* (1291: *Wkurmezeu*, Gy. 2: 460, 543) elnevezésekben *t á j r é s z* neve jelenik meg. A *Sötétbükk* (1326: *Setethbyk*, Gy. 3: 501–502, 514) hegynév elsődlegesen bizonyára erdő megnevezésére szolgált. Hegynévként az előzőekhez hasonlóan egyrészes, hiszen csupán egy funkcionális jegy fejeződik ki benne: ’(a hegy,) amelyet a Sötét-bükk nevű erdő borít’. A *Büdös-hegy* (1349: *Bydushyg*, Gy. 2: 197) név előtagja az oldalában lévő *Büdös-barlang*-ra utalhat, amelybe gázok szivárognak, a barlang ezekről kapta a nevét, a hegy pedig vélhetően a barlangról (vö. FNESz).

A *Kőpest* (1340: *Kwpesth*, Gy. 2: 302) és *Munuhpest* (1266/1283: *Munuhpest*, Gy. 2: 461, 545) hegyneveink második néveleméről többek között DÉNES GYÖRGY tanulmányában olvashatunk (1997, 1999). Az ógyházi szláv, illetve

²⁰ Erről a névadási módról TÓTH VALÉRIA írt részletesen a *Helynevek a helynevekben* című tanulmányában (1999).

bolgár-szláv nyelvben a *pest* köznév 'kemence' és 'üreg, odú, barlang' jelentésű. Ilyen kettős jelentéssel vehette át a magyarság is. DÉNES GYÖRGY kutatásai szerint, ha a *pest* szó „hegy vagy szikla nevében, illetve a hegy (mons) vagy a kő, szikla (rupes) szavakkal összefüggésben fordul elő, akkor ott a szó 'üreg, barlang' jelentésére kell gondolnunk”, azaz erről lehet szó a *Kőpest* név esetében is (1999: 108, vö. még HEFTY 1911: 340, MELICH 1925–1929: 139, 1938: 131, FNESz. *Pes-kő*). A két név tehát a hegy oldalában lévő barlangokról vonódhattott át a hegyre.²¹ Felhathetően ez a szemantikai tartalom jelenik meg a *Macskalyuk* (1323: *Machkaluk*, Gy. 2: 564, 586) hegynévben is, mely elsődlegesen talán a hegyen, a hegy oldalában lévő üreget, nyílást, vélhetően vadmacska tanyahe-lyét jelölhette (vö. DÉNES 2005: 164).

3.3. Az egyik leggyakoribb névadási forma az, amikor a hegyet a közelében vagy a rajta lévő lakott helyről, azaz *t e l e p ü l é s r ő l* nevezik el: ez a névadói szemlélet jelenik meg például a *Bodajk* ([1200 k.]: *Bodoctu*, Gy. 2: 322, 351), *Nyír* (1244: *Nyr*, Gy. 2: 224, 225, 303),²² *Garáb* (1234/1550: *Grab*, Gy. 4: 243, 322), *Gereg* (+1275/[XIV.]: *Gyrik*, Gy. 3: 42, 94, 139), *Káloz* (1324/1325: *Kaluz*, Gy. 4: 704) egyrészes, illetve az *Akna hegye* (1177/1202–1203/1337: *Acnahege*, Gy. 2: 102, 130, 131), *Apoc halma* (1261/1323: *Apuchholma*, Gy. 3: 118), *Kemecse hegye* (1325/1380/1470: *Kemechehegye*, Gy. 4: 585, 660), *Kocsola mála* (1339/1350>1520: *Kwcholamala*, Gy. 4: 571, 575, 579), *Dióstelek bérc* (1327/406: *Dyostelucberce*, A. 2: 323), *Dorog-hegy* (1249: *Durugheeg*, Gy. 2: 208, 303), *Enyed-bérc* (1299/1338: *berch Enid*, Gy. 2: 136), *Poddráj-bérc* (1326: *Podriaybirch*, Gy. 3: 325, 341) kétrészes nevekben. A településhez való viszonyítás a kétrészes nevekben — mint a példák is mutatják — megjelenhet a településnév és birtokos személyjeles földrajzi köznév összetételében, de kifejezheti ezt a viszonyt jelöletlen kapcsolat is. A *Börzsöny* (+1258: *Berseny*, Gy. 3: 150, 184, 241) hegység neve szintén településnévi eredetű, *Nagybörzsöny* község nevéből származtatható.²³

Az azonos nevet viselő település- és hegynevek egy részénél nem állapítható meg egyértelműen az alakulás iránya. TÓTH VALÉRIA a *Garaduc* (1302: *Graduch*, Gy. 1: 441) nevet említi meg példaként Bars vármegyéből: a *Garaduc* név a szláv *grad* 'vár' jelentésű közszóra vezethető vissza, ez azonban nem dönti el a kérdést, hiszen, noha a várak többnyire hegyen épültek, ez a motiváció a telepü-

²¹ A barlangnév > hegynév alakulás idejére vonatkozóan, illetőleg hogy ténylegesen átvonódott-e a név a kiemelkedés megjelölésére, a vizsgált korszakból nincsenek információink.

²² Amennyiben a hegynév az elsődleges, növénynévből alakult.

²³ A börzsönyfával való összekapcsolás minden realitást nélkülöz, a börzsöny- vagy berzsényfa mintegy hatvan faja ugyanis kizárólag a meleg égövön tenyészik (KISS L. 1997a: 163). Talán az magyarázhatja a korábbi növénynévi származtatást, hogy az oklevelekben *silva*-ként megjelenő *Börzsöny* hegynév mögött olyan elsődleges erdőnevet gyanítottak, amely jellegzetes fájáról kap-hatta a nevét.

lésnevekben is megjelenhet (2001a: 151). Ehhez hasonló a *Kánya* (1326>1520: *Kana*, mo., Gy. 4: 571, 578) név Pest vármegyében, amely szintén hegynék és településnek a neve. A *Kánya* hegynév esetében emiatt kétféle szemantikai tartalom is feltételezhető, utalhat a hegy állatvilágára — amint láttuk, a hegynévek körében ez gyakori névadási motívum —, s ebben az esetben feltehetően a hegyen lévő település hegynévi eredetű. A másik lehetőség, hogy a *Kánya* nevű település megjelölése vonódott át a hegyre. Ez különösen abban az esetben valószínű, ha a településnév az állatnévből alakult *Kánya* személynévből jött létre (vö. 1211: *Cana* szn., ÁSz.). A személynévi metonímia a településnevekre ugyanis tipikusan jellemző névadási mód a korai ómagyar korban. Az ugyanitt említhető Liptó vármegyei *Medekes* (1264/1696: Berch *Medokys*, Gy. 4: 80) egyszerre jelöl patakot, települést, hegyet és földterületet, s ez még inkább megnehezíti (sőt, lehetetlenné teszi) ilyen időtávtalból a köztük lévő történeti viszonyok bemutatását, a név etimológiája alapján csupán annyit tudunk megállapítani, hogy a négy objektum megjelölése közül a víznév lehet az elsődleges (vö. szlk. *medokjś* ’savanyúvíz, ásványvíz’, KISS L. 1999a: 11).

Olyan esetekben, amikor a hegy neve megegyezik a település nevével, időnként kétségeink merülhetnek föl a hegynév valós, önálló létezését illetően. Esetenként valószínűbb ugyanis, hogy az okleveles adatok csupán azt jelzik, hogy az adott településen lévő hegyről van szó: például a *mons Pákozdi* ([1200 k.]: montem *Pacostu*, FNEsz. *Pákozdi*) szerkezet e szerint ’Pákozdi település hegye’ jelentéssel bírhat, s benne a *Pákozdi* név csupán a települést jelöli, a hegyet nem nevezték ily módon.²⁴

3.4. A hegy pontos elhelyezkedésére utal a *Borsodi-Dobódel* (1243: *Borsodi Dubodel*, Gy. 1: 740), illetve a csak latin, esetleg orosz alakban adathozható *Erdélyi-havasok* (1247 Pp/Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis*, Gy. 2: 97), *Pannónia hegye* (1002/+1001/[XII.]: *Monte supra Pannoniam*, Gy. 2: 564, 626–629), *Pannónia Szent hegye* (+1157/1230 k.: *Sacro Monte Pannoniae*, Gy. 2: 626–629), *Magyar-hegyek* (Orosz évk. [–1116]: *горы Угорьския*, Gy. 1: 519) stb. is. Ezekben a nevekben a viszonyítás *n a g y o b b t á j e g y s é g e k h e z* történik. E formák valós magyar helynévi használata azonban erősen kérdéses.

3.5. Minthogy a hegyek korával a nép aligha foglalkozhat, az *Új-rez* (1324: *Wyritz*, Gy. 4: 480), *Új-mál* (1295: *Wymal*, Gy. 4: 585, 698) nevek bizonyára valami más (konkrétan a névben meg nem határozott) dologhoz való viszonyt fejezhetnek ki, olyan új dologra vonatkoztatva jelölik meg a hegyet, ami a kiemelkedésen van.

3.6. A bővítményrész a hegy viszonyított (relatív) helyzét adja meg a *Belső[-hegy]* (1341/1347: montem *Belsew*, Gy. 3: 42, 125),

²⁴ Későbbi adatok híján hasonló bizonytalansággal — amint már utaltam is rá — a kiemelkedéseknek más helyfajta névvel való megjelölése kapcsán is számolnunk kell.

Köz-bérc (1228/1378: *Cuzberch*, Gy. 2: 45; 1283/1285/1338: *Kwzbirch*, Gy. 4: 42, 57), *Közép-bérc* (1296: *Kyzezbirch*, Gy. 2: 102, 131), *Közép-kő* (1240: *Cuzezku*, Gy. 2: 461, 499), *Közép-magas* (1299/1467: *Kwzapmogos*, Gy. 4: 596) és *Közép-mál* (1326/1400: *Kuzezmal*, Gy. 2: 208, 272), *Közép-tető* (1256: *Kuzepteteu*, ÁÚO. 2: 268) stb. nevekben, ezek bizonyára a hegy középső vonulatára utalnak. Az *Elő-mál* (+1269: *Eleumal*, Gy. 4: 585, 634, 682) név pedig a névadók nézőpontjából elől lévő, elülső hegyoldalt vagy hegyvonulatot jelöli meg. Amint az idézett példák mutatják, ebben a funkcióban a *köz*, *közép* lexémák a leggyakoribbak.

1.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek

Minden helynévallományban akadnak természetesen olyan nevek is, amelyek esetében többféle névadási indíték is szóba jöhet a név magyarázatában (ilyenekre már a fentiekben is láttunk példákat). A névadási szituáció ismeretének hiányában, csupán a névből kiindulva a régi helynevekkel kapcsolatban a névelemző különösen gyakran kerülhet ilyen helyzetbe. T ö b b f é l e k é p p e n é r t e l m e z h e t ő k — a már említett eseteken túl — például a *Béla* (1238/1296–1301: *Wela* [ɔ: *Bela*], Gy. 2: 102, 166, 170) és a *Dobó* (1332: *Dobo*, Gy. 4: 326, 449) hegynevek. Az előbbi keletkezhetett pusztá személynévből magyar névadással (vö. 1138/1329: *Bela* szn., ÁSz.), de tekinthetjük jövevénynévként is, amely a szláv *belij* 'fehér' jelentésű szó nőnemű alakjára vezethető vissza; vö. *Béla (gora)* 'fehér (hegy)' (ŠMILAUER 1970: 38). A Nyitra vármegyei *Dobó* hegynév kapcsán feltételezhetjük egyrészt, hogy pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, vö. 1254/1374/1378: *Dobou* szn. (ÁSz.). Magyarázhatjuk másrészt a szláv *dobъ(въ)* 'tölgy(es)' szóból alakult szláv jövevénynév átvételeként is (ŠMILAUER 1970: 57).

A funkcionális-szemantikai síkon többféleképpen elemezhető névrészszerpek megállapításában a korai ómagyar kor hegynévrendszeréről való ismeretek olykor a segítségünkre jöhetnek. Névrendszereti alapon valószínűsíthető, hogy a Bihar vármegyei *Vámos reze* (1256/1283//1572: *Vamusreze*, Gy. 1: 600) nevű kiemelkedés egy vámszedő hellyel hozható kapcsolatba: a névben a közeli *Vámos* nevű mezővel (1256/1283//1572: campi *Vamus*, Gy. 1: 600), esetleg egy adatokkal nem igazolható, a mezőnek is nevet adó településsel való lokális kapcsolat fejeződik ki, ugyanis az „árumegállító joggal rendelkező települések, valamint a környező falvak lakói gyakran arra törekedtek, hogy a helység elnevezésében megjelenítsék a közlekedési-kereskedelmi funkciót” (SZABÓ G. 1998: 133). Kizárhatjuk azonban, hogy a hegynek lehetett volna vámjoga.

Természetesen minden helynévrendszernek vannak olyan elemei is, amelyek funkcionális-szemantikai szerkezetét alapos vizsgálat sem tudja felderíteni. Ennek megfelelően a *k a t e g o r i z á l h a t a t l a n* hegynévi elemek csoportjába tartozónak tekintem többek között a *Cletischa* ([1270]/1270: *Cletischa*, Gy.

3: 151, 259), *Hokocs* (1325: *Hococh*, Gy. 1: 192, 197), *Klics* (1336: *Kylych*, Gy. 2: 44, 69), *Pippincs* ([1293–1313]: *Pyppinch*, Gy. 2: 84), *Valcs* (1348: *Walch*, Gy. 1: 197), *Zaurs* (1228/1378: *Zaurs*, Gy. 3: 373) térszínformaneveket. Néme-lyiküknek még a hangalakját sem sikerült rekonstruálni, mások viszont esetleg a szláv vagy német származás gyanúját kelthetik. Az ide sorolt nevek természetesen csak a napjainkban rendelkezésre álló ismeretek alapján kategorizálhatatlanok, a régiségben még szolgálhattak valamiféle információval a névhasználók számára.²⁵

²⁵ BÍRÓ FERENC ezeket a neveket a mai névhasználók szempontjából kiindulva a megnevező funkciójúak közé tartozónak tekinti (2002: 77), ezt azonban a régi korokra visszavetíteni semmiképpen nem lenne szerencsés.

2. Történeti elemzés

Amennyiben a hegynévadási szokásokról teljes képet akarunk kapni, a névadási motívumok és a helynevek lexikális arculata mellett vizsgálnunk kell azt is, hogy milyen névalkotási módok szerint jönnek létre az új hegynevek, vagyis — a névrendszer oldaláról nézve — melyek azok a hatóerők, amelyek a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését irányítják. Az ilyen irányú vizsgálatokat keletkezéstörténeti szempontú helynévelemzésnek nevezzük (HOFFMANN 1993: 67).

A történeti vizsgálat során a névanyag keletkezése mellett a nevek változástörténetét is feltárjuk. Az elemzések során számolnunk kell ugyanis azzal, hogy „a mindenkor meglévő helynevek — modellhatásuk által, a beszélők névkompetenciája révén — alapvetően meghatározzák a rendszer új elemeinek jellegét is. A nevek lexikális-morfológiai arculatának állandó változása azonban nemcsak az új nevek keletkezését érinti, hanem a meglévő helynevek nyelvi szerkezetének átalakulásában is kifejeződik” (HOFFMANN 1993: 67). A neveket mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a történeti tipológia kategóriáiba, vagyis a névkeletkezési típusok megállapításakor csupán arra a pillanatra vagyunk tekintettel, amelyben egy adott hangsor a magyar helynévrendszer elemévé válik; az adott nyelvi szerkezet korábbi (más nyelvekbeli vagy magyar közsói) történetét, alakulásmódját e keretek között szükségtelen tárgyalnunk (uo., lásd még TÓTH V. 2001a: 166).

A helynevek a nyelv(ek)nek éppen olyan szerves részei, ahogyan a közszavak, ezért változásaikat, alakulásukat ugyanazok a tendenciák határozzák meg, mint a közsói réteg esetében. A keletkezéstörténeti elemzés alapkategóriáinak kialakítása során ezért a közsói nyelvtan által kimunkált szóalkotási formákat kell elsősorban szem előtt tartanunk. Mivel a szóalkotásnak két — külső és belső — szintjét különböztetjük meg, ennek megfelelően kell ezt a két szintet a helynevek kapcsán is elkülöníteni. Ezen belül vizsgálhatjuk továbbá, hogy a belső szóalkotás a meglévő nyelvi elemek jelentésének átértékelésével történt-e (jelentésbeli helynévalkotás) vagy alakú eszközökkel (szóösszetétel, szóképzéssel), netán a már meglévő helynév szerkezete alakult át (a szerkezeti változásoknak nevezett nyelvi folyamatok eredményeképpen). A névalkotási módok között további összefüggéseket is megfigyelhetünk a névalkotó elemek viszonylatában. A szintagmatikus és a morfematikus szerkesztéssel alkotott nevekben a meglévő helynevek és a nyelv más rétegei (közszók, személynevek) egyaránt részt vehetnek, míg a szerkezeti változások és a névátvétel csak a helynévanyagra korlátozódik. A jelentésbeli helynévalkotás alcsoportjai ebből a szempontból

megoszlanak, hiszen a jelentéshasadás csak a köznevekkel, a jelentésbővülés és -szűkülés, illetve a névköltöztetés pedig csak a helynevekkel áll kapcsolatban. A metonimikus és a metaforikus helynévalkotás ugyanakkor bármely szóréteget érintheti (vö. HOFFMANN 1993: 69, TÓTH V. 2001a: 166).

A régi helynévrendszer vizsgálata, illetve ezen belül a történeti elemzés persze mindig szükségszerűen bizonytalanságokkal jár együtt, az idő távlatából ugyanis egy-egy helynév keletkezését nem egyszerű megítélni, és nem is minden esetben oldható meg a feladat megnyugtatóan. Mindig akadnak ugyanis olyan nevek, melyek funkcionális jellegük és lexikális felépítésük alapján több névalkotási móddal is magyarázhatók. Ilyen esetekben gyakran nem is célszerű egyértelműen állást foglalni egyik vagy másik lehetőség mellett, a helynévrendszer jellemző vonásai alapján azonban egyiket vagy másikat esetleg mégis valószínűbbnek tarthatjuk (TÓTH V. 2001a: 166).

2.1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult hegynevek

A kétrészes hegynevek kialakításában a szintagmatikus szerkesztés szinte teljes kizárólagosságot élvez. Ilyen módon természetesen csak két funkcionális névrészt tartalmazó nevek keletkezhetnek. Ezeknek a szerkezeteknek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotátumáról, tehát mindkét névrész valamilyen funkcionális jegyet fejez ki.

A szintagmatikus szerkesztésben mint névalkotó folyamatban résztvevő névrészek jellegét illetően nincs nyelvi korlátozás abban a tekintetben, hogy bármelyik névrész lehet közszó vagy tulajdonnév (helynév és személynév), más szempontból pedig egyszerű vagy összetett. S az adott nyelvi jelsor névsége tekintetében mindenképpen a két névrész mint szerkezeti egység közötti nyelvtani viszonyt tarthatjuk meghatározónak,²⁶ eltérve ezzel a TNyt. gyakorlatától, amely a nevekben megtalálható lexémák közötti kapcsolat alapján jellemzi a neveket (vö. HOFFMANN 1993: 59).

A TNyt. e fejezetét jegyző ZELLIGER ERZSÉBET a korai ómagyar kori földrajzi neveket ugyanolyan szerkezetűnek tartja, mint a közszavakat és a személynéveket, csupán aránybeli eltéréseket feltételez a különböző összetételi típusok között, vagyis úgy látja, hogy a minőségjelzős és a birtokos jelzős szerkezetűek csupán számbeli fölényben vannak a más módon keletkezett nevekhez képest.²⁷ Valójában azonban a helynevek kategóriájában alanyi és a tárgyias összetétellel nem találkozunk, ZELLIGER szerint azért, mert még „nem kerültek elő adatok” (1991a: 540). A feltárt névanyag azonban azt mutatja, hogy a földrajzi nevekkel,

²⁶ A helynevekre — minthogy szintaktikai értelemben is szónak tarthatók — a közszókhöz hasonlóan bináris szerkezet jellemző (ehhez lásd HOFFMANN 1999: 211).

²⁷ A grammatika kívánalmaihoz hasonló vizsgálati szempontokat érvényesít ZELLIGER ERZSÉBET a szóösszetétellel keletkezett korai ómagyar kori tulajdonnevekkel foglalkozó önálló tanulmányában is (1991b).

köztük a hegynevekkel kapcsolatban nagy valószínűséggel el kell vetnünk mind az alanyos, mind a tárgyias szerkezet létezésének a lehetőségét.

A helynévrendszer legősibb rétegét minden bizonnyal a melléknévi vagy főnévi jelzőből és földrajzi köznévből felépülő helynevek alkotják, ami megfelel az általános nyelvi jelöletlenség alapelvének. A hegynevek körében is nagy számban találunk jelöletlen összetételeket: *Nagy-bérc*, *Kerek-domb*, *Fenyő-mál* (1307: *Fenyőmál*, Gy. 2: 207, 306), *Hallgató-hegy*. Akadnak közöttük ugyanakkor nyelvileg jelölt összetételek is: *Tebe orra*, *Gyula havasa*.

1. A m i n ő s é g j e l z ő s s z e r k e z e t e k képezik a kétrészes hegynevek legnagyobb elemszámú alcsoportját. Ezek szükségszerűen mindig jelöletlenek, hiszen nincs olyan toldalékelem, amely a minőségjelzős viszonyra utalna,²⁸ például *Nyerges-bérc*, *Homok-hegy*. Az ilyen típusú nevek között is további alcsoportokat különíthetünk el, továbbra is a közsői nyelvtan kategóriáit szem előtt tartva.

A kiemelő jelzői összetételben az előtag mindig a jelölt objektum valamely jellemző tulajdonságát fejezi ki, s ennek megfelelően túlnyomórészt melléknév áll ebben a szerepben, amely lehet képzett (*Ágas-halom*, *Agyagos-bérc*) vagy képzetlen (*Meleg-hegy*, *Vörös-kő*). Találkozhatunk ugyanakkor főnévi, elsősorban növénynévi, illetve állatnévi jelzővel (*Jávor-hegy*, *Sertés-hegy*), s néhány esetben folyamatos vagy befejezett melléknévi igenévvel (*Akaszto-hegy*, *Hasadt-kő*: 1331: *Hasathkeu*, Gy. 1: 40, 100) is. Ennek megfelelően a bővítményi rész meglehetősen sokféle funkciójú lehet: jelölheti például a domborzati forma valamely külső vagy belső tulajdonságát (pl. *Nagy-havasok*, *Homorú-tető*, *Árnyék-mál*, *Homok-hegy*) stb. Természetesen az utótagok között a földrajzi köznévek előfordulása, vagyis a hely fajtájának a megjelölése a leggyakoribb. Célszerű elkülönítenünk e kategórián belül azokat a hegyneveket, amelyekben a 'valamely település határában található hegy' szemantikai tartalom fejeződik ki: *Báré-bérc* (1326: *Bareberch*, Gy. 3: 343, 379), *Dorog-hegy*. Ezek a nevek ugyanis közel állnak a 'valamely településnek a hegye' jelentéssel leírható jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű nevekhez.²⁹

²⁸ GYÖRFFY ERZSÉBET a víznevek lexikális szerkezetének bemutatása során — eltérve HOFFMANN ISTVÁN modelljétől — a képzett melléknévi előtagú összetételekben (pl. *Pisztrángos-patak*) szereplő -s képzőt nem melléknévképzőnek tekinti, hanem a névrészek viszonyát jelölő formánsnak. Eljárását az indokolja, hogy dolgozatában a víznevek lexikális elemzése mellett érinti a nevekben megjelenő szemantikai tartalmat, illetőleg a nevek létrehozásában szerepet játszó névalkotási szabályokat is. A három szempont együttes bemutatásakor pedig célszerű az azonos szerepű névrészeket együtt vizsgálni. Ennek megfelelően a példában szereplő víznév *pisztrángos* lexémáját (amely az alapmodellben a képzett melléknevek között szerepelne) az állatnevek csoportjába, azon belül a jelölt lexémák közé sorolja, ezáltal lehetővé téve, hogy az azonos szerepű névrészekhez tartozó nyelvi kifejezőmódokat és keletkezéstörténeti kategóriákat egyszerre láthassuk (2004).

²⁹ A *Báré-bérc*, *Dorog-hegy* típusú nevek tulajdonképpen csak formailag tekinthetők jelzős szerkezetnek, valójában a jelentéssűrítő szerkezetekhez állnak közel.

A kijelölő jelzői szerkezet a hegynevek körében nem igazán jellemző. Ebben az esetben a név előtagja az azonos nevet viselő objektumok közül kijelöli valamelyiket, azaz bennük a jelző csak valamihez viszonyítva értelmezhető. Az egymással korrelatív kapcsolatban álló nevek, névpárok esetében tehető fel ez a viszonyítási rendszer: a *Kis-Galya*, *Nagy-Galya* nevek — amint korábban említettem — vélhetően egymáshoz, illetőleg a *Galya* hegynévhez viszonyítva értelmezhetők. A Somlyó körüli bércek nevei között is több hasonló felépítésűvel találkozunk: *Atya-Bükk-fő*, *Badacsony-Bükk-fő*, *Vár-Bükk-fő*. A feltehetően elsődleges *Bükk-fő* helynév utóbb megkülönböztető jelzői előtagokat kapott: az *Atya-*, *Badacsony-*, *Vár-* első névrészekkel kapcsolódva vélhetően a hegy különböző részeinek nevei (esetleg önálló kiemelkedések elnevezései) lehettek. A kijelölő jelzői szerkezetű nevek közé sorolhatók a *Köz-bérc*, *Közép-bérc*, *Középhegy* (1377: *Kezepheg*, KNEZSA 1943/2001: 188) típusú nevek is, amelyekben az utótag földrajzi köznév, azaz a viszonyítás más kiemelkedésekhez képest történik.

2. M e n n y i s é g j e l z ő s s z e r k e z e t b ő l alakultak a *Három-hegy*, *Két-halom* neveink. Bennük a jelző tőszámnév, s a jelzett szó hegyrajzi köznév. E nevek vizsgálati anyagomban a kétrészes hegynevek elenyésző hányadát alkotják, létük mégis azt mutatja, hogy az ómagyar korban is ismert volt ez a névadási forma. Az ilyen típusú szerkezetekkel kapcsolatban sem lehet jelöltségről beszélni, hiszen bennük is mindig az ősi jelöletlenség érvényesül.

3. Történetileg egyes szakmunkák szerint későbbi jelenség a grammatikai eszközökkel való megjelölés (HORVÁTH 2003 246–247). A jelzős szerkezetek körében csupán a birtokos jelzős kapcsolatokban van erre lehetőség, birtokos személyjel felhasználásával. Az ősi forma itt is a jelöletlenség lehetett, amely azonban napjainkig él: *Gáld-bérc* (1299/1369/1590: *Galdberch* [ɔ: *Galdberch*], Gy. 2: 102, 134), *Király-hegy* (1323: *Kyralhegh*, Gy. 2: 564, 586), *Sárkány-hegy* (1326/1400: *Sarkanheg*, Gy. 2: 207, 272, a *Sárkány* talán családnév). Amennyiben személynév található a bővítményrészben, a nevet a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetűek alcsoportjába sorolom. Ide tartozónak tekinthetjük a helynévi előtagú hegyneveket is, funkcionális szempontból azonban ezek a megnevezések jórészt az általuk jelölt objektum elhelyezkedésére utalnak. A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű hegynevek második névrészában csaknem kizárólagosan földrajzi köznévi lexéma áll (de lásd pl. a helynévi utótagot tartalmazó *Bökény Somlya* névalakot).

A birtokos jelzős szerkezetek következő kapcsolódási foka az, amikor a birtokszón nyelvi elem utal a birtokos jelzős viszonyra,³⁰ például *Mátyás hegye* (1341/1347: *Mathyashege*, Gy. 2: 485), *Apát havasa*, *Bata köve*, *Balog Péter*

³⁰ TÓTH VALÉRIA önálló tanulmányban foglalkozott a birtokos jelzős szerkezetű helynevek típusaival (1996, lásd még 2001a: 170–176).

halma. Az ilyen típusú szerkezeteket kezdetben valós birtoklásviszony kifejezésére használták, később azonban helyviszonyra utaló szerep vonódott el bennük, s ez utóbbit látjuk például a *Pannónia hegye*, *Pozsega havasa* (1294: *Posogahouosa*, Gy. 1: 249) típusú névalakokban. Ezek minden esetben a hegy pontos elhelyezkedésére utalnak, az *Akna hegye* névben például az 'Akna településen, illetve annak határában található kiemelkedés' szemantikai jegy fejeződik ki. Valamely más objektumhoz való viszonyítást láthatunk a *Hagymás-köz bérce* hegynévben: a kiemelkedés vélhetően a *Hagymás-köz* nevű terület közelében helyezkedett el.

Gyakran a TÓTH VALÉRIA által osztály–egyed viszonyként (2001a: 173) meghatározott kapcsolat fejeződik ki a birtokos jelzős szerkezetű hegynevekben, a *Csemernye havasa* (1299/1369/1590: *Chemernehawasa*, Gy. 2: 102, 134), *Zsarnó hegye*, *Dolna bérce*, *Viszoka hegye* nevek kapcsán talán ezzel is számolhatunk. Ezek alaptagja minden esetben az objektum fajtáját jelölő hegyrajzi köznévi név, ami a pontosabb azonosítást szolgálja, míg az első névrészben jórészt megnevező szerepű, idegen eredetű helynevek állnak. Ide tartozhat a *Szernye halma* névalakulat (vö. TÓTH V. 2001a: 174) is: a név előtagja feltehetően szláv eredetű (vö. FNESz. *Szernyemocsár*, vö. még BÁRCZI 1951: 57), tövében a szl. **sърna* 'őz' állatnév rejlik, amelyhez a szláv *-jb ~ -ja ~ -je* birtokosképző járult (KNEZSA 1941: 205),³¹ utótagja a *halom* birtokos személyjeles alakja. Funkcionális-szemantikai jellege 'olyan kiemelkedés, amelynek Szernye a neve' tartalommal írható le. A legtöbb esetben azonban nem egyértelmű a névalkotási móddal való alakulás, az alkategóriába sorolható nevek ugyanis szerkezetileg pontosan megfeleltethetők a kiegészüléssel keletkezett nevek felépítésének. A két névkeletkezési mód elkülönítésének nehézségeire TÓTH VALÉRIA is utal (2001a: 173). Bizonyosan az osztály–egyed viszony jelenik meg azonban a magyar hegynévi bővítményrész és hegyrajzi köznévi összetételével alakult nevekben. A *Magas-hegy bérce* névben az első névrész önmagában is a kiemelkedés neve, s erre a *hegy* lexéma utal is, mégis összekapcsolódott a *bérc* földrajzi köznévvvel, s így szemantikai szerkezete 'olyan bérc, amelynek Magas-hegy a neve' tartalmúvá alakult.

A birtokos jelzős szerkezetű nevek között kis számban találhatóunk rész–egész viszonyt tükrözőtető neveket is (vö. TÓTH V. 2001a: 174). Ezekben a nevekben az első névrész jelenti az egész objektumot, a második névrész pedig ennek egy kisebb részét, pl. *Meggyes-mál eleje* (1212: *Mediasmaiele*, FNESz. *Tapoly-meggyes*), amely a *Meggyes-mál* nevű hegy(oldal) elülső részének megjelölése lehet.

Nem túl nagy számban ugyan, de olyan birtokos jelzős szerkezetű hegynevek is felbukkannak, amelyek szemantikailag inkább minőségjelzősnek tarthatók, hi-

³¹ FEHÉRTÓI KATALIN szerint azonban személynevet (*Cherne*) gyaníthatunk benne (2006: 166, ehhez lásd még HOFFMANN 2010: 189).

szén az adott kiemelkedés valamilyen sajátosságára utalnak. Esetükben a birtokos személyjel tehát helynévi formáns értékkel szerepel a névben, bizonyára a fent bemutatott típusok analógiás hatására. A *Bálványos halma* ([1330 k.]: *Balwanusholma*, Gy. 1: 515), *Gyepűs bérce*, *Somos bérce*, *Sziles bérce* nevekben a birtokos személyjel gyaníthatóan szintén helynévalkotó formáns szerepű, amely esetleg másodlagosan kapcsolódott az eredetileg jelöletlen névszerkezethez, amint azt a *Halom-hegy* (1254/1364/1399: *Holmheg*, Gy. 2: 461, 528) és a későbbi *Halom hegye* (1323: *Holmhyge*, Gy. 2: 461, 510) névpárja mutatja. Gondolhatunk ugyanakkor arra is, hogy e nevek egy részénél a szerkezet valójában rész–egész viszonyt tükröz, vagyis például a *Bálványos halma* név arra utalhat, hogy a kiemelkedés egy *Bálványos* nevű hely közelében emelkedik, talán a hely részének tekintik a névhasználók.

A helynevek körében természetesen nem fordul elő, hogy a birtokos jelzős szerkezet mindkét tagja jelölt lenne. A jelöltség–jelöletlenség fogalompár alkalmazható határozós és mellérendelő szerkezetek kapcsán is, de csupán a jelzős szerkezetekből alakult nevek csoportjában tekintjük osztályozó szempontnak. A mellérendelő szerkezetből alakult nevek a névrendszerben perifériális jellegűek, ilyenek csupán az egyesített települések mesterségesen létrehozott hivatalos nevei között fordulnak elő (és ott is ennek megfelelően inkább az újkori névadás részeként), a hegynevek körében ilyen névalakulatra nem bukkantam.

2.2. Morfematikus szerkesztéssel alakult hegynevek

A morfematikus szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elemet a névadók egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával teszik helynévi szerep betöltésére alkalmassá (HOFFMANN 1993: 73). A névalkotási módnak a HOFFMANN-féle leírás alapján négy alcsoportja különíthető el (1993: 68, 73): a helynévképzővel, a névszójelekkel, a helyragokkal és a névutókkal történő névalkotás. A morfematikus szerkesztés utóbbi három esetére azonban a vizsgált névrendszerben nem találtam meggyőző példát,³² a kor névalkotásában bizonyára periferekusak lehetettek, e névadási módok inkább csak a mai mikrotoponimákban realizálódnak.

A morfematikus szerkesztéssel létrehozott hegynevek (például *Halmod*, *Hegy*, *Dongó*) tehát kivétel nélkül h e l y n é v k é p z ő v e l alkotott névalakulatok. Helynévképzésnek az olyan eljárást tekintjük, „amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk” (HOFFMANN 1993: 75).

³² Az oklevelekben csak latinul (esetleg németül) szereplő *Alpes* (*Havasok*) hegyneveknek gyakorlatilag nem adatolható magyar megfelelője, amennyiben mégis, azok a latin alaktól eltérő névstruktúrát mutatnak, pl. *Apát havasa*, *Szép-havas*.

A régi magyar nyelvben a helynevek létrehozásában meglehetősen gyakori név-alkotási mód lehetett a képzés, a későbbiekben azonban ezt egyre inkább az összetétellel történő helynévalkotás váltotta fel (TÓTH V. 1997b: 147). A helynévrendszerben ugyanis — a viszonylagos állandósága ellenére — a névadás egyes időszakaiban más és más helynévtípusok lehetnek jellegzetesek, általánosabbak, úgymond divatosabbak (TÓTH V. 2001a: 179).

A helynévképzéssel alkotott nevek szerkezeti szempontból mindig egyrészesek. Ennek nem mondanak ellent a *Kövecses-halom*, *Csókás-kő*, *Akasztó-hegy*, *Lyukas-kő* típusú névalakulatok sem, mivel ezeket minőségjelzős szerkezetekből alakult kétrészes hegyneveknek tekintjük, amelyekben a bővítményrész, vagyis a jelző képzett melléknév, az adott lexikális egység tehát nem azáltal válik tulajdonnévi értékűvé, hogy *-s* vagy *-ó* képző vesz részt a szerkezetében.

A magyar nyelvben nincsenek külön képzők a helynevek létrehozására, a helynévképzők minden esetben közszoói szerepű képzőkből alakultak ki. A helynevekben szereplő közszavakban közszoói (pl. gyűjtőnévi, valamivel való ellátottságot kifejező stb.) funkciókban álló képzőknek ugyanis — különösen az egyrészes nevekben — a névhasználók gyakran tulajdonítják a 'hely' jelentést, és olyankor is felhasználhatják ezeket tulajdonnevekben, amikor az adott képzővel ellátott közszónak nincs köznévi megfelelője (HOFFMANN 1993: 75). BENKŐ LORÁND A Nyárádmunte földrajzi nevei című munkájában épp ezért hangsúlyozza, hogy a világosan földrajzinév-alkotó szerepű képzőket el kell különítenünk a pusztán közszoói funkciójúaktól (1947a: 40).

Névkorpuszomban a helynévképző csak ritkán kapcsolódik tulajdonnevekhez (személynévhez vagy helynévhez), általában közszavakból alakultak ily módon hegynevek. A korai ómagyar korban — a vizsgált névanyag alapján — az alábbi képzőket használták fel névalkotó elemként a hegynévadásban: *-s*: *Nyíres*, *Csókás*; *-d*: *Szilad*, *Halmod*; *-gy*: *Somogy*; *-i*: *Gencsi* (1325: *Genchi*, Gy. 1: 347); *-j* ~ *-aj* ~ *-ej*: *Erdej* ([1077–1095]/+1158//Pp. Reg.: *Erdey*, Gy. 3: 42, 115); *-ó*: *Akasztó* (1238/1296–1301: *Akazto*, Gy. 2: 166), *Somlyó* (1352: *Somlo*, A. 5: 632); *-sd*: *Kövesd* (1055: *Cuesti*, Gy. 2: 323, 432).

Ezekon kívül a szakmunkák megemlítik a *-g* ~ *-gd*, illetve a *-cs* helynévképzőket is, de ezekre az általam vizsgált hegynevek között nem találtam példát.

1. Az *-s* képzőt³³ tartalmazó hegynevek (*Borsós*, *Ökrös*) kialakulásával kapcsolatban kérdésként merül fel, hogy valóban szerepet játszott-e a képző a helynév létrehozásában, vagy csupán a közszoói forma alkotásában vett részt.

³³ A helynevekben szereplő *-s* képzővel B. LŐRINCZY ÉVA foglalkozott részletesen az *-s* ~ *-cs* képzőről szóló monográfiája egyik fejezetében (1962: 78–97). Hangsúlyozza, hogy az *-s* ~ *-cs* képzőcsalád az ómagyar kori földrajzi nevekben gazdag alaki és jelentésbeli változatokat mutat. Kitér továbbá arra, hogy a történeti helynevek egy része megfeythetetlen vagy többféleképpen magyarázható, mindez pedig a képzők jelentését is módosítja, többféleképpen értelmezhetővé teszi, illetve ennek köszönhetően a biztos etimológiákban is nehéz meghatározni a képzők egy-

B. LŐRINCZY ÉVA szerint az *-s* képző nem tevékeny részese a közszók helynévvé alakításának (mint például a *-d* képző), hanem minden esetben a képzőt már eleve tartalmazó közszói lexéma vált helynévvé. Az *-s* képzős növénynevek (s különösen a fanevek) ugyanis napjainkban gyakran földrajzi köznévként is funkcionálnak, bennük a képző — HOFFMANN ISTVÁN szavaival — „a ’hely’ fogalmát reprezentálja”. A *Nyíres* tehát ’olyan erdő, ahol nyírfák nőnek’ formában értelmezhető (1993: 96). A mai szókincsben emellett állatnévből (*halas* ’halban gazdag vízfolyás szakasza és környéke’, vö. NEMES 2005b: 83), a föld minőségére utaló szóból (*kavicsos* ’olyan talaj, amelyben kavics van’, vö. NEMES 2005b: 107) és egyéb jelentésű szavakból (*tilalmas* ’olyan terület, ahol nem volt szabad legeltetni’, vö. NEMES 2005b: 185) alakult *-s* képzős földrajzi köznevekkel is találkozunk (vö. HOFFMANN 1993: 77). Az efféle *-s* képzős földrajzi köznevek B. LŐRINCZY ÉVA szerint már az ómagyar korban is megvoltak, így az azonos alakú helynevek, s köztük a hegységek keletkezését jelentéshasadással is magyarázhatjuk (vö. 1962: 88).

D. BARTHA KATALIN szerint viszont az *-s*-nek — az ellátottságot kifejező és gyűjtőnévképző funkciójából — helynévképző funkciója is kialakult, s ezzel már a korai ómagyar korban számolhatunk (1958: 107). Könnyen belátható ugyanis, hogy a helynévképzés még domináns időszakában a névhasználók nyelvtudatában a különböző módokon alakult *-s* képzőt tartalmazó nevekben — a többjelentésű, helynévképzői funkcióban is használt elemek mintájára — az *-s*-nek is elvonódhatott helynévjelölő, helynévképzői szerepe. Hasonlóan vélekedik a TNYt. helynévképzőkről szóló fejezetének írója, SZEGFÜ MÁRIA is (1991: 255) utalva arra, hogy ez a formáns a későbbiekben is produktív marad.

A hegységekben szereplő *-s* helynévképző funkciójában azonban nyilvánvalóan csak akkor lehetünk biztosak, amikor a képzett névnek nincs közszói párhuzama vagy kétrészes változata. A régiségre vonatkozóan viszont az esetleges közszói párhuzamok léte, illetve területi elterjedtsége nem könnyen határozható

kori szerepét, jelentését (1962: 10). Elkülöníti a pusztai személynévből és a közszókból alakult földrajzi neveket, mert a bennük lévő *-s* képzők között minőségi különbséget lát. (Az általam vizsgált hegységi állomány valamennyi tagja az utóbbi kategóriába tartozik.) A közszókból alakult nevek könnyebben elemezhetők, és felismerhető a bennük lévő képző vagy képzőbórok, lehetőség van tehát arra, hogy a képzők jelentése alapján differenciálni tudjuk őket. B. LŐRINCZY a közszói eredetű helynevek képzős struktúráját tekintve hat alkategóriát állít fel: 1. gyűjtőnévképzősök, 2. jelzős szerkezetben előtagként állók, 3. bírás-, ellátottságképzősök, 4. egyéb jelentésárnyalatúak, 5. kicsinyítő képzősök (a *-cs* alakváltozat), 6. *-ás* képzősök (1962: 86–95). A HOFFMANN-féle leírás alapján a B. LŐRINCZY ÉVA által felállított második kategória tagjai (jelzős szerkezetekben előtagként állók) tulajdonképpen csupán az alaprészsel együtt vizsgálhatók, ezt a kétrészes neveknél meg is tettem, itt csak egyetlen megjegyzést fűzök hozzájuk. A minőségjelzős szerkezetekben szereplő *-s* képzős melléknevek lényegében a gyűjtőnévvé válás küszöbén állnak, de a jelentéstapadás, illetve a szófajkategória-átcsapás és képzőjelentés-váltás még nem ment végbe bennük (1962: 89). B. LŐRINCZY a többi szemantikai kategória kapcsán is hangsúlyozza, hogy az *-s* képző egyik funkciójában sem alakult helynévképzővé.

meg. További nehézséget jelent, hogy a képzett névalakulatok analógiájára a közszoói megfelelőekkel rendelkező nevek esetében szintén számolhatunk a képzéssel való alakulással is.³⁴ Ebből adódóan a hegynevekben szereplő *-s* képző funkciója, s ezzel összefüggésben az alakulásmód a legtöbb esetben nem egyértelmű. A *Somos* (1216 [c: 1217]/1230: *Sumus*, Gy. 3: 113, ÁÚO. 11: 140), *Halnyagos* (1390/1483: *Halagus*, Zs. 1: 207/1900, vö. m. R., N. *halyag* 'hólyagfa', FNESz.) és a *Nyíres* hegynevekben növénynévi jelentésű tőhöz járul a képző, e szócsoport elemei — mint láttuk — *-s* képzővel földrajzi köznévvé válhattak, amelyből jelentéshasadással alakulhatott erdőnév s abból metonimikusan hegynév, de nem zárhatjuk ki a helynévképzést sem.³⁵ Meglehetősen gyakori a képző állatnévi jelentésű tőhöz való kapcsolódása is hegynevekben: *Csókás*, *Ökrös*, *Ólyves*. Az utóbbi két név földrajzi köznévi használata ugyan ma nem adatolható, ez alapján mégsem állíthatjuk, hogy bennük a régiségben egyértelműen helynévképző funkciójú volt az *-s*. E két fő jelentéskörön túl a képzővel ellátott tövek igen változatosak lehetnek, az általam feldolgozott névanyagban szereplő nevek mindegyike a hely valamilyen tulajdonságára utal: *Kövecses*, *Meszes*, *Rögös* (1225: *Rugus*, Gy. 2: 207; vö. m. *rög* 'göröngy'), *Sarlós* (1390: *Sarlos*, Zs. 1: 155/1325; vö. FNESz. *Magyarsarlós*), ám a képző funkciója esetükben is bizonytalanul ítélhető meg.

2. A *-d* képző a *Halmod* esetében földrajzi köznévi tőhöz járul, a *Magasd* hegynévben a hegy méretére utaló melléknévhez kapcsolódik, a *Szilad* névben pedig a *szil* fanév ismerhető fel.

BÁRCZI a „legelevenebb” ómagyar kori képzőnek a *-d*-t tartja, amely legrégebbi forrásainkban elsősorban személynévből keletkezett helynevekben szerepelt. (Erre az általam vizsgált hegynevek körében ugyanakkor nincs példa.) Ezek analógiájára felteszi, hogy a képző kapcsolódhatott „nem nagyszámú növény, növényzet, majd egyéb természetes és mesterséges tárgy nevéhez, mint földrajzinév-képző, s az alapszó besugárzásából kapta a valamiben bővelkedő hely, vidék (...) stb. elnevezésének a funkcióját” (1958: 155). Minthogy azonban a képző ellátottságot kifejező funkcióját az azonos alapszón megfigyelhető *-d* ~ *-s* váltakozást mutató helynevek nem túl meggyőzően igazolják, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a *-d*-nek inkább a helynéviség jelölése lehetett a funkciója (vö. BÉNYEI 2009: 87–88). A meglehetősen kis számú *-d* képzős hegynevet ez utóbbi lexikai felépítés jellemzi.³⁶

³⁴ Az *-s* helynévképzői szerepe mellett szólhat még, ha változásviszonyban is megtalálható, például részt vesz képzőcserében: *Borsós* ~ *Borsód* (vö. TÓTH V. 2001a: 192). Az ilyen változások azonban jobbára a településnevek körében adatolhatók (ehhez lásd TÓTH V. 2008: 134–140, 2001a: 191–194).

³⁵ A névadók, névhasználók mentális folyamatait tekintve nem is igen lehet ezeket a folyamatokat elkülöníteni, inkább úgy értelmezhető, hogy az *-s* végű nevek mintájára egy újabb hely megnevezésére egy *-s* végű hangsor vált tulajdonnévvé.

³⁶ A víznevek esetében GYÖRFFY ERZSÉBET szintén ezt a szerepet tekinti általánosnak (vö. 2004: 134).

BÁRCZI a képző korai voltát ugyancsak hangsúlyozza: a magyarság által a 12. század után megszállt vidékeken már ritka, a 14. században pedig lényegében kicsinyítő és becéző funkciójában egyaránt kiavul a nyelvből (1958: 155, KNIEZSA 1943/2001: 19). A TNyt. szerint szintén igen koránról, már a 10. századtól adathozhatóak *-d* képzőt tartalmazó helynevek (SZEGFŰ 1991: 253–255). Ha a hegynevek legkorábbi okleveles említéseit tekintjük, azt találjuk, hogy *-d* képzővel már a 11. században, 1074-ben előfordult a *Mogyoród* (Chron. Hung. saec. XIV.: *Monorod*, Gy. 4: 498, 532) hegynév. A többi *-d* képzős hegynévről azonban csak a 13. századból maradtak ránk az első adatok. KRISTÓ GYULA részben vitatja BÁRCZI kronológiáját, s adatokkal alátámasztva ezzel összefüggésben a következőt állapítja meg (a településnevek kapcsán): „a földrajzi nevek létrehozásában a *-d* képző talán egészen a 15. századig eleven volt, aligha szabad tehát a *-d*-s végű helynevek túlnyomó többségét a 14. századnál régebbinek, netán jobbára csak 11–12. századnak elképzelni” (1976: 87–88, vö. még KISS L. 1997b: 184). Hasonlóan vélekedik BÉNYEI ÁGNES is: a képző produktivitása a legaktívabbnak tekinthető korai ómagyar kor után is megmarad, s még napjainkban is a helynéviség markáns jelölője (2009: 99–100, vö. még 2007: 58–60, 2010: 94–95). Megállapításukat — úgy gondolom — más névtípusokra, közte a hegynevekre is kiterjeszthetjük.

3. A TNyt. a *-d* képzővel együtt tárgyalja a *-gy*-t, mint annak alakváltozatát. BÉNYEI ÁGNES azonban — BENKŐ LORÁND nyomán (1998: 119, vö. még BÁRCZI 1951: 150) — eredetük, funkciójuk és alaktani viselkedésük alapján cáfolja ezt, noha azt is kiemeli, hogy a két képző a nyelvtudatban akár össze is kapcsolódhatott (2004: 95–96). Az egyetlen *-gy* képzővel alakult hegynévről (*Somogy*) a 13. századból való az első említés.

4. Az *-i* képzőt a TNyt. az *-é* birtokjel *-i* alakváltozatának rövidüléséből magyarázza megjegyezve, hogy a birtokjel funkcióban lévő *-i* a korai ómagyar korban helynévképző szerepben önállósult (SZEGFŰ 1991: 254–255). Az *-i* képzős helynevek jellemző csoportját alkotják ugyanis azok a nevek, melyek alapszava személyt jelent: vagyis a személynévből, foglalkozásnévből, nemzetségnévből, etnikai megjelölésekből *-i* képzővel alakult helynevek típusa (KNIEZSA 1949b: 100, KISS L. 1997b: 183). Ezek a szemantikai tartalmak persze jórészt a településnevek körében általánosak. A képző ugyanakkor közszei alapszavú helynevekben is megtalálható: *Mályi* (< *mál*, 1389: monte *Maly*, Zs. 1: 120/970). A két funkcionális-szemantikai csoport között nincs kimutatható időbeli eltérés, vagyis az adatok nem igazolják, hogy a helynévképző elsőként a személyt jelentő formákhoz kapcsolódva alakult ki, és csak ezt követően kapcsolódott egyéb közszei alapszókhoz. BÉNYEI ÁGNES ezek alapján a helynévképző előzményeként inkább a lativusragot valószínűsíti, melyből több úton is végbemehetett a helynévképzői funkció kialakulása (2002). A képzők poliszémiáját szem előtt tartva ugyanakkor talán kétirányú alakulással is számolhatunk: a településnevekben a

birtokjel funkció lehet az elsődleges, míg a természeti nevekben a lativusragból különülhetett el a helynévképzői szerep, ezért is járulhat más-más természetű alapszavakhoz a képző.

A hegynevek körében az *-i* képző nem igazán produktív, a fenti példa mellett csupán a *Gencsi* névben különíthető el, melyben vélhetően személynévhez (vö. *Guench* szn., ÁSz.) kapcsolódott.

5. Noha eredet szempontjából egymás alakváltozatainak is tekinthetnénk az *-i* és a *-j* képzőt,³⁷ történetileg azonban korán elkülönültek egymástól, s alaki viselkedésük, produktivitásuk, illetve későbbi sorsuk alapján önálló képzőkként kell velük számolnunk (vö. BÉNYEI 2004: 101–102, 2007: 58). A *-j* helynévképző önállósodása után ugyanis már a *-j/-aj/-ej* formák mutatnak alakítani váltakozást (vö. 2004: 101). A *-j* helynévképzőre elsőként BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet.³⁸ Véleménye szerint a *-j/-aj/-ej* képző a birtokjel (mai magyar *-é*) előzményétől kapta a nomen possessi funkcióját, s nemcsak maga vesz részt mind személy-, mind helynevek alkotásában, hanem alapszavai is mindkét tulajdonnévi kategória elemei lehetnek (vö. 1997: 69). Korpuszomban minden bizonnyal ez a képző fedezhető fel az *Erdej* névben.

6. Az *-ó ~ -ő* képző szerepel a hely funkcióját megjelölő *Akasztó*, *Farkasakasztó* (1355/1359: *Farkasakasztow*, A. 7: 568), *Leső* (1086: *Lessu*, ÁÚO. 1: 32, 33) hegynevekben, illetve a *Monymulató* (1212/1397/1405: *Monmulathow*, Gy. 1: 328) névben is, amennyiben ezt madarak fészkelőhelyeként magyarázzuk (vö. REUTER 1983: 236–240, FNESz. *Mulató-hegy*).³⁹ A *Kéklő* hegynév a *kéklík* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult, s a kiemelkedés színére utal. A *Somlyó* név vélhetően a hegy állapotát, lassan omladozó voltát jelöli meg (vö. KISS L. 1997a: 159). Szintén az *-ó ~ -ő* képzővel alakult a hangutánzó *Dongó* név. A hangutánzó többlétekezett hegynevek körében TÓTH VALÉRIA szerint általános az *-ó ~ -ő* képző, ezt találjuk például az abaúji *Zúgó* névformában is (2001a: 142).

7. A *Kövesd*, *Hegyesd* (+1212: *Hegest*, Gy. 4: 585, 679), *Nádasd* (1389: *Nadasd*, Zs. 1: 93/927)⁴⁰ esetében formailag az *-sd* képzőbókot különíthető el.

³⁷ A TNyt. eljárás módja ezt a felfogást tükrözi (SZEGFÚ 1991: 255).

³⁸ FEHÉRTÓI KATALIN a *-j* magyar helynévképző voltával szemben annak szláv személynévi formáns szerepét hangsúlyozta (2004, 2005).

³⁹ HEGEDŰS ATTILA szerint azonban a név második tagja, a *malató* ligetes erdős területek neve; közsői alapnak a régi *malágy* 'mocsaras bozót; bozótos, cserjés terület' szavunkat tekinti, amely az ósszláv **moldb* szóra vezethető vissza, s feltételezi, hogy *malado ~ malato* alakká is fejlődhetett. Hipotézisét azonban nem tudja bizonyítani. A *mony* bővítményrészben a *mogyoró* szavunkat látja: „a *mogyoró* alapszava a *mony* (a többi kicsinyítő képző rajta), s ezt az ómagyar korban a cserjeszerű növények sokkal tágabb körére alkalmazták, mint ma” (HEGEDŰS 1992: 56). A *malató mulató*-vá alakulásában a népetimológiára gyanakszik (uo.).

⁴⁰ A névben — a szemantikai tartalma alapján — talán egy adatokkal nem igazolható *Nádasd* víznevet gyaníthatunk.

Legkorábban a 11. századból adatolható *-sd*-t tartalmazó hegynév: a TA.-beli *cuesti* adat GYÖRFFY GYÖRGY szerint egy halom neve lehetett (1956: 413), HOFFMANN azonban a név jelöltjeként kiterjedtebb térséget, egy nagyobb határ-részt feltételez (2007: 264, 2010: 195). B. LŐRINCZY ÉVA említett tanulmánya szerint ugyanakkor ezekben a korai időkben aligha számolhatunk az *-st* ~ *-sd* képzőbokr egységes, gyűjtőnévképzői vagy helynévképzői funkciójával. Valószínűbbnek tartja ehelyett azt, hogy az *-st* ~ *-sd*-t tartalmazó helynevekben az *-s* jobbra gyűjtőnévképzői jelentést hordozhatott, a *-t* ~ *-d* pedig a közszóból helynévvé válást segítette elő (1962: 89). Noha a fenti nevek mindegyikében elkülöníthető olyan *-s*-re végződő szó, amely napjainkban földrajzi köznévként használatos: *köves* 'kövekkel fedett terület' (NEMES 2005b: 117), *hegyes* 'hegyes, dombos vidék, táj' (89), *nádas* 'náddal benőtt terület' (143), ezek azonban a régiségre vonatkozóan nem bírnak bizonyító erővel.

B. LŐRINCZY szerint tehát a *Kövesd* helynevet végső soron a *-d* képzővel alakultak sorába illeszthetjük be: a *kő* főnévből elsőként ellátottságot kifejező *-s* képzővel földrajzi köznévként alakult, s ehhez járult a *-d* helynévképző. Megítélés szerint azonban a névadók-névhasználók szempontjából számolnunk kell azzal, hogy számukra az *-sd* végű hangsorok helynévi jellege meghatározóvá vált, s újabb ilyen végződésű helynévi formák létrehozásához szolgált mintául. BÉNYEI ÁGNES is úgy véli, hogy a két képző az emberek nyelvtudatában funkcionálisan összekapcsolódhatott, s a helynévszerűség jelölője lehetett (2004: 100).⁴¹ A *Kövesd* hegynév kapcsán is feltehető tehát az *-sd* képzővel való alakulás. Ez utóbbi alakulást és a képzőbokr létét erősítheti a *Hegyesd* név kapcsán továbbá az is, hogy ennek első, 1212-es lejegyzésekor a *Hegest* forma mellett *Hyges* és *Hegis* változatait is megtaláljuk, tehát valójában az *-s* képző és az *-sd* képzőbokr váltakozását láthatjuk a névváltozatokban. A képzőváltakozás folyamatában pedig csakis a névhasználók által helynévképzőnek értékelt elemek vesznek részt.

2.3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett hegynevek

A jelentésbeli névalkotás során a névadók a nyelv meglévő belső elemkészletét használják fel helynévként úgy, hogy a név alakja, szerkezete nem változik, miközben új (helynévi) jelentése alakul ki. A jelentésbeli névalkotásban tulajdonnévfajták és közszók is részt vehetnek, s eredményeképpen mindig egyrészes helynév jön létre. A következő (fentebb már említett) folyamatok tartoznak ide: jelentéshasadás, jelentésbővülés vagy -szűkülés, névátvitel, indukciós névadás, névköltöztetés. Az utóbbi két típus azonban a régi hegynevek létrehozásában nem játszott szerepet.

⁴¹ Ezt erősíti, hogy az *-sd* képzőbokr az irodalmi és a hivatalos helynévadásban is produktív, vagyis a mai emberek nyelvtudatában is a helynévi jelleg jelölője, s képes új helynevek alkotására (vö. BÉNYEI 2007: 60, 2010: 95).

1. A puszta földrajzi köznévi helynévvé alakulását HOFFMANN ISTVÁN nyomán *j e l e n t é s h a s a d á s n a k* nevezzük (1993: 93). A jelenség meghatározása azonban korábban nem volt ilyen egyértelmű. SEBESTYÉN ÁRPÁD még meglehetősen általános értelemben használja a hasadás kifejezést: „a tulajdonnévvé válás ... a nyelvi hasadás egy típusa. A hasadás a tulajdonnévvé váló szó vagy szó szerkezet, szókapcsolat használatában következik be: az addig köznévi jelentésben, alkalmi funkcióban használt kifejezés egy adott nyelvi közösségben egyedjelölő szerepet is kap” (1971: 167). Korábban HOFFMANN ISTVÁN is hasonlóan vélekedett: „bizonyos nyelvi formáknak a korábbi köznévi mellett új, tulajdonnévi jelentése is kialakulhat egy kisebb-nagyobb közösség nyelvhasználatában” (HOFFMANN 1980: 12). Későbbi munkájában viszont már hangsúlyozza, hogy a hasadás fogalmát szűkebben kell értelmeznünk: a jelentéshasadás azt a névkeletkezési folyamatot jelenti, amelynek során „puszta földrajzi köznéből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — helynév keletkezik” (HOFFMANN 1993: 93), tehát az így létrejött nevek lexikális-morfológiai szinten mindig földrajzi köznévvé azonosak.

Nem ritka jelenség, hogy a földrajzi köznevek megkülönböztető elem nélkül helynévként használatosak. „A dolgok, objektumok egész osztályát jelölő, általános jelentésű köznévi típusba tartozó egyetlen egyedjelölővé válik” (HOFFMANN 1980: 12), vagyis a szó jelentéskörei kibővülnek. A *bérc* földrajzi köznévi korábbi jelentése: 'domb, kisebb hegy', emellett azonban a Doboka megyei Szentgotthárd lakóinak nyelvében kialakult egy új tulajdonnévi, egyedjelölő funkciója is: 'az a hegy, amely Szentgotthárd és Szentiván határában emelkedik'. A jelentéshasadás során tehát „az osztály és az egyedjelölés vált szét az adott hangsor jelentésében. Az általános és a kialakult egyedi jelentés közötti összefüggést természetesen tudatosítják a beszélők: amíg a két értelem egymással párhuzamosan él, a nevet használók számára motivált a tulajdonnév. A motiváció, a két jelentés közti kapcsolat azonban idővel el is tűnhet. Ez leggyakrabban a szó köznévként való kihalásával következik be” (HOFFMANN 1980: 13).

A jelentéshasadás a régi hegynévanyagot vizsgálva igen jellegzetes névadási módnak tűnik: a *bérc*, *halom*, *domb*, *havas*, *ség*, *gyűr*, *mál*, *hát*, *orr*, *orom* hegyrajzi köznevek kapcsán egyaránt számolhatunk ezzel az alakulásmóddal. Mai névhasználati szokásaink alapján azonban tudjuk, hogy a jelenség kapcsán sok esetben nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy a tulajdonnévvé válás ténylegesen végbement-e vagy sem,⁴² s ez a probléma a történeti adatok vizsgálata-

⁴² A hasadással alakult formák megítélésének bizonytalansága kognitív közelítéssel jól magyarázható: a helynévi kategória más fogalmi és nyelvi kategóriákhoz hasonlóan prototipikus szerveződésű, s a puszta földrajzi köznévi helynevek nyilvánvalóan a helynévi kategória periférikus elemei, amelyek mintegy átmenetet képeznek a helynevek és a közszavak között (vö. ehhez RESZEGI 2009a). Helyzetük összefügg kialakulásuk körülményeivel. A nevek keletkezésénél kétféle folyamattal számolhatunk. A beszélők egy új név létrehozásakor mindig figyelembe veszik

kor hatványozottan jelentkezik. Érdekes ezért az adatok megítéléséhez a mai névanyag vizsgálatából származó tendenciákat, ismereteket figyelembe venni.

1.1. A jelenkori névanyagban a műveltségi nevek körében csak elvétve találunk pusztai földrajzi köznévből alakult neveket, inkább a természeti nevek körében jellemző ez a névalkotási mód, s ott is jobbra csak a mikrotoponimák között. Könnyen belátható ugyanis, hogy a jelentéshasadással létrejövő nevek csak szűk névhasználói körön belül töltik be azonosító szerepüket a különféle kommunikációs helyzetekben. Egy *Hegy*, *Domb*-féle név ebből adódóan egy elnevező közösségen belül több hasonló domborzati forma esetén is csak egyetlen földrajzi objektumra használható, a többi tájrész más megnevezést kap (vö. LŐRINCZE 1947a: 7). A Veszprém megyei Salföldön például a határban emelkedő kiemelkedések nevei jobbra kétrészesek: *Kan-domb*, *Ürge-hegy*, *Visszhang-domb*, *Csenge-hegy*, *Szent Kereszt* ~ *Szent-Kereszt-hegy*, *Új-hegy*, *Szilvádi-hegy*, *Szilvádi-domb*, *Hadaró-domb*, és csupán falu közvetlen közelében lévő kiemelkedést hívják *Domb*-nak (VeMFN. 1: 197–199).

HOFFMANN ISTVÁN a Pápai járás névanyagát vizsgálva nem zárja ki, hogy a földrajzi köznévi forma jelölheti több hasonló tájrész egyikét, az objektumfajták szempontjából mégis lényeges feltételnek tartja az egyedüliséget, a leggyakoribb jelentéshasadással keletkezett nevek ugyanis jobbra olyan helyeket jelölnek, amelyekből egy településen csak egyetlenegy szokott előfordulni, vagy aktuálisan csak egy található belőle (1993: 95). HEINRICH ANDREA kognitív szempontú vizsgálata ezzel kapcsolatban egy másik tényezőt emel ki: Szaniszlón elsősorban a feltűnő jegyekkel rendelkező helyeket megnevező földrajzi köznévi tulajdonnévvé, amennyiben az objektumról a beszélőközösség tagjai kitüntetett pontként beszélnek, akkor inkább a tulajdonnévi formát részesítik előnyben (2000: 179).

az általuk birtokolt helynevekből elvonatkoztatott névmintákat, s olyan helyneveket hoznak létre, amelyekre a névrendszerben már létezik névmodell (TÓTH V. 2001a: 199). Így a tudatos névadás jobbra olyan neveket eredményez, amelyek névszerűségét a névhasználók egyértelműen felismerik. A nevek egy részénél azonban, leginkább épp a pusztai földrajzi köznévi helyneveknél emellett számolnunk kell a közszei előzmény fokozatos toponimizálódásának a lehetőségével is. Ezt a felfogást támogatja HEINRICH ANDREA-nak az erdélyi Szaniszló település határnevei körében végzett vizsgálata is, melyből kitűnik, hogy a település lakóinak névtudatában a földrajzi köznevek és az abból alakult tulajdonnevek nem mindig különülnek el élesen egymástól. Vannak ugyan olyan helyek, amelyekről mindig földrajzi köznevet használva beszélnek, bizonyos földrajzi köznevek azonban a lakosok nyelvhasználatában köznévként és tulajdonnévként egyaránt szerepelnek. HEINRICH emellett a földrajzi köznévből tulajdonnévvé válás folyamatát is regisztrálja (2000: 14–15). A közszei elemek persze csak akkor válhatnak tulajdonnévvé, ha megfelelnek a névszerűség funkcionális és alakú követelményeinek (HOFFMANN 1993: 93), vagyis a névrendszerben már létezik rájuk névmodell. Az *Ér*, *Erdő*, *Domb* típusú helyneveket LŐRINCZE LAJOS a legrégebbi helynévtípusunknak tartja (vö. 1947a: 6), HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyancsak számolhatunk már egyfajta ősi helynévrendszerben is ilyen nevekkal (1999: 209): a mintát erre a névszerkezeti kategóriára tehát a legrégebbi időktől napjainkig megtaláljuk (vagy legalábbis feltehetjük a létezését).

HOFFMANN a földrajzi köznevek jelentését is meghatározónak találja, ugyan is a speciálisabb fogalmi tartalmú helyjelölő szavak körében jellemzőbb, hogy hasadás útján helynévvé válnak. Általánosabb jelentésű pusztai földrajzi köznévi nevek csak vizek megjelöléseként szerepelnek nagyobb arányban (1993: 96).

Egyértelműen a közszo tulajdonnévi státusát mutatja, ha a földrajzi köznévvél megnevezett tájrészlet megváltozik (HOFFMANN 1993: 97–98), például a dombot elszántották, de a helyét továbbra is *Domb*-ként jelölik meg. Tulajdonnévi szereppel számolhatunk akkor is, amikor a földrajzi köznév nem csak a közszoí jelentésének megfelelő helyfajta használatos: a Veszprém megyei Sümeg határában lévő hegyél *Gerinc* nevét a kiemelkedésben lévő bánya és a hegyen lévő szőlő megjelölésére is alkalmazzák (VeMFN. 1: 69). Azt a korábbi feltevést azonban, miszerint a földrajzi köznév elavulása elősegítené a tulajdonnévvé válást, a vizsgált névanyagban kevés példa igazolta (HOFFMANN 1993: 97).

A jelenkori helyneveket elemezve az is kitűnik, hogy a jelentéshasadással tulajdonnévvé váló földrajzi köznevek köre vidékenként más és más. Jól szemléltetik ezt a hegynevek. Az abaúji Hegyköz területe felszínében tagolt, hegyek, sziklaalakulatok, dombok, völgyek, szorosok váltják egymást. A rendkívül gazdag hegynévi anyagban ugyanakkor csak elvétve találkozunk pusztai földrajzi köznévi formákkal: csupán az egy-egy kiemelkedést jelölő *Bérc*, *Domb*, *Előhegy*, *Gerinc* és *Tető* nevek mutatják ezt a struktúrát. A kétrészes nevekben szereplő további hegyrajzi köznevek (*halom*, *hegy*, *hát*, *szikla*) önmagukban nem jelentkeznek hegynévként. A kiemelkedést jelölő leggyakoribb szó, a köznyelvi jelentésben használt *hegy* ezen a területen nem fordul elő pusztai földrajzi köznévi helynévként (vö. KOVÁTS D. 2000), említőnévként viszont általános. A Veszprém megyei Tapolcai járás szintén viszonylag gazdag domborzati formákban. Itt azonban a hasadásos folyamat a hegyrajzi köznevek nagyobb hányadát érinti, amint azt a több település határában is előforduló *Börc* ('hegytető, hegygerinc; domb'), *Csúcs* ('hegycsúcs'), *Dobogó* ('kiemelkedő rész hegyen, síkon; domb'), *Domb*, *Gerinc*, *Gyűr*, *Hegy*, *Hegytető*, *Hegyoldal*, *Má* (< *mál*), *Tető* nevek mutatják (a kétrészes nevekben használatos még a *halom*, *hát*, *kő*, *orr*, *szikla* lexéma is). A *hegy* földrajzi köznév kapcsán ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy a köznyelvi jelentése mellett a speciálisabb 'szőlővel beültetett terület' szemantikai tartalommal (vagyis valójában jelentésbeli tájszóként) is használják, s azt, hogy több esetben is ez a jelentése dominálhatott a helynévvé válás során, a vele szinonim *Szőlőhegy* névváltozatok igazolják (vö. VeMFN. 1.). A jelentéshasadás vizsgálata kapcsán szem előtt kell tehát tartanunk, hogy a földrajzi köznevek köre, illetőleg jelentése területi különbségeket is mutathat, ami pedig alapvetően meghatározza, hogy egy-egy földrajzi köznév a nyelvterület mely részén vehet egyáltalán részt a névvé válás folyamatában.

A jelentéshasadás kapcsán egy másik problémát a *Hegyes* típusú, azaz *-s* képzőt tartalmazó nevek jelentenek. Ezek esetében kétféle névalkotási móddal:

helynévképzéssel, illetőleg jelentéshasadással is számolhatunk, a képzőt már eleve tartalmazó szavak ugyanis a nyelvterület egyes vidékein földrajzi köznévként is használatosak.

1.2. A történeti adatok megítélése kapcsán jelentkező fokozott bizonytalanságra utaltam már. Esetükben pedig különösen fontos a tulajdonnévi és közszoói elemek elkülönítése, ezáltal ugyanis közelebb juthatunk a korabeli nyelvhasználati viszonyokhoz is.

Az e szempontból figyelembe vehető adatoknak csupán egy kis hányadáról állapítható meg egyértelműen a helynévi státusuk, többnyire akkor, ha a régi előfordulást a későbbi, esetleg mai tulajdonnévi használat erősíti meg, amint ezt például a 14. század közepéről adható Bereg megyei *Hát* hegynev 19. századi térképi előfordulása mutatja. Amikor a földrajzi köznév a közszoói jelentésétől eltérő helyfajta is használatos, szintén valószínűsíthető az adat tulajdonnévi értéke (vö. HOFFMANN 2007: 67): a korán két részre tagolódó Moson megyei Ség és Ségfő falu például arról a dombságról (*Ség* 'domb, hegy') kapta a nevét, amelyen feküdt⁴³ (vö. Gy. 4: 185). HOFFMANN ISTVÁN szerint ezek az adatok az oklevelekben mindig a tulajdonnevek szövegbefoglalási formáival illeszkednek bele a latin szövegek környezetbe: vagy latin földrajzi köznév után szerepelnek (1208/1359: de monte *Segh*, Gy. 4: 178), vagy bármiféle külön szerkezet nélkül állnak (1307: iuxta *Er*, Gy. 1: 613; 1288: In *Mal* vnam vineam, OklSz.). Ezek a tulajdonnévi adatok — az oklevelek jogbiztosító szerepéből fakadóan — nagy valószínűséggel köthetők a helybeli népesség nyelvhasználatához (vö. HOFFMANN 2007: 66).

Az esetek jó részében azonban nincsenek efféle fogódzóink, mivel ezek az adatok jellemzően a tulajdonnevek és közszoók mellett egyaránt gyakori megnevezőszerű szerkezetben állnak, például 1248: ad vnum monticulum, qui *berch* dicitur (ÁÚO. 7: 264), 1329/1476: ad monticulum quod qui vulgo *holm* dicitur (Gy. 1: 507), 1344: ad unum monticulum qui vulgo *dumb* nuncuparetur (A. 4: 397). Ilyen szerkezetekben szerepelnek még a kétrészes nevekben is előforduló *hát*, *havas*, *mál*, *orr*, *tető* hegyrajzi köznevek, illetve a csak pusztai földrajzi köznévi alakban adható *orom*, *ség* szavak is. Megítélésükhöz elengedhetetlen az adott oklevél egészének az alapos áttekintése. Az oklevelek egy részében ugyanis feltűnő gyakorisággal szerepelnek pusztai földrajzi köznévi alakú említések, esetükben pedig joggal feltételezhetjük, hogy az oklevél fogalmazója helynevek helyett inkább közszoókkal igyekezett leírni a kérdéses területet (vö. HOFFMANN 2007: 69). Az „ad unum *Berch*”, „super eodem *Berch*” (1272/1419, Gy. 1: 64), „in quod *Bercz*” (1341/1342//XVIII, Gy. 1: 541) típusú szerkezetek *bérc* lexémája bizonyosan nem tulajdonnév, ahogyan arra a mellette előforduló latin névmási elemekből következtethetünk. E lexéma kapcsán — mint már utaltam

⁴³ Esetükben a névadás persze hegyrajzi köznév > hegynev > településnev irányú is lehetett.

rá — számolnunk kell az oklevélszóként való használat lehetőségével, ebből adódóan pedig ezek a formák általában inkább az oklevél szövegezőinek, mint a helyi lakosságnak a nyelvhasználatához kapcsolhatók. A hasonló szövegbefoglalási formák alapján a hegyrajzi köznevek egy részénél szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel, vö. „ad unum *holm*” (1342, A. 4: 288, KMHsz. 1.), „unum *domb* vulgo” (1344, A. 4: 478), „supra quod *mal*” (1276, Gy. 3: 150, 218).

A megnevezőszsós szerkezetben álló adatok esetében az oklevél vizsgálata mellett a mai névhasználati szokásokról feltárt ismeretekre is támaszkodhatunk. A Nyitra vármegyei Szebedrázs erdő határjárásában két földrajzi köznévi alakú adat is szerepel: „ipsius montis vulgo *orom* dictum” és „per *Bercz*” (Zs. 2/2: 204/6571). A *Bérc* esetében a szövegbefoglalási forma alapján — külön szerkezet nélkül áll — tulajdonnévi használatra gondolhatunk, s ezt erősíti az is, hogy a szövegben nem fordul elő többször a szó. A vármegyében egyébként is ritkán adatolható a *bérc* lexéma, s általában tulajdonnévi státusát gyaníthatjuk (vö. Gy. 4: 327, 357, 370, 372, 378, 392, 449, 462, 463, 488). Az *orom* fenti említésében — noha közszoói használatára is van példa: 1287: vnum *orom* wlgariter brdo (Turóc vármegyéből, ÁÚO. 12: 468) — a speciálisabb ’hegycsúcs, hegytető’ (TESz.) jelentéstartalom alapján szintén nem zárhatjuk ki a tulajdonnévi használatot. Tovább támogathatja a feltételezést az is, hogy az elsődlegesen hegyrész megnevezésére használatos köznévvvel a hegy egészét jelölik meg. Későbbi, egyértelműen tulajdonnévi adatok híján ugyanakkor mindkét adat kapcsán lehetséges, hogy említőnévként használt formákat rögzítenek.

Az oklevélbeli adatok esetében számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy az oklevél lejegyzőjének esetleges magyar nyelvi névtudata is befolyásolhatta a földrajzi köznévi formák szövegbe illesztési módját, vagyis az adatok az oklevél szövegezőjének értékítéletét is tükrözhetik. Éppúgy, mint ahogyan napjainkban a gyűjtők kompetenciája is hozzájárulhat ahhoz, hogy a földrajzinév-tárak meglehetősen színes képet mutatnak abból a szempontból, felveszik-e egyáltalán a puszta földrajzi köznévvvel azonos helyneveket, vagy sem.

A földrajzi köznevek állománya és jelentése — a mai viszonyokhoz hasonlóan — a régiségben is mutatott továbbá területi különbségeket is. A *hegy* lexéma azonban az egész nyelvterületen a legáltalánosabb jelentésű hegyrajzi köznév lehetett (ehhez bővebben lásd a II. Hegyrajzi köznevek című fejezetben írottakat). Ezt támogatja az is, hogy a szó az oklevelekben soha nem adatolható önmagában, mindig valamilyen formánssal vagy bővítményi résszel kapcsolódva áll. A tulajdonnévként lejegyzett latin nyelvű *Mons* formák (pl. 1213: mon. Sancti Martini in *Monte*, Gy. 2: 627, 1233: monasterium Dominici Bani de *Monte* in honorem Sancte Marie, ÁÚO. 1: 308) magyar helynévi használatát sem korabeli, sem későbbi magyar megfelelőik nem támasztják alá.

2. Azt a jelenséget, amelynek során fogalmi érintkezés eredményeként egy adott hangsor újabb jelentés hordozójává válik — a stilisztikai és a jelentéstani

felfogásokhoz hasonlóan — *n é v á t v i t e l e n* alapuló névadásnak tekintjük. Alapvetően három típusa különíthető el: a szinekdoché, a metonímia és a metafora (vö. KÁROLY 1970: 164). A helynevek között a szinekdochéra — lévén ennek alapja a nem–faj viszony — nincs példa. A metaforikus névadás a korszakban a hegynevek körében szintén nem jellemző, csupán a nagyszigeti *Kaptár-hegy* (1264/1393/1466: *Kaptharhegh*, Gy. 4: 190, 202) esetében merülhet fel a metaforikus szemlélet lehetősége, amennyiben a *kaptár* szó a hegy alakjára utal. A név rendszertani helye azonban ezzel együtt is a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott kétrészes nevek között határozható meg. A *metonimikus névadás* ezzel szemben, „amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul” (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 108),⁴⁴ igen gyakori jelenség a hegynevek körében is.

A metonimikus névadás kapcsán többféle értelmezés figyelhető meg a HOFFMANN-féle tipológiára építő feldolgozó munkákban. A bizonytalanság alapja vélhetően az lehet, hogy HOFFMANN nem hangsúlyozza eléggé: a metonimikus névalkotás a közszókat és a tulajdonneveket egyaránt érinti. Ezzel magyarázható, hogy Győr vármegye településneveinek elemzése során BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY a *Hegy* és a *Ság* helységneveket a metonimikus alakulás mellett a jelentéshasadással keletkezett nevek között is feltüntetik. Érvelésük szerint ugyanis — noha a metonimikus névadás meghatározásában nem szerepel a tulajdonnévi előzményre vonatkozó megszorítás — elbizonytalanítja a besorolást, hogy nem az adott domborzati forma tulajdonneve, hanem földrajzi köznévi megnevezése tevődik át a falu nevére (vö. 1998: 96). Emellett pedig a jelentéshasadás definíciójából is hiányzik az a kitétel, mely szerint a kihasadt új jelentésnek (vagyis a keletkezett tulajdonnév denotátumának) az eredeti közszó által jelölt helyfajta körébe kell tartoznia, ebből adódóan pedig a *Hegy* név akár kiemelkedés, akár falu jelölésére jött létre, egyaránt tekinthető jelentéshasadással keletkezett névnek (95–96).⁴⁵

⁴⁴ A metonímiát hasonlóképpen határozzák meg a legújabb stilisztikai szakmunkák is: „két fogalomnak egy jelentésmezőben való egymásra vonatkozásán, azaz időbeli, térbeli, anyagbeli érintkezésén, illetve ok-okozati kapcsolatán, asszociációján alapuló kép”, mely úgy keletkezik, hogy „a képi elem nevét átvisszük a tárgyi elemre, és annak értelmében használjuk” (vö. SZIKSZAINÉ NAGY 2007: 447). A kognitív nyelvészet szerint viszont a metonímia kognitív cselekvéseink fontos összetevője. Olyan kognitív folyamatként értelmezhető, melynek során egy entitás (közvetítő entitás) mentálisan hozzáférhetővé tesz egy a fogalmi térben hozzá közel elhelyezkedő másik entitást (célentitás; KÖVECSE 2005: 147–149, KIEFER 2007: 101–102, 134–138). Nincs szó tehát jelentésváltozásról (SZILÁGYI N. 1997: 51). E közelítésmód szerint a metonímia a helynevek esetében is mint a névadás alapjául szolgáló mentális mechanizmus értelmezhető, az ilyen módon alakult nevekről pedig mint metonimikusan motivált nevekről beszélhetünk (vö. RESZEGI 2009c). Ehhez lásd még az I. 5. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata című alfejezet 4.4. pontjában írottakat.

⁴⁵ Hasonló szellemben elemzi PÓCZOS RITA a Borsod és Bodrog vármegyei településneveket (2001: 149).

HOFFMANN munkájában valóban nem szerepel a jelentéshasadás meghatározásában a hiányolt kitétel, a példák azonban egyértelművé teszik, hogy felfogása szerint a hasadásos nevek mindig csak az adott denotátumot közszőként megnevező földrajzi köznevekből alakulhatnak. A metonimikus névalkotás tárgyalásakor pedig a példák mellett szövegszerűen is megfogalmazza a szerző, hogy a „nyelvi jel szófaji természete alapján közszők és tulajdonnevek (helynevek és személynevek) metonimikus helynévi használatáról beszélhetünk” (1993: 108),⁴⁶ vagyis a közszői és a tulajdonnévi előzményű érintkezésen alapuló nevek egyaránt ebbe a kategóriába tartoznak. A továbbiakban ennek megfelelően mindkét típust itt tárgyalom.⁴⁷

Az eredeti és az új jelentés viszonyát vizsgálva újabb csoportokat különíthetünk el aszerint, hogy a hely egy másik hellyel vagy valamely személlyel, személyekkel van-e kapcsolatban.

Amennyiben a hely, esetünkben a hegy arról a helyről kapta a nevét, ahol a kiemelkedés található, a jelentésviszonyok további részletezése szükséges. A Nyitra vármegyei *Tapolca* hegynévben a közeli patak nevét láthatjuk névelőzményként. A Vas vármegyei *Lendva* (1272: *Lindua*, ÁÚO. 9: 9) hegynév elsődlegesen a település melletti folyót jelölte, bizonytalan azonban, hogy a víznév közvetlenül vagy településnévi áttétellel vált-e a kiemelkedés nevévé. (A víz- és a helységnevek kapcsolatáról BENKŐ LORÁND írt részletező tanulmányt, vö. 1947c.)

A mikronévi eredetű hegynevek egy része elsődlegesen erdő, valamilyen terület, kisebb táj stb. megjelölésére szolgált, például a *Feketeerdő* (1348/1559: *Feketheerdew*, Gy. 4: 326, 374, 453), *Mogyorókerek* (1271: *Monorokerek*, ÁÚO. 8: 368, *kerek* 'erdő; körhöz hasonló alakú', TESz.), *Ravaszlyuk*. Az utóbbi névalakulat DÉNES GYÖRGY szerint barlangot is jelölhet, mint ahogy ma is ismerünk ilyen nevű víznyelőbarlangot (2005: 164). Az is elképzelhető azonban, hogy a *Feketeerdő*, *Mogyorókerek*-féle névelőfordulások a latin *mons* 'hegy' megjelölés ellenére is az erdőség nevei voltak. Névhászoló kompetenciánk alapján ugyanis tudjuk, hogy gyakran csupán nézőpont kérdése, mi alapján határozunk meg egy adott helyet. Ha a hegy környékén lakók felmennek a hegyet borító erdőségbe, bár egyúttal a hegyen is tartózkodnak, helyzetük meghatározására mégis elsősorban az erdő nevét használhatják, az ad ugyanis pontosabb helymeghatározást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az erdőnév egyben — metonimikus névadás útján — a hegy megjelölésére is szolgál. Meg kell jegyeznünk mindamelllett, hogy hegynevekként erdőnevek nem ritkán szerepelnek,

⁴⁶ HOFFMANN utal arra is, hogy az orosz nyelvű szakirodalomban külön terminussal jelölik a jelentésbeli névalkotás közszóakra, illetve tulajdonnevekre támaszkodó formáit. A közszóknak a tulajdonnévi rendszerbe kerülését onimizációnak nevezik, míg a tulajdonnevek osztályváltását transzonimizációként jelölik meg (1993: 109).

⁴⁷ Így jár el TÓTH VALÉRIA (2001a) és RÁCZ ANITA is (2005).

amint azt például az *Apátbükke* ([1266]/1266/1274: *Apat Byky*, Gy. 3: 150, 155, 254), *Bodzáserdeje* (1326: *Buzyaserdei*, Gy. 3: 325, 326, 379), *Sötétbük*, *Szép-erdő* ([1376]/XVI.: *Seperdeo*, Gy. 4: 326), *Igyfon* ([1200 k.]: *Igfon*, Gy. 1: 570; az összetétel előtagja a m. *igy* ~ *egy* 'szent', utótagja a m. *fan* 'fanszörzet; sűrű', tulajdonképpeni értelme 'szent sűrű, szent erdő', vö. KISS L. 1997a: 157), *Eresztvény*, *Kereked* (+1269: *Kerekud*, Gy. 4: 585, 634, 682) metonimikus alakulású hegynevek mutatják.

A kiemelkedés közelében lévő település neve is átvonódhat a hegy megjelölésére: a *Bodajk*, *Garaduc*, *Dédes* (1247: *Dedus*, Gy. 1: 736, 769) stb. hegyneveink elsődlegesen valószínűleg települést jelöltek. A *Bucsony* (1341: *Buchun*, Gy. 2: 461, 517) hegynév, mely egy 'bükkösnél lakók' értelmű szláv **Bučane* helynév átvétele lehet (FNESz. *Bucsány*), szintén településnévből alakulhatott. Az persze már más kérdés, hogy a településnév a szlávban vagy a magyarban vonódott-e át metonimikusan a hegy megjelölésére. Több esetben azonban nem lehet egyértelműen meghatározni a metonimikus névadás irányát, például a *Nyír* hegy- és településnév esetében, minthogy a növényzetre utalás mindkét névtípusra jellemző névadási indíték.

A más helynévből metonímiával alakult hegynevekben mindig egyetlen névrészfunkció fejeződik ki (vö. TÓTH V. 1999: 436), vagyis minden esetben csak annyit közölnek a kiemelkedésről, hogy az a név által elsődlegesen megjelölt hely közelében található. A *Feketeerdő* hegynév például csupán arra utal, hogy a kiemelkedésen valamikor (tudniillik a névadás pillanatában) volt egy *Feketeerdő* nevű erdőség. A metonimikus névadás eredményeképpen ennek megfelelően mindig egyrészes név jön létre.

A helynévi metonímia eseteinél ritkábban vonódott át pusztá személynév vagy személyt jelentő közszó a kiemelkedés megjelölésére. Az idővel hegységnévvé vált *Vértess*-nek — amely elsődlegesen csupán egy vértesszentkereszti magaslatot jelölt — köznévi előzménye talán a személynévként is alkalmazott *vértess* 'pajzshordó; vértműves' személyt jelölő közszó lehetett (KISS L. 1997a: 158). A *Balya*, *Damján*, *Miskó*, *Pál* stb. nevekben pedig személyneveket gyaníthatunk, esetükben azonban — amint már utaltam rá — vitatott a pusztá személynévi metonímiával való magyarázat, sőt az ilyen nevek funkcionális tartalma is bizonytalan, talán valamiféle birtokviszonyt fejezhettek ki, esetleg a névadó személlyel kapcsolatos eseményre utalhattak.

A növénynevek egyes számú, formáns nélküli alakját (pl. *cser*, *jávor*) nem ritkán gyűjtőnévi jelentésű szóként is használják 'erdő, liget' jelentésben. Ezek jelentéshasadással erdőnévvé, majd metonímiával kiemelkedés nevévé válhatnak. Növénynév > hegynév sémájú metonimikus névadással inkább csak akkor számolhatunk, ha egy-egy jellegzetesen egyedül álló fa neve vonódik át a hegy megjelölésére (vö. HOFFMANN 1993: 107). Az oklevélbeli hegynévi adatok kapcsán azonban legtöbbször nincs fogódzók az alakulás módjának megállapításához.

3. A hegynevek körében nem ritka, hogy az elsődlegesen csak egy hegycsúcsot jelölő név a hegy egészére átvonódik, vagy épp egy hegynév az egész hegységnek a nevévé válik. A jelenséget *j e l e n t é s b ő v ü l é s n e k*, a fordított irányú változást jelentésszűkülésnek nevezzük (vö. HOFFMANN 1993: 99). Mindkét névalkotási folyamat kapcsán lényeges feltétel, hogy az adott helynévnek a meglévő jelentése, illetőleg a kialakuló újabb jelentései azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra (esetünkben kiemelkedésre) vonatkozzanak. Ezt a névalkotási típust épp ezért — különösen a történeti adatok kapcsán — igen nehéz megragadni.

A hegyrészt jelölő földrajzi köznévi névrészt tartalmazó nevek az oklevelekben általában a kiemelkedés egészének nevéként szerepelnek, például a 'hegytető' jelentésű *fő*: 1326: montem *Zyn[a]gfev* (Gy. 3: 42, 105), a 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' jelentésű *homlok* (vö. HEFTY 1911: 211): 1294/1321/XVII.: montem *Chysta humluk* (Gy. 3: 150, 233), a 'hegynek, dombnak erősen kiugró része' jelentésű *orr* (HEFTY 1911: 302): 1353/1360: montis *Heghor* (Gy. 4: 111, 124). Teljes bizonyossággal azonban nem állíthatjuk, hogy ténylegesen végbement a változás, s arról sincsenek adataink, hogy — amennyiben mégis végbement a folyamat — pontosan mikor zajlott le a jelentés kibővülése.

A hegységek, hegyláncok neve nem ritkán alakul a legmagasabb vagy valamilyen más szempontból kitűnő magaslat nevéből. A *Mátra* ([1200 k.]: *Matra*, Gy. 3: 42) eredetileg a mai Kékes hegy megjelölésére szolgált, az idők folyamán azonban az egész hegység nevévé vált. A *Vértes*, *Pilis*, *Gete* hegységekre is az egyik hegycsúcsuknak a neve vonódott át (KISS L. 1997a: 154–155, 167).

2.4. Szerkezeti változással alakult hegynevek

Ha a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlan-sága mellett a helynév alaki felépítése módosul, szerkezeti változásról beszélünk. Az új név többnyire a keletkezésének idején nagy hatású névmodellek által indukált névváltozási folyamat hatására jön létre (BÉNYEI–PETHŐ 1998: 102). Ez a változás a név hangtestében növekedést és csökkenést egyaránt eredményezhet, s típusai különbséget mutatnak a változás hatóköre szempontjából is: míg az ellipszis és a kiegészülés a funkcionális-szemantikai szerkezetet is érinti, a redukció és a bővülés során csak a nevek lexikális-morfológiai arculata változik meg, a deetimologizáció és a népetimológia mindkét típusú változást mutathatja ebből a szempontból.

Az általam vizsgált hegynevek létrehozásában a szerkezeti változáson belül a HOFFMANN-féle kategóriarendszerekből négyféle folyamat mutatható ki.

1. Az *e l l i p t i k u s* helynevekkel INCZEFI GÉZA foglalkozott külön tanulmányban (1972). Nem különítette el azonban az ellipszist és a rövidülést. HOFFMANN ISTVÁN ezzel szemben csak azt a névalkotási folyamatot sorolja ide, melynek során a már meglévő helynévből egy funkcionális-szemantikai egységet

a névhasználók elhagynak, vagyis a helynév kétrészesből egyrészessé válik (vö. 1993: 123).⁴⁸ Az ellipszis többnyire a földrajzi köznévi második névrészt érinti, s az „önmagában is elég erős képzettartalmú” névrész marad használatban (BENKŐ 1947a: 48), jobbára a helynév tulajdonságjegyeket hordozó, illetve személynévi tagja (vö. TÓTH V. 2001a: 209).

Az általam vizsgált korpuszban a *Belső* hegynév esetében feltételezhető, hogy egy elsődlegesen kétrészes (ám adatokkal nem igazolható *Belső-hegy*-féle) névből alakulhatott elliptikus szerkezeti változás eredményeként, a magyar hegynévrendszerben ugyanis nemigen találkozunk ilyen szerkezetű nevekkel (ehhez bővebben lásd az I. 4. A régi hegynevek névterjedelmének kérdései című alfejezet 4. pontjában írottakat). A Zemplén vármegyei *Magas-hegy* (1351: in promontorio *Mogosheg*, A. 5: 462) *Magas* (1395: in monte *Magas*, Zs. 1: 461/4210) névváltozata esetében szintén számolhatunk szerkezeti változással, nem zárható ki azonban az sem, hogy részben latinra fordított alakokkal van dolgunk, vagyis azzal, hogy a név előtt álló latin fajtajelölő lexéma valójában a név része (vö. Zs. 1: 256/2333, Zs. 2/1: 162/1368). Ezt erősítheti, hogy minden *Magas* adat mellett a *mons* fajtajelölő áll, míg a *Magas-hegy* változat a *promontorium* 'előhegy' latin elemmel szerepel.

2. A kétrészes helynevek kialakításában — mint láthattuk — a szintagmatikus szerkesztés tűnik kiemelkedően jellemzőnek, ez a névalkotási mód azonban nem kizárólagos: kétrészes nevek létrejöttében ugyanis számolnunk kell a *k i e g é s z ü l é s* folyamatával is. Kiegészülésnek nevezzük a névtest változásának azt a típusát, amelynek során földrajzi köznévi névrésszel bővül az addig egy- (vagy két)részes név (HOFFMANN 1993: 131). Az újonnan létrejött névalakulatba a korábbi név minden esetben megnevező szerepű névrészként épül be. Az esetek többségében azonban ezt a névszerkezeti alakulást nem könnyű vagy éppen lehetetlen elkülöníteni a fordított irányban ható elliptikus változástól. Az új forma ugyanis nem váltja fel azonnal a régit, általában hosszabb ideig használják őket egymás mellett párhuzamosan, így a két variáns közül az elsődlegesen gyakorlatilag lehetetlen kiválasztani.⁴⁹ Minden bizonnyal kiegészüléssel alakultak azonban például a *Vértes* > *Vértes hegye*, *Viszoka* > *Viszoka hegye* névformák.

A fenti példák jól mutatják a kiegészülés két típusát: gyakoribbnak látszik az az eset, amikor szláv jövevénynév kerül be a magyar névrendszerbe, s másodlagosan felveszi a magyar fajtajelölő földrajzi köznevet, hogy ezáltal pontosabban betölthesse azonosító funkcióját. A másik lehetőség az, amikor magyar eredetű hegynév vesz részt a folyamatban: ez már eleve tartalmazhat is fajtajelölő föld-

⁴⁸ BENKŐ lekopásnak nevezi ezt a jelenséget (1947a: 48).

⁴⁹ BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY véleménye szerint nem is célszerű túlzott fontosságot tulajdonítani a kérdésnek (1998: 103).

rajzi köznevet (vö. pl. *Dió-mál*), s mégis kiegészül egy másikkal (*Dió-mál hegye*).

Az *Osztri-hegy* (1280: *Oztryhyg*, ÁÚO. 12: 315) szláv helynévi előtagja talán a szláv *ostrъ* 'hegyes' jelentésű melléknévből alakult. A *Sipek-hegy* (1352: *Sypk-heg*, A. 5: 570) első névrésze a szláv nyelvekben helynévként használatos (vö. szln. *Šipek* hn., szlk. *Šípkové* hn., ŠMILAUER 1970: 179), tulajdonképpen a szláv *šipъ* 'nyíl vessző' főnévi tö ismerhető fel benne. A szláv *Sipek* hegynév az átvett követően kiegészült egy magyar földrajzi köznévvvel. A *Zsarna* helynév szintén szláv jövevénynévként került be a magyar névrendszerbe egy Heves vármegyei hegy megjelölésére, s hogy helynévi funkciója a névhasználó közösség számára egyértelmű legyen, a *hegy* földrajzi köznevet kapcsolták hozzá (1256: *Zarnahyge*, Gy. 3: 42, 108). Amint a példák is mutatják, az átvett nevek mellett leggyakrabban — másodlagos földrajzi köznévi elemként — a *hegy* lexéma fordul elő. Gyakori emellett a *bérc* főnév is: pl. *Brizó bérce*, (*S)zalatna bérce* (1291: *Zalathnaberche*, Gy. 2: 501), *Vidosza bérce* (1341: *Viduztaberche* [o: *Viduza* ?], Gy. 2: 460, 493). Bár a *bérc* szláv eredetű, meglehetősen korán bekerült a magyar nyelvbe, s bizonyosan magyar közszóként járult az említett szláv nevekhez (ehhez lásd a II. Hegyrajzi köznevek című fejezet 1.1. pontjában írottakat). Ritkábban a *halom*, a *kő*, a *mál* és a *homlok* lexéma is kapcsolódhatott utólagosan az átvett nevekhez: *Garabos-halom*, *Szlovik köve*, *Lendece mála*, *Csiszta-homlok*. E nevek egy részénél ugyanakkor — különösen talán a hegyrészt jelölő földrajzi köznevek kapcsolódásakor — rész-egész viszonyt kifejező összetételekre is gyanakodhatunk.

A *Vértes hegye* elnevezésben világosan, a történeti anyagban dokumentálható módon nyomon követhető a kiegészülés folyamata: *1086: *Uertis*, 1146: *Wirthis*, 1228/1434: *Vertus* > XIV.: *Wertwshege* (vö. még Gy. 2: 415 további adatai). A *hegy* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakja másodlagosan, a helyfajtájának megjelölésére kapcsolódott az elsődleges *Vértes* névhez. A kiegészült változat bizonyosan csupán alkalmi szerkesztettséggű forma volt, nem vált általánossá. A *Dió-mál hegye* névforma — amely minden bizonnyal szintén kiegészüléssel keletkezett — jellegzetessége az, hogy az előtag maga is két névelemből áll. A *Dió-mál* elnevezés szintén használatos a kiemelkedés megjelölésére, tehát — s a kiegészülésnek ez mintegy denotatív feltétele — a szinkroniában mindkét név egyidejűleg ugyanazt a hegyet jelöli. A különleges a kiegészüléssel keletkezett névváltozat kapcsán az, hogy bővítményrésze is tartalmaz hegyrajzi köznevet: *mál*. A kiegészülés talán azzal magyarázható, hogy az elsődlegesen hegyrészt, hegyoldalt jelölő formának a kiemelkedés egészének nevéként való használatára utaltak az új formával, esetleg a *mál* földrajzi köznév a névhasználók körében perifériális helyzetbe került, s a nevet egy aktívabb, gyakoribb használatú földrajzi köznévvvel kiegészítve a névrendszer többi tagjához tették hasonlatossá. A szintagmatikus szerkesztésű nevek tárgyalásakor már említett *Magas-*

hegy bérce név keletkezése kapcsán a kiegészülés lehetőségével ugyancsak számolhatunk. A név előtagja szintén kétrészes hegynév, sőt ebben az esetben még a helyfajtajelölő köznév elhomályosulásáról sincs szó, mégis kapcsolódik egy újabb földrajzi köznévvvel. (Ilyen történeti távlatból persze a két névforma denotatív azonosságának, s az alakulás módjának a megállapítása kevésbé lehetséges.)

A kiegészülés lehetséges okait a *Dió-mál hegye*, illetve az átvett előtagot tartalmazó nevek kapcsán már említettem. HOFFMANN ISTVÁN emellett a névmódok jelentőségét hangsúlyozza, s magam is ezt tartom a legfontosabbnak, az ómagyar kor vonatkozásában is mérvadónak. A kétrészes nevek elterjedése a korábban létrejött egyrészes nevek körében is elindíthatta a kiegészülést. A kiegészült nevek ugyanakkor viszonylag ritkán szorítják ki teljesen a változás alapjául szolgáló névformát: az eredeti és az újabb névváltozatok együttléte jellemzi inkább a névrendszereket.

3. A bővülés és a redukció a név funkcionális szerkezetét nem változtatja meg, csupán az alaki szerkezet megváltozásával jár együtt (HOFFMANN 1993: 128–131, 135–138). Talán bővüléssel magyarázható a *Halom-hegy* formából a birtokos személyjel bekerülésével a *Halom hegye* névváltozat is (vö. 1254/1364/1399: *Holmheg*, 1323: *Holmhyge*). Amint arra korábban már utaltam, az ómagyar korban egymás mellett élt a két alakváltozat, s a birtokos személyjellel a denotatív jelentés változatlansága mellett jött létre, vagyis a név lexikális-morfológiai arculata úgy változott meg egy új névelem hozzákapcsolásával, hogy e módosulás a funkcionális szerkezetet érintetlenül hagyta. A *Geréc-hegy* ~ *Geréc hegye* (1330/1477: *Gerechygh* ~ *Gerechyghy*, Gy. 1: 307) névvariánsok esetében — minthogy ugyanabban az oklevélben szerepel a két alak — az adatok alapján lehetetlen megállapítani az elsődleges névváltozatot, illetőleg az alakulás irányát, azzal is számolhatunk, hogy a névpár eleve kettősen jött létre, hiszen akár helynév, akár személynév az előtag, e szemantikai tartalmaknak mindkét névszerkezet megfeleltethető.

2.5. Névátvételek

A fentebb tárgyalt belső helynévalkotási módok mellett névátvétellel is számolnunk kell minden névrendszer esetében. Csak azokat a névformákat sorolhatjuk az átvett nevek közé, amelyek már az átadó nyelvben is helynévként funkcionáltak, vagyis földrajzi névként kerültek be a magyar helynévrendszerbe (vö. RÁCZ A. 2005: 173). Más nyelvekből kerültek a magyar névrendszerbe például az *Angyalnica* (1245/1423: *Angalyche*, Gy. 2: 520), *Csemernye* (1299/1369/1571: *Chyuerma* [ɔ: *Chemerna*], Gy. 2: 102, 159, vö. összsláv **čemerъ* 'hunyor; méreg; stb.', FNESz. *Márkcsemernye*), *Csernahora*, *Dobóc*, *Dobódél* (1321: *Dabogel*, Gy. 1: 153), *Haraduk* ([1272]/1272: *Haraduk*, Gy. 1: 197), *Makra* ([1067 k.]/1267: *Macra*, DHA. 184) nevek. Ezek a legtöbb esetben szláv

jövevénynevek, mint a *Makra* hegynév, amely egy szláv *Mokra* (tudniillik *gora*) 'nedves (ti. hegy)' helynév átvétele lehet. Elvértve találunk a németből (*Litahaberg*, Rigel: +1326/1330/1446: Riegel, Gy. 2: 495) és a románból (*Pod, Nedele*: 1377: *Nedele*, KNEZSA 1943/2001: 188) átvett hegyneveket is. Akadnak köztük az átadó nyelvben kétrészes névként funkcionáló formák is: a *Dobódél* a szláv *Dubodiel* 'tölgyes hegy' jelentésű alakra vezethető vissza (FNESz.), a *Csernahora* hegynév pedig 'fekete hegy' községi jelentéssel bír. Természetesen a magyarban minden átvett név egyrészes névként funkcionál.

3. Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata

A helynevek tipológiai elemzésének a névfajtákra vonatkozó jellemzők feltárása mellett népességtörténeti hozadéka is lehet. Ennek szemléltetésére munkám következő részében — KISS LAJOS hasonló irányú kutatásaihoz (1997a) kapcsolódva — az Árpád-kori hegynévállományban fellelhető névrétegeket mutatom be. A vizsgálat során a nevek nyelvi-kronológiai rétegeinek összevetése mellett a területiség szempontját is érvényesítem: két hegyvonulat neveit hasonlítom össze nyelvi szempontból, továbbra is a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elemzési keretet véve alapul (1993).⁵⁰ A nyelvi elemek tárgyalásakor — ahol szükséges — kitérek az általuk kifejezett szemantikai tartalmakra, és bemutatom a nevek létrehozásában használt névalkotási szabályokat is.⁵¹

A korpuszt a Garam és a Hernád folyóvölgyei által határolt, két egymáshoz közel eső hegyvidéknek a neveire korlátoztam, egyrészt a mai Északi-középhegység nagy részének, azaz a Börzsöny, a Cserhát, a Mátra, a Bükk és a Cserhát kiemelkedéseinek, másrészt a Selmeci-hegység, a Jávoros és a Szlovák-érchegység vonulatának a neveit állítottam egybe.⁵² A történeti hűség kedvéért helyesebbnek látom a mesterséges tájnevek helyett a két hegyvonulatot földrajzi elhelyezkedésük alapján megjelölni: az előbbit déli, az utóbbit északi vonulatként említem a továbbiakban. Választásomat az indokolja, hogy — bár szomszédos, egymással párhuzamosan futó hegyláncokról van szó — lényeges különbség mutatkozik a két területen a névhasználók tekintetében: az északi vonulat vidékén ugyanis jóval nagyobb számú szláv lakossággal kell számolnunk. KISS LAJOSnak az Árpád-kori Magyarország etnikai és nyelvi vonatkozásait tárgyaló írásaiból képet kaphatunk a honfoglalás korának, valamint az Árpád-kor végének etnikai-nyelvi viszonyairól, amely szerint a honfoglalást megelőzően mindkét területen jelentős számú szláv népesség élt. A magyarság elsőként a déli vonulat területeit szállta meg, s az ott megtelepülők nagy számban átvették a leigázott szlávok helyneveit (1988). Minthogy a szláv eredetű helynevek aránya (kü-

⁵⁰ Hasonló vizsgálatokat végzett PÓCZOS RITA a víznevek körében (2004).

⁵¹ E három szempont együttes alkalmazásával ugyanis — miként GYÓRFFY ERZSÉBET a víznevek kapcsán arra rámutatott (2004: 129) — differenciáltabban láthatjuk a helynevek szerkezeti felépítését, illetve nagyobb távlatból a helynévadás szemantikai és lexikális bázisának, valamint a névalkotási szabályoknak az összefüggéseit.

⁵² A vizsgálathoz létrehozott adattárba a déli vonulat területéről 118 denotátum 119 nevének összesen több mint 150 adata, míg az ezzel párhuzamosan emelkedő északi vonulat kiemelkedései közül 113 denotátum 116 nevének összesen mintegy 170 adata került be.

lönösen Nógrád vármegyében) a hegyek között nagyobb (1999a: 15), a honfoglalás kori szlávtság ott valószínűleg továbbélt, a honfoglalást követő szláv–magyar kétnyelvűség viszonyairól azonban nincs pontos képünk. Az Árpád-kor végén a vizsgált területek jelentős részének köznépe már túlnyomórészt magyar nyelvű volt, de az Ipoly völgyétől északra a honfoglalás kori szlávtság nagyobb számban megmaradt, és emellett e területekre a 13–14. században jelentős újabb szláv népesség is betelepült (KISS L. 1999a).

A magyar és a szláv névhasználók arányának eltérése — előzetes várakozásaink szerint — gyaníthatóan különbségeket eredményez a két vidék névállománya között is. És minthogy a két hegyvonulat földrajzi arculata lényegében hasonló,⁵³ a névállományban esetlegesen megmutatkozó különbségek nagy valószínűséggel a két hegyvidék lakosságának nyelvi viszonyaival magyarázhatók. Az összevető vizsgálatban ennek megfelelően a nevek nyelvi felépítésében, valamint a névadási szokások, illetőleg a nevek változása terén várhatók számottevő különbségek. A szláv réteg vizsgálata ugyanakkor nemcsak a magyar hegynévadásra gyakorolt hatása miatt lehet érdekes, hanem a nyelvi kapcsolatok alapvetően kétirányú volta miatt vizsgálnunk kell — amennyiben ezt az adatok lehetővé teszik — a magyar nevek esetleges hatását is a szláv nevek körében.

A feldolgozó munka során a felszínre került eredmények aprólékos bemutatása előtt egy módszertani szempontból igen lényeges megjegyzést előre kell bocsátanunk. Az etnikai vonatkozású kutatások során semmiképpen sem szabad egybemosnunk a névadók és a névhasználók körét. Az etimológiai vizsgálatokra alapozó tipológiai elemzés eredményei csupán a név keletkezésének idejére vonatkozó nyelvi-etnikai viszonyokra, vagyis a névadók hovatartozására világítanak rá. E helynevek kronológiai értékéről azonban csak annyit tudunk biztosan megállapítani, hogy az első oklevélbeli rögzítésüknél korábbi népességi viszonyokat tükröznek, a név keletkezése és első okleveles említése között ugyanakkor igen jelentős idő is eltelhetett.⁵⁴ Az oklevelek névadatainak nyelvi arculata alapján viszont már inkább a lejegyzés korának névhasználóira következtethetünk (vö. HOFFMANN 2007: 93–95). A hegynevek nyelvi-kronológiai rétegeinek feltárása során elsődlegesen tehát a névadók nyelvi hovatartozását jellemezzük, lehetőség szerint ugyanakkor igyekszem utalni a névhasználókra, illetőleg a névhasználók körének változására is. A helynevek történettudományi hasznosí-

⁵³ A két vonulat domborzatában mindamelllett mutatkoznak különbségek: az északi hegylánc magasabb, mint a déli, ahol szinte dombvidékeket is találunk, továbbá az északi vonulat egybefüggő, míg a délit nagyobb völgyek szabdadják. Mindennek azonban nemigen lehetnek a nevekben megjelenő névtipológiai következményei, az ilyen természetű eltérések ugyanis talán leginkább a nevekbe beépült hegyrajzi köznevekben tükröződhetnek vissza.

⁵⁴ A helynevek etnikai vonatkozásai kapcsán legutóbb PÓCZOS RITA fogalmazott meg fontos megállapításokat: amennyiben egy adott névállományban a feltárható névrétegek önálló névrendszert alkotnak, s nem pusztán szórványosan fordulnak elő, feltehető, hogy a nevet adó etnikum névhasználóként a területen élt még a lejegyzés pillanatában (2009: 23).

tása kapcsán mindenképpen szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a helynevek a nyelv elemei, ezért általuk pusztán a névhasználók nyelvviségéről kaphatunk információkat, amiből csak nagy körültekintéssel következtethetünk a népességi viszonyokra. A nyelv és az etnikum ugyanis nincs egymással közvetlen megfelelésben (vö. HOFFMANN 2007: 73–74).⁵⁵

3.1. Magyar névadással létrejött névréteg

A két hegynévállományban eltérő arányban vannak jelen a magyar névadással létrejött nevek: a déli vonulat kiemelkedéseinek mintegy 80%-a, az északi vonulat hegyeinek pedig csupán 65%-a viselt korszakunkban magyar névadóktól származó nevet. Ezt a névanyagot a továbbiakban az egy- és kétrészes neveket elkülönítve tekintem át, az egyes csoportokon belül szófaji-szemantikai szempontok szerint tipizálva.

1. A magyar névadással létrejött hegyneveknek kevesebb mint a fele *e g y - r é s z e s n é v*: a déli vonulatban a nevek 43%-a ilyen struktúrájú, az északi vonulatban ez az arány valamivel nagyobb: 48%.

1.1. Ebben a csoportban a legtöbb adat *f ö l d r a j z i k ö z n é v v e l* azonos alakú névforma: mindkét hegységrendszer területéről igen nagy számban adathozható önálló használatban a *bérc* és kisebb számban a *halom* lexéma. A szövegkörnyezet alapján azonban a legtöbb esetben kiderül, hogy közsói említéssel van dolgunk, azaz a lexémák lényegében a latin fajtajelölő közsói elemek mintájára (valójában oklevélszóként) szerepelnek az iratokban (ehhez lásd II. Hegyrajzi köznevek című fejezetben írottakat). A tulajdonnévi *Bérc*, illetve *Halom* nevek száma azonban mindkét hegyvonulatban igen csekély, és általában a valós nyelvi státusuk, tulajdonnévi jellegük is rendkívül bizonytalanul ítélhető meg. A déli vonulatból esetleg ide sorolhatók: 1305: *per verticem montis quod vulgo beerch dicitur* (Gy. 4: 289), 1327: *per eudem montem qui vulg. berch vocatur* (Gy. 4: 252), 1303/1352//1450: *ad 1 monticulum Holm vocatum* (Gy. 1: 815), ezekben az oklevélrészletekben az adatok tulajdonnévi jellegét a szövegkörnyezet legalábbis nem zárja ki. Az északi vonulatból az 1330: *monticulo Beerch* adatot az oklevél másik tulajdonneve (*viam Beerchuth*) alapján tarthatjuk esetleg tulajdonnévnek (Gy. 1: 85). Az északi *Gerendes* névben szintén földrajzi köznévről van szó (ÚMTsz.), s bizonyára földrajzi köznevet tartalmaz a déli vonulat *Erdej* hegyneve is, amely a hegyet borító erdőségre utaló földrajzi köznévről képződött származéka lehet (az ilyen névalakulatokra lásd például *halom* > *Halmaj*, FNEsz. *Halmaj*). A földrajzi köznévből ténylegesen tulajdonnévvé vált

⁵⁵ Az etnikai hovatartozás megállapításához további ismérvek: kulturális, antropológiai, tudati tényezők (közös eredet- és összetartozás-tudat, az önelnevezés megléte, közös terület stb.) ismeretére is szükség van (vö. HOFFMANN 2007: 73–74, RÓNA-TAS 1997: 18–26, vö. még KRISTÓ 2000: 11).

formák mindkét területen az egyrészes névállománynak csupán alig több mint 5%-át teszik ki.

1.2. A k ö z n é v i e r e d e t ű egyrészes nevekben a földrajzi köznevek mellett kisebb számban mindkét névállományban találkozunk növénynevekkel, állatnevekkel, illetve anyagnevekkel, melyek többnyire valamilyen formánssal — leggyakrabban az *-s*, egy-egy névben a *-d*, *-gy* képzővel — ellátva váltak a kiemelkedés megnevezésévé. Ezt a megoszlást mutatják a növényvilágra utaló, jelöletlen *Kőrís* és a formánssal jelölt *Nyíres*, *Szőlős* ([1265]/1265: byrch *Zeuleus*, Gy. 3: 139) nevek a déli területen, valamint az északi vonulat névállományában a jelöletlen *Bükk* (1260: *Bik*, Gy. 3: 150, 205), illetve a jelölt *Mogyorós* és *Somogy*. Madárnévből alakult a déli *Csókás*, valamint az északi *Rárós* (*ráró* 'kerecsensólyom') hegy neve. Anyagnév az alapja a déli vonulat területén a *Mész* hegynévnek, s ide kell sorolnunk a *Karancs* (1327: *Karanch*, Gy. 4: 209, 227) hegynevet is, amennyiben a *garancs* ~ *göröncs* 'göröngy' (KISS L. 1997a: 160, FNESz.) jelentésű főnévből eredeztethető. Az északi *Agyagos* szintén a kiemelkedés talajának anyagára utal.

Szösszetételből alakult egyrészes hegynévvel kizárólag a déli területen találkozunk: a *Ravaszlyuk* (1256: Berch *Rvvozlik*, Gy. 3: 42, 108) névben.

1.3. A m e l l é k n é v i lexémák hegynévként való használata a vizsgált területeken periferiális. Melléknév csupán a déli vonulatban szerepel: a hegy színetét jelölő *Világos*, valamint a kiemelkedés elhelyezkedésére utaló *Belső* hegynevekben. Pusztá folyamatos melléknévi igenév szintén csak a déli *Dongó* névben rejlik.

1.4. Néhány hegynév alakilag s z e m é l y n é v v e l egyezik meg: a déli vonulatbeli *Bölcs* (1280: *Beylch*, Gy. 4: 258; vö. *Belch* szn., ÁSz.), illetve az északi *Konrád* (1331/1394: *Konerad*, Gy. 3: 150, 229, 230; vö. *Conradus* szn., ÁSz.) és *Türk* ([1245]/1245: *Turk*, Gy. 3: 151, 238; vö. *Turk* szn., ÁSz.) hegynévben vélhetően magyar személynév rejlik (az utóbbi azonban népnevet is tarthat). A szintén északi *Szirk* (1334: *Zyrk*, Gy. 2: 461, 538) hegynév esetében egy szláv *Szirk*-féle személynév (vö. *Syrek* szn., FNESz.) válhatott magyar névadás eredményeképpen a kiemelkedés megnevezésévé. E nevek esetében azonban — ahogyan korábban kifejtettem — számolni kell a személynév > településnév > hegynév áttétel lehetőségével is.

1.5. Mindkét vonulatban jelentős azoknak a hegyneveknek az aránya, amelyek elsődlegesen m á s h e l y f a j t á k n e v e i voltak. Településnévből alakultak metonimikus névadással a *Dédes*, *Gyül* (1075/+1124/+1217: *Gcohlu* [ɔ: *Geohlu*], Gy. 4: 242, 247), *Börzsöny* nevek a déli területen. Az északi vidéken csupán a *Bucsony* hegy kapta a nevet az azonos nevű közeli településről.

A hegyet borító erdőség neve vonódott át a kiemelkedés megjelölésére a déli vonulatbeli *Várerdő* (1265: per montem ... *Warerdev*, Gy. 4: 263) hegynév, va-

lamint az északi *Feketeerdő*, *Apátbükke* és *Palaszkabükke* (1333/1334: *Palazkabiky*, Gy. 2: 461, 512) nevek esetében.

Más, a hegy közelében lévő különböző helyek nevei is gyakorta váltak metonimikus névadással a kiemelkedés megnevezésévé: leggyakrabban kétrészes helynevek alakultak ilyen módon hegynévvé. Az *Izsákláza* (1295: *Ysaaclasa*, Gy. 3: 42, 70; *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány', vö. TESz. *láz*), *Miklós-luga* (1248/1326: *Myklousluga*, Gy. 1: 736, 767; **lug* 'erdei rét', vö. FNEsz.) nevekben rétnak a megnevezése rejlik. Az északi területen is megtalálható ez az elsődleges helynévfajta: *Hegyláz* (1290/1303/1479: *Hyglaz*, Gy. 2: 461, 485), *Ökörmező*, *Károlylese* (1243/1335: *Karulesy*, Gy. 2: 461, 533), *Tóbiáslese* (1243/1335: *Tobiaslesy*, Gy. 2: 461, 519). A *Munuhpest* név pedig a hegy oldalában lévő barlangot jelölhette meg elsődlegesen.

1.6. Az egyrészes névállomány feltehetően magyar beszélők által is használt elemeinek jelentős hányada szláv eredetű helynév átvétele: a déli vonulatban az egyrészes nevek egynegyedénél számolhatunk a szláv eredeztetés lehetőségével, az északi vonulatban ez az arány lényegesen magasabb: az egyrészes nevek 40%-át sorolhatjuk ide. E nevek tárgyalására a szláv névréteg kapcsán térek ki részletesebben.

2. A magyar névadással létrejött hegyneveknek kevéssel több mint a fele **k é t r é s z e s** név: a déli vonulatban a nevek 57%-a, az északi vonulatban a nevek 52%-a ilyen felépítésű.

2.1. A kétrészes nevek **a l a p r é s z e k é n t** mindkét vonulat hegynevei körében érthető módon a hegyrajzi köznevek a leggyakoribbak, s ezek a két területen meglehetősen változatosan jelentkeznek. Ebben a pozícióban az északi és a déli hegyvonulat neveiben egyaránt a *hegy* lexéma a leggyakoribb, ám ezzel közel azonos számban szerepel hegynevek utótagjaként a *bérc* földrajzi köznévi is, a *kő* hasonlóan gyakori használata azonban csupán az északi vonulatban jellemző. Ezek mellett kisebb számban, de mindkét hegyvidéken láthatjuk a *halom* és a *mál* földrajzi közneveket is ebben a szerepben. A jóval speciálisabb jelentéstartalommal bíró *fő*, *határ*, *köz* 'személyeket, dolgokat egymástól elválasztó terület, térköz' (TESz.), *tő* és *verő* hegyrajzi köznevekkel ezzel szemben csak a déli vonulat névállományában találkozunk: *Fertés-fő* (1341/1347: *Fertysfeu*, Gy. 3: 42, 124), *Vátolyaszó-tő* (1295: *Watulozoutu*, Gy. 3: 42, 70), *Nagy-dél verője*. A *homlok*, *hát* viszont csak az északi vonulatban fordul elő: *Csiszta-homlok*, *Kecske-hát*, és talán ide sorolható a *havas(ok)* is, amely azonban csak latinra fordítva szerepel az itteni névanyagban: *Golcsa-havas(ok)* (1255: *alpes Golcha*, Gy. 1: 40, 98, Gy. 2: 460).

A földrajzi köznevek mellett csupán a déli vonulat névállományában találunk kétrészes nevek alaptagjaként helyneveket, s ott is mindössze az egymással feltehetően korrelatív viszonyban álló *Kis-Galya* és *Nagy-Galya* struktúrákban.

2.2. A fajtajelölő funkciójú utótagokkal szemben a kétrészes hegynevek bővítményi részeit feltűnő lexémák igen változatos szemantikai szerepben jelentkeznek.

2.2.1. Mindkét vonulatban a legjellemzőbb köznévi előtagok közé tartoznak a növénynévi elemek, melyek egyaránt előfordulnak képző nélküli, valamint -s formánssal ellátott formában, amint azt a déli vonulatbeli *Borsó-hegy* (1298/1390: *Borsowhyg*, Gy. 1: 785), *Szilfa bérce* (1256: *Zylfabercy*, Gy. 3: 42, 108), *Szőlő-mál* (1295: *berch Seleumal*, Gy. 3: 42, 70), *Bodzás-hegy* (1248/1326: *Bozyasheg ~ Bozyashegy*, Gy. 1: 767, 768), *Bükkös-fő* (1341/1347: *Bykus-few*, Gy. 3: 42, 124), *Szederjes-kő* nevek mutatják. A kiemelkedés növényvilágára utaló előtagok az északi vonulatban is közel azonos arányban szerepelnek képző nélküli és képzett formában: *Jávor-hegy*, *Szőlő-mál* (1219: *Zevlevmal*, Gy. 3: 150, 155, 250), *Körtvélyes-hegy* (1332: *Korthweleshygh*, Gy. 1: 40, 91), *Somos-bérc* (1333/1334: *berch Sumus*, Gy. 2: 461, 512), *Szőlős-hegy* (1260: *Sceleushyg*, Gy. 3: 205).

A ritkábban előforduló, állatnevet tartalmazó nevek is hasonló megoszlást mutatnak az előtag jelöltsége tekintetében: *Galambok bérce*, *Sertés-hegy*, *Csó-kás-kő* (1315/1339: *Chokasku*, Gy. 1: 736, 767), *Nyulas-bérc* (1268: *Nulosberch*, Gy. 4: 238) a déli, illetve *Bagoly-kő*, *Kecske-hát*, *Sólyom-kő* (1243/1335: *Solyomkeo*, Gy. 2: 461, 533), *Ölyves-bérc* az északi területen.

A déli vonulat hegyneveiben kiemelkedően nagy számban találkozunk anyagnévi előtaggal: *Homok-hegy*, *Kő-hegy* (1250: *Kuhyg*, Gy. 4: 258), *Kő-mál* (1327: *Kumal*, Gy. 4: 289), *Agyagos-bérc* (1227: *Ogogovs berch*, Gy. 4: 249), *Köves-bérc* (1298/1390: *Kuesbere [ɔ: Kuesberc]*, Gy. 1: 785), *Köves-hegy* (1295: *Kuesheg*, Gy. 4: 261), *Meszes-mál* (1280: *Mezesmal*, Gy. 4: 321). Az északi területen ez kevésbé jellemző kategória: csupán a *Kövecses-halom*, *Köves-bérc* (1327: *Kuesberch*, Gy. 4: 302) nevekben lelhető fel.

Az építménynevek minden esetben jelöletlen formában szerepelnek a hegynevekben, amint ezt a déli *Kápolna bérce*, *Vár hegye* (1295: *Warhygi*, Gy. 3: 42, 70) nevek mutatják. Az északi vonulatban csupán a *Vár-hegy* név utal a kiemelkedésen lévő építményre.

A nevek felépítésében részt vevő további — változatos szemantikai tartalmat tükröző — köznévi elemek formáns nélküli és formánssal ellátott formájukban egyaránt előfordulnak: a déli korpuszba tartozó *Iker-kő* (1262: *Ykurku*, Gy. 3: 150, 200) két kiemelkedést jelöl, a *Nyerges-bérc* (1227: *Nerges berch*, Gy. 4: 249) a hegyen lévő nyeregszerű bemélyedésre utal (lásd ehhez KISS L. 1997a: 161), az *Ór-hegy* (1304/1335//1376: *Ewrhegh*, Gy. 3: 42, 144) és a *Fertés-fő* előtagja a hegy funkcióját fejezi ki, az utóbbi olyan helyet jelöl, ahol fürdőző hely van az állatok számára (KISS L. 1991: 76). Az északi terület nevei hasonló képet mutatnak: az *Éles-bérc* (1331/1332/XVIII.: *Elesberth*, Gy. 3: 153, 274), *Hegyes-hegy* (1255: *Hygyshyg*, Gy. 1: 40, 98), *Lyukas köve* (1296/1488: *Lwkas-*

kwy, Gy. 3: 224) a kiemelkedés alakjára, a *Bálvány-kő* feltehetően a kiemelkedésnek a névadó közösségben betöltött funkciójára utal.

2.2.2. A legszembeütőbb különbséget a képzetlen *m e l l é k n é v i* elemeket tartalmazó hegynevek arányában találjuk: e nevek a déli vonulatban a kétrészes névállomány egykilenced részét alkotják. Képzetlen melléknév szerepel a *Kék-halom* (1270/1284: *Keykholm*, Gy. 3: 42, 64), *Kerek-kő* (1248/1326: *Kerekku*, Gy. 3: 107), valamint a *Közép-hegy* (1256: *Kuzephyg*, Gy. 3: 42, 108), *Közép-mál* (1280: *Cuzepmal*, Gy. 3: 42, 76) és a két különböző hegy megnevezésére is használt *Közép-bérc* (1258: *kuzepberch*, Gy. 1: 88; 1298: *Kvzepberech*, Gy. 1: 760) nevekben. Az északi vonulatot reprezentáló korpuszban jóval nagyobb számban, a kétrészes nevek mintegy egyötödében vesznek részt képzetlen melléknévek a hegynevek felépítésében, s a melléknévek jelentésköre is változatosabb. A kiemelkedés méretére utal a *Nagy-bérc* (1269/XVIII.: *Nogberk [o: Nogberch]*, Gy. 4: 298), színére a *Vörös-kő*, hőmérsékleti viszonyaira a *Meleg-hegy*, anyagára a *Lágy-kő*, növényzet nélküli voltára a *Szár-hegy* (1295/1315: *Zarheg*, Gy. 2: 461, 530) név. A kiemelkedés viszonyított helyzetét jelölik meg a *Közép-bérc* (1280: *Kuzepberch*, Gy. 1: 93), *Közép-kő*, valamint a három különböző kiemelkedést megnevező *Köz-bérc* (1243/1335/XVII.: *Közbercz*, Gy. 2: 460, 533; 1269/XVIII.: *Kuzberch*, Gy. 4: 210, 298; 1280: *Kuzberch*, Gy. 1: 139) hegynevek.

A melléknévi igenevek a kétrészes nevek felépítésében is kisebb szerepet játszanak. Folyamatos melléknévi igeneveket mindkét terület névállományában egy-két névalakulatban találunk: *Verő-mál*, *Homloló-kő* a déli, *Akasztó-hegy* az északi hegyvidékből. Befejezett melléknévi igenév egyedül az északi vonulatbeli *Hasadt-kő* névben szerepel, s bizonyára a kiemelkedés állapotára utalhat.

Számnevet csupán az északi vonulatbeli *Három-hegy* és *Két-halom* nevekben találunk, melyek közszói szemantikai tartalmuknak megfelelően három, illetve két kiemelkedést jelölnek.

2.2.3. A melléknévi elemek eltérő aránya mellett a másik szembeütő különbség az, hogy a déli vonulat állományában lényegesen nagyobb a *t u l a j d o n n é v i* névelemek aránya; s ez a különbség leginkább a helynévi előtagok terén mutatkozik meg.

Személynevet gyaníthatunk a déli vonulatbeli *Bata köve*, *Gyula halma*, *Jeles bérce* (1341/1347: *Jelusberche*, Gy. 3: 42, 125) nevekben, melyekben a személynévekhez egy-egy birtokos személyjeles földrajzi köznév kapcsolódott. Az északi vonulat névállományában hasonló a személynévi névrészek aránya: *Dános köve*, *Mátyás hegye*, *Szólát hegye*.

A kétrészes nevek előtagjaként nagyobb számban csupán a déli területen szerepelnek helynevek. Az *Apoc halma*, *Telekes-köz* (1298/1390: *Thelekuskuz*, Gy. 1: 785, 811) előtagjában a közeli település neve rejlik. Az *Ikres-hegy-fő* (1341/1347: *Icrushygfew*, Gy. 3: 42, 125), a *Magas-hegy bérce*, illetve a *Nagy-dél ve-*

rője nevek előtagja kétrészes hegynév. Esetükben a név egésze az előtaggal jelelt kiemelkedés egy részére vonatkozhat. A *Makján-vára-hegy(e)* előtagjában várnevet gyaníthatunk. Az északi vonulatban a *Dióstelek bérce* (1327/406: *Dyostelucberce*, A. 2: 323), *Jászó-havasok* (1286: *alpis Jazov*, Gy. 1: 40) és a *Kassai-Nagy-hegy* előtagjában szerepel helynév. Az utóbbi két hegynév azonban csak latinul adatható, s nehéz megítélni, hogy valóban létező magyar nevek latin fordításai-e vagy csupán alkalmi használatú körülírások.⁵⁶

A magyar névadóktól származó nevek speciális csoportját alkotják azok a kétrészes nevek, amelyek szláv eredetű hegynévi előtagja magyar földrajzi köznévvvel kapcsolódott össze. Ez utóbbi szerepben mindkét korpuszban leggyakrabban a *hegy* lexéma fordul elő: ezt mutatják a *Bugyihó hegye*, *Zsarna hegye*, *Zsarnó hegye*, *Konyha-hegy* nevek a déli vonulatból, valamint a *Ladica hegye* (1323: *Ladychahyge*, Gy. 2: 461, 516), *Viszoka hegye*, *Szol-hegy*, *Bagonya-hegy* elnevezések az északi vonulatból. Az északi vonulatban emellett gyakran járul az átvett nevekhez a *bérc* főnév is: *Brizó bérce*, *Vidosza bérce*, *(S)zalatna bérce*, *Ladica-bérc*. Egy-egy esetben a *halom* és a *kő* is szerepel a déli korpuszban efféle másodlagos kiegészítéssel alakult nevekben: *Garabos-halom*, *Szlovik köve*.

A szláv eredetű helynevet tartalmazó névcsoport mindkét hegyvidéken a leggyakoribb névtípusok közé tartozik. Szembetűnő azonban, hogy a déli vonulatban e nevek lényegesen nagyobb arányban, az esetek több mint 40%-ában váltak kétrészesé magyar közszóval összetételt alkotva, az északi területen ugyanakkor a szláv eredetű névrészt tartalmazó nevek csupán alig több mint 25%-a ilyen struktúrájú. Ezek a nevek az utolsó névadási mozzanat alapján a magyar névrétegbe sorolandók: magyar nyelvű névadók hozták őket létre úgy, hogy egy már meglévő szláv névhez kapcsoltak magyar helyfajtajelölő földrajzi köznévi lexémát. Érdekes azonban a már eredetileg is hegynévként funkcionáló alakulatokat annak a névrétegnek az elemei között is számba vennünk és vizsgálnunk, amelyben keletkeztek, hiszen természetesen ezek a névrészek is rávilágíthatnak a szláv névállományra mint rendszernek a jellemzőire.

3. A magyar névrétegről mindezek alapján összefoglalóan a következőket mondhatjuk el. Mindkét hegyvonulatban a kétrészes nevek alkotják a névállomány nagyobb hányadát, ám a két szerkezeti típus között nincs igazán jelentős különbség, s az északi vonulatban valamelyest kisebb az ilyen struktúrájú nevek aránya, mint a déli területen. A két terület helyneveiben a nevet alkotó nyelvi eszközök köre szinte teljesen azonos, jelentősebb különbségek inkább az egyes nyelvi elemek arányában mutatkoznak meg: a déli vonulatban nagyobb részben találunk tulajdonnévi összetevőt tartalmazó nevet, míg a melléknevek súlya kisebb. Az északi hegyvidék korpuszában viszont dominálnak a különböző melléknévi elemet tartalmazó nevek, s ezzel párhuzamosan csekélyebb a tulajdon-

⁵⁶ GYÖRFFY GYÖRGY a latin kifejezéseket tulajdonnévnek tekinti (Gy. 1: 40).

névi, különösen a helynévi elemek száma. Nemigen gondolom azonban, hogy a nyelvi eszközkészlet terén mutatkozó efféle különbségek a nyelvi-etnikai viszonyok eltérő voltával lennének magyarázhatók.

3.2. Szláv névréteg

A szláv névréteggel kapcsolatban felmerülhet annak a lehetősége is, hogy e nevek egy része talán valójában nem is volt a magyar helynévrendszer része, hanem csupán a szláv népesség körében használták. Ez a gyanú — amit a nagy időbeli távolság miatt ma már lehetetlen egyértelműen igazolni vagy cáfolni — különösen az egyrészes hegynevekre vonatkozóan lehet indokolt. A magyar földrajzi köznévvvel kiegészült neveket azonban — mint azt az előző részben láthattuk — a magyar névhasználók is kétségkívül ismerték és használták.⁵⁷ Biztosak lehetünk a magyar névhasználatban akkor is, ha a név hangtani arculata magyar hangváltozási folyamatokról árulkodik. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult a szláv *Ples* helynévből a magyar *Pilis*, s a szláv *kamen* 'kő' köznévből származó szláv *Kamenec*-ből hangrendi kiegyenlítődéssel lett *Kemenec* a magyar névhasználatban. A *Bugyihó hegye*, *Brizó bérce* formák magyar népességtől való használatára nemcsak a nevek földrajzi köznévi utótagja utal, hanem az előtagjuk hangszerkezete is ezt jelzi: vokalizálódott bennük a szláv eredetű előtag eredetileg képzőként funkcionáló szóvégi *v* ($> \beta$) hangja. Azon nevek esetében, amelyeknél sem szerkezeti változás, sem hangalakai módosulás nem ment végbe, érdemes a nevet tartalmazó oklevél szövege alapján a névkörnyezetet, a környező helyek neveit is megvizsgálni, mivel a kiemelkedés közeléből adatolható magyar helynevek (köztük esetleg hegyek megnevezései) talán valószínűsíthetik a szláv eredetű név magyar névrendszerhez tartozását. Az északi vonulatbeli *Szitnya* hegyet például Almás és Bél települések határában említik, a *Somogy* és a *Gerendes*, illetve a szláv *Orl* hegynevek mellett, magyar névhasználók tehát bizonyosan éltek ezen a vidéken az oklevél keletkezésének idején, s ismerhették a szláv eredetű hegynevet. Azt azonban mindezek a körülmények nem segítenek feltárni, hogy az adott névforma mikor került be a magyar névrendszerbe.

A két hegyvonulat kiemelkedéseinek Árpád-kori nevei között nagy számban találunk elsődlegesen szláv neveket. Arányuk azonban a két területen eltérő: a déli vonulat hegynevei közül csupán minden ötödik név szláv eredetű, az északi

⁵⁷ Egy nyelvi egységnek az egyik nyelvrendszerből a másikba való kommunikatív átvételét a nemzetközi szakirodalomban névintegrációnak nevezik (vö. PÓCZOS 2005: 139). A névintegrációs folyamat alapeseteit PÓCZOS RITA a következőképpen határozta meg: a) az integráció során nem történik módosulás, b) a névhasználat során az integrátum (az intergált nyelvi elem) az átvevő nyelv hangrendszeréhez igazodik, c) a névhasználat folyamán az alaktani szerkezet változik, d) a nevek hangalakja és morfológiai struktúrája is módosul (2005: 141, 2010: 145–146). Ezek mellett azonban még számos más, kevésbé jellegzetes típus is megvalósulhat.

vonulatban viszont a nevek mintegy harmadáról tételezhető fel, hogy szláv jövevénynev.

Az egyes névrétegekhez sorolt nevek arányáról mindamelletts nehéz nyilatkozni, számos olyan névvel találkozhatunk ugyanis, amely szláv és magyar etimonra egyaránt visszavezethető. A *Garáb* hegynév kapcsolatba hozható az ószláv *gr̋rbь* 'domb, hát' (ŠMILAUER 1970: 75, TÓTH V. 2001b: 60) jelentésű szóval,⁵⁸ származtatható továbbá a szintén szláv *grab(r)ь* 'gyertyán' (ŠMILAUER 1970: 71, FNESz. *Garbócbogdány, Garbolc*, TÓTH V. 2001b: 60) közszóból is. Emellett számolnunk kell a magyar nyelvi névadás, konkrétan a közeli *Garáb* településnévből való metonimikus alakulás lehetőségével is. Nem zárható ki végezetül a *Garáb* személynévvél való etimológiai összefüggés sem (vö. 1134: Semegiensi comite *Grab*, ÁSz., FNESz. *Garáb, Grábóc*, TÓTH V. 2001b: 60–61), tudniillik a pusztaszemélynévi névadás lehetősége.

Néhány, végső etimonját tekintve szláv eredetű név esetében sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy szláv közszóból alakult szláv helynév átvételével van-e dolgunk, vagy a szláv közszó került be a magyarba, s immár magyar közszóként szolgált a kiemelkedés megnevezésének alapjául.⁵⁹ A *Kuna* hegynév végső soron a szláv *kuna* 'nyest, menyét' (ŠMILAUER 1970: 104) jelentésű szóra vezethető vissza, kérdéses azonban, hogy miként vált a magyar névrendszer elemévé. Lehetséges ugyanis egyrészt, hogy a szláv közszóból alakult szláv helynév átvételéről van szó. Mivel azonban a szláv közszó köznévként is bekeült a magyar szókészletbe, belőle magyar névadással is magyarázható a hegynév. A nevek különböző nyelvekhez kötését nehezíti továbbá az is, hogy egy részüket az utolsó névadási mozzanat (vagyis elsősorban magyar nyelvi névelem vagy névrész hozzákapcsolása) alapján magyar alakulatnak kell tekintenünk, ezek mögött ugyanakkor sok esetben szláv hegynév rejlik. Ilyen módon alakulhatott a *Bugyihó hegye* is, melynek előtagja egy szláv *Budich*-féle személynévből alakult a birtoklást kifejező szláv *-ovь* képzővel (FNESz., ŠMILAUER 1970: 29), s ehhez a magyarban másodlagosan kapcsolódhatott a *hegy* földrajzi köznévi birtokos személyjeles alakja. Az utolsó névadási mozzanat alapján tekinthetjük magyar alakulatnak a *Rudas* hegynevet is, melyben vélhetően az ószláv **ruda* 'érc' (FNESz. *Ruda*) jelentésű főnévből alakult szláv helynév rejlik, ám annak a feltehetően magyar *-s* képzővel alakult belső magyar fejleménye lehet.⁶⁰

⁵⁸ A szláv *gr̋rbь* alakból azonban talán inkább egy *Gorba*-féle névforma lenne valószínűsíthető, vö. le. *Garbate*, cs. *Hrbokov* hn. (ŠMILAUER 1970: 75).

⁵⁹ A magyarban meghonosodott jövevényiszóra és hasonló alakú idegen névre egyaránt visszavezethető helynevek típusa kapcsán felmerülő problémákra PÓCZOS RITA hívta fel a figyelmet egyik tanulmányában (2007). Utalt arra is, hogy amennyiben ilyen névalakulatokat vonunk be a népességtörténeti vizsgálatokba, akkor nagyon óvatosan, lehetőleg további tényekre alapozva lehet csak belőlük etnikai következtetéseket megfogalmaznunk (27).

⁶⁰ Hasonló alakulással számolhatunk a *Garabos-halom* hegynév előtagjában is.

A szláv réteghez tartozó nevek szinte kivétel nélkül egyrészeseek, csupán az északi vonulatban találkozunk kétrészes hegynevekkel: *Csernahora*, *Kamenahora*. A nevek nagyobb része (a déli vonulatban a nevek 57%-a, az északi vonulatban a nevek 73%-a) szerkezeti változtatás nélkül került be a magyar névrendszerbe, mint például a *Galya*, *Lyukó*, *Naszály*, *Osztra* hegynevek a déli és a *Bucsony*, *Drazga*, *Pilis*, *Szitnya* hegynevek az északi vonulatból. A szláv eredetű nevek egy része azonban kiegészült az átvételkor vagy később magyar földrajzi köznévi utótaggal: így jöttek létre a korábban már említett *Bugyihó hegye*, *Brizó bérce* típusú megnevezések. A szláv eredetű nevek előtaggal való összekapcsolódása csakúgy, mint magyar formánssal való bővülésük, periferikusnak mondható.

1. A szláv névrétegben a különböző névalkotási módok egészen más arányú megoszlását tapasztaljuk, mint a magyar hegynévállományban. A legszembe-tűnőbb különbség, hogy a szláv hegynevek körében elenyésző a kétrészes nevek aránya, az egyrészese nevek létrehozásában pedig — a magyar hegyneveknél látottakhoz képest — jóval nagyobb szerepet játszanak a különböző képzőelemek. A szláv korpuszt ezért — minthogy a magyar nevekhez képest lényegesen kisebb számú csoportot alkotnak mindkét vonulatban — a morfológiai felépítés alapján látom célszerűnek tárgyalni.

1.1. Különösen az északi területen találunk nagy számban formánssal ellátott alakokat: a neveknek mintegy a fele képzett forma. A déli vonulatban a neveknek csupán az egynegyedéhez járult névképző formáns, ez a *Bugyihó hegye* előtagja és a *Lyukó* (1325/1347: *Lukow*, Gy. 1: 789) esetében az eredetileg birtoklást kifejező *-ovъ* képző (ŠMILAUER 1970: 29). A *Lyukó* hegynevet a *Lukács* személynév *Luk(a)* alakjából magyarázhatjuk, alakulhatott azonban az összsláv **lukъ* 'hagyma' szó *-ovъ* melléknévképzős formájából is, számításba kell továbbá vennünk a szláv **lŏkъ* 'ív, íj' szóból való származtatást is (FNESz. *Lyukó-völgy*, ŠMILAUER 1970: 115). Az *-ovъ* mellett csupán a *-ьka* ~ *-ьka* képző (ŠMILAUER 1970: 28) szerepel a déli területen a *Pelecске* (1295/1389/XVIII.: *Pelleczke*, Gy. 4: 307) névben, mely a szláv *plešъ* 'kopaszság, kopasz hely; kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely' jelentésű közszóból alakult (ŠMILAUER 1970: 143, FNESz. *Pilis*). A *Börzsöny* hegynév, mely egy 'parton, dombon lakók' értelmű szláv **Brežane* helynév átvétele lehet (FNESz. *Nagybörzsöny*), településnév-adási formát tükröz: a szlávban ugyanis a *-jane* gyakori településnévi végződés (ŠMILAUER 1970: 30), hegynevekben azonban csak másodlagosan fordul elő, ilyenkor — mint itt is — metonimikus névátvitel áll mögötte. A településnévnek a kiemelkedésre való átvonódása a szlávban és a magyarban egyaránt megtörténhetett.

Az északi területen a formánssok jóval változatosabb képet mutatnak. Gyakorinak mondható a *-ňъ* melléknévképző. A formáns az *Aszalna* (1308: *Azalna*, Gy. 3: 150, 229) névben vélhetően a szláv **os(b)la* 'fenőkő' (ŠMILAUER 1970:

136, FNESz. *Oszlány*, KISS L. 1984b: 239) közsóhoz járult. A *Szitnya* ([1245]/1245: *Cytun*, Gy. 3: 150, 174) hegynév a szláv *sit* 'szittyó' szóra vezethető visz-sza, s szittyóval benőtt helyet jelöl (ŠMILAUER 1970: 161, FNESz.). A *(S)zalat-na bérce* előtagja pedig — amint már utaltam rá — egyrészt az ősszláv *zolto* 'arany' (ŠMILAUER 1970: 198, FNESz. *Zalatna*) jelentésű köznévvvel hozható etimológiai kapcsolatba, másrészt fölvethető a közeli *Szalatna pataka* név szintén szláv eredetű előtagjával való összefüggése is, melyben a szláv **soltь* 'sós mocsár, sós forrás' közsóból (PÓCZOS 2003: 491, 2004: 116) alakult víznév rejlik. Az északi vonulatbeli hegynévek létrehozásában a *-bьbь* formáns szerepe is jelentős. A *Kemenc* (1331/1394: *Kemench*, Gy. 3: 150, 229) hegynévben a képző a szláv *kameň* 'kő' (ŠMILAUER 1970: 87) szóhoz járult, a *Visnyice* (1295/1315: *Wysniche*, Gy. 2: 461, 530) hegynévben pedig a szláv *višňa* 'meggy' (FNESz. *Visnye*, ŠMILAUER 1970: 191) közsó rejlik. A *-bьbь* képző azonban melléknévekből képez főnevet (ŠMILAUER 1970: 29), a formáns funkciója alapján ezért feltehető, hogy a közsói tőhöz elsőként egy *-bьbь* melléknévképző kapcsolódott, s ehhez másodlagosan járult a *-bьbь*, illetve az *-ica* főnévképző. A *Gerbens* (1258/1334: *Guerbench*, Gy. 2: 460, 541) hegy neve a régi szláv 'kis domb- vagy hegygerinc, taraj' jelentésű földrajzi köznévből alakulhatott, melyet KISS LAJOS **grebenьcbь* formában közöl, ez azonban képzett alak, mely az azonos jelentésű *grebenь* tő *-bьbь* deminutív képzős származéka (FNESz. *Garabonc*, *Greben*, *Mezőgerebenes*, ŠMILAUER 1970: 16, 72). A *Ladica-bérc*, *Ladica hegye* nevek előtagjában a képző az ősszláv **lědo* 'irtványföld' közsóhoz (FNESz. *Barslédec*, ŠMILAUER 1970: 110) kapcsolódott. A hegynévben — szemantikai tartalma alapján — esetleg egy közvetlen adatokkal nem igazolható *Ladica* településnevet is gyaníthatunk, a településnévi metonimikus névátvonódás azonban a szláv és a magyar névrendszerben egyaránt végbemehetett. Az északi terület nevei körében is felfedezhető a fentiek mellett az elsődlegesen melléknévképző *-ovьbь* formáns: a *Brizó bérce* név előtagjában a képzőmorféma a szláv *breza* 'nyír' (ŠMILAUER 1970: 38) fanévhez kapcsolódott, tulajdonképpen értelme tehát 'nyíres'. A szintén *-ovьbь* képzős *Drénó* (1291: *Dreno*, Gy. 3: 150, 193, 222) település- és hegynév esetében mindkét irányú alakulással számolnunk kell. Amennyiben a névfajta kapcsolatában a hegynév tekinthető elsődlegesnek, az szláv eredetű lehet, s alapszava az ősszláv *dьrньbь* 'pázsit, gyep, hanság' (ŠMILAUER 1970: 60) főnév. A *Bagonya-hegy* előtagja egy szláv **Bogoj*-féle személynév *-ina* birtoklást kifejező melléknévképzős alakja (FNESz., ŠMILAUER 1970: 29). A *Piliske* hegynév (1222: *Plesca*, Gy. 3: 250) *-ьka ~ -ьka* képzővel alakult (szláv közsói előzménye a *plešьbь* 'kopaszság, kopasz hely; kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely', ŠMILAUER 1970: 143, FNESz. *Pilis*).

Az északi vonulatban jellemző az összetett képzők használata is: az **-ьn-ica*, **-ьn-ьc* képzőbokkal alakultak a *Hosztnice*, *Lisznec* nevek. A *Hosztnice* ([1245]/1245: *Hostnice*, Gy. 3: 151, 193) névben talán az ősszláv *gostьbь* 'utazó,

látogató' személyt jelentő közszóhoz (vö. ŠMILAUER 1970: 70) kapcsolódott a képző. A *Lisznec* (1271: *Lyznehc*, Gy. 4: 267) hegynevet az 'erdő'-t jelentő szláv *lěsť* köznévből magyarázhatjuk (ŠMILAUER 1970: 112). Emellett egy-egy névben megtalálható az *-bnikъ* (ŠMILAUER 1932: 500): *Veternyik* (1243/1335/XVII.: *Veternyik*, Gy. 2: 460, 533), valamint a településnevekre jellemző *-jane* formáns is: *Bucsony*, e képző azonban — mint már említettem — hegynevekben csupán másodlagosan fordul elő, tehát bizonyosan egy közvetlenül nem adatható szláv helységnevet gyaníthatunk a hegynévben, melynek eredeti szláv nyelvi jelentése 'bükkösnél lakók' (FNESz. *Bucsány*, ŠMILAUER 1970: 30).

1.2. A képzővel alakult nevek mellett különösen a déli vonulat névállományában merül fel gyakran annak a lehetősége, hogy szláv közszó alaki változás nélkül vált kiemelkedés nevévé. A földrajzi köznevek alaki változtatás nélküli hegynévvé válására példa a déli vonulatban a két *Galva* hegynév (+1275/[XIV.]: *Gala*, Gy. 3: 42, 43, 139, Heves vm.; 1315/1339: *Gala*, Gy. 1: 767, Borsod vm.), mely végső soron a régi szláv **gola* 'fátlan, füves hegy; havasi legelő' jelentésű közszóra vezethető vissza. Emellett — mint fentebb láttuk — a *Garáb* esetében is számolhatunk a *gъrbъ* 'domb, hát' földrajzi köznévből való alakulás lehetőségével. Az északi vonulatban a 'kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely' jelentésű *pilis* földrajzi köznévből (1245: *Pylis*, Gy. 3: 188) képző nélküli formában is szerepel hegynévként. Az északi vonulatban más helyfajta neveiből alakult hegynevek is megjelennek. Vélhetően a hegyet borító erdőségről neveztek el a *Drazga* (1331/1394: *Drazga*, Gy. 3: 229, 230) hegyet, melynek alapszava feltehetően az óegyházi szláv *drežga* 'erdő' főnévből (FNESz. *Drezda*) alakult szláv népnyelvi forma lehetett, vö. blg. N. *òpézca* 'kis sűrű erdő' (FNESz. *Vámosderecske*).⁶¹ Szintén tájegységet jelölő földrajzi köznévből jelenik meg a *Szaduszka* (1308: *Zudzica*, Gy. 3: 150, 229) hegynévben, mely az összláv **sq-teska* 'mély, szűk, meredek lejtőjű völgy, amelynek alján vízfolyás van; szurdok, összeszorulat' jelentésű szóból alakult (KISS L. 1997a: 162, 1986a: 167–168, ŠMILAUER 1970: 168).

A *Rudas* hegynév (1327: *Rudas*, Gy. 4: 209, 251) egy *Ruda* (< *ruda* 'érc') helynév átvételeként magyarázható, azaz a szláv névrendszerben (a hegy felszínén vagy belsejében folyó) bányászatra utalhatott. A *Ruda* névalakkal egyébként az északi vonulatban is találkozunk (1258/1334: *Ruda*, Gy. 2: 460, 541). Az északi *Szol-hegy* (1291: *Zolheg*, Gy. 2: 460, 543) név előtagjában pedig a szlovák *sol'* 'só' jelentésű közszó rejlik (ŠMILAUER 1970: 167).

Állatok neve is beépülhetett formáns nélkül hegyek nevébe, ezt mutatja a déli vonulatban a *Szlovik köve* név, melynek alapszava az összláv *solvъjъ* 'fülemüle,

⁶¹ KISS LAJOS szerint ezen a vidéken (Gömör vármegye területén) számolnunk kell bolgár-szláv telepésekkel (1988: 145). KRISTÓ GYULA kutatásai szerint azonban ezen a területen jobbra cseh-morva betelepülés igazolható (2003a: 98–99), ugyanakkor a bolgár-szlávok belső migrációja talán a vidékre is kiterjedhetett.

csalogány' (ŠMILAUER 1970: 167) főnév, amely a szlovákban *slávik* formában élt tovább (vö. még lengyel *slowik*, uo.). A *Kuna* hegynév (1303/1352//1450: *Kwna*, Gy. 1: 736, 815) vélhetően a *kuna* 'nyest' (ŠMILAUER 1970: 104, FNESz. *Kunna*), a *Nyerce* pedig a *nerce* 'vidramenyét, nyérc' (FNESz.) jelentésű szláv állatnévből magyarázható. Mindkét állatnév közszóként (*kuna*, *nerce*) is átkerült a magyarba, így a hegynév belső keletkezésű is lehet a magyar állatnévi lexémából. Nem zárható ki továbbá a személynévi áttétel lehetősége sem (vö. +1086: *Cuna* szn., ÁSz.; 1275!: *Nercheu* szn., ÁSz.). Az északi vonulatban csupán az *Orl* ([1245]/1245: *Orl*, Gy. 3: 150, 174) hegynévben szerepel állatnév alaki változás nélkül: alapszava az összláv **orьbъ* 'sas' (vö. FNESz. *Orló*) lehetett.

Az északi hegyvidék szláv eredetű névállományában a különböző épületek nevei is megjelennek kiemelkedések nevéként: a *Hradiscsa* (1256/[ε: 1266?]/1297//1520: *Hradyscha*, Gy. 3: 151, 238) < *hradište* 'várhely' (FNESz. *Haragistya*), valamint a *Kapla* (1326: *Kapula* ~ *Kapala*, Gy. 2: 547) 'kápolna' jelentésű szóból való nevekben (FNESz. *Kapela*).

A szláv eredetű hegynevek felépítésében a főnevek mellett részt vesznek melléknevek is. A denotátum méretét jelöli a déli területen a *Mátra* hegynév, mely meglehetősen már a honfoglalás idején is, s a legvalószínűbb magyarázat szerint a déli szláv **Matora* (tudniillik *gora* vagy *planina*) tulajdonképpen 'öreg, azaz nagy (tudniillik hegy)' lehetett az alapszava (KISS L. 1984a: 99, 1997a: 155–156). A hegy alakja szolgálhatott a névadás alapjául az *Osztra* ([1240]: *Oztro*, Gy. 1: 810) hegynév esetében, melynek alapszava az **ostrъ* 'hegyes, csúcsos; éles' (ŠMILAUER 1970: 135, FNESz. *Osztra*) jelentésű melléknév nőnemű alakja. A *Naszály* hegynév (1075/+1124/+1217: *Nazal*, Gy. 4: 209) közszoói előzménye pedig a nyugati szláv *nosal* 'nagy orrú (ember)' (KISS L. 1977: 103, FNESz.), s olyan hegyre utalhat, amelynek gerincén, oldalán előreugró, orrszerű domborzati idom van. A *Golboka* (1315/1339: *Gulbuka*, Gy. 1: 743, 767) hegynév alapszava — ahogy arról korábban már esett szó — a patakok nevében gyakori szláv *golbokъ* 'mély' melléknév (FNESz. *Luboka*, ŠMILAUER 1970: 66), így vélhetően a hegy melletti völgyben lévő vízfolyás neve vonódhatott át a kiemelkedés megnevezésére (vö. KMHsz. 1. *Holboka*). A *dolnbъ* 'alsó' mindkét vonulat egy-egy nevében szerepel, a déli *Dolna bérce* név előtagja, valamint az északi *Dolla* (1333/1334: *Dolla*, Gy. 2: 461, 512) név egyaránt a hegy viszonyított helyzetére utal (ŠMILAUER 1970: 56), magyarázhatók azonban a *dolina* 'völgy' jelentésű (FNESz. *Dolina*, ŠMILAUER 1970: 56) szláv földrajzi köznévből is. Az északi vonulatban emellett a *vysokъ* 'magas' és a *čistъ* 'tisztá' melléknév is szerepel hegynevek alkotórészeként: *Viszoka hegye*, *Csiszta-homlok*. E melléknevekből alakult nevek mindegyikén és a főnevekből létrejött nevek egy részén is felismerhető a nőnemű ragozás, amely vélhetően a szláv nőnemű *gora* 'hegy' főtag melletti használatukkal vagy az ilyen helynevek analógiájával magyarázható.

2. A magyar névréteghez képest a szláv eredetű hegynevek körében meglehetősen csekély számú kétrészes névalakot találunk. A 'fekete hegy' jelentésű *Csernahora* és a 'köves hegy' jelentésű *Kamenahora* (1278: *Kamenahora*, Gy. 4: 210, 265) nevek második névrészában a szláv *gora* 'hegy' (ŠMILAUER 1970: 69) jelentésű földrajzi köznévi szlovák fejleménye rejlik.⁶²

3.3. Német névréteg

A szláv és a magyar névadáson túl csupán az északi vonulatbeli *Rigel* hegy-név kapcsán vetődik fel a németből való származtatás lehetősége: ez talán a kfn. *rigel* 'alacsony domb, meredek hegyhajlat' jelentésű főnévből alakulhatott (FNESz. *Füsthegysirokány*), s a — nem túl nagy számú — betelepült német lakosságtól származhat.⁶³ Egyedisége mindazonáltal kétségeket is ébreszt a származtatás helyességét illetően.

3.4. Összegzés

Munkám e fejezetében a különböző szempontú vizsgálatok során mindvégig két fő elvet tartottam szem előtt: célom volt egyrészt a hegynevek kronológiai, származásbeli rétegeit bemutatni, másrészt két jól körülhatárolható terület hegyneveinek az összehasonlító elemzését elvégezni. A tárgyalás választott módja ugyanakkor inkább az egyes névrétegeken belül megmutatkozó területi különbségeket hozta felszínre. Ezért különösen indokoltnak érzem a vizsgálati eredmények valamennyi célkitűzésre figyelmet fordító összefoglalását.

A szláv és a magyar névréteg összehasonlító vizsgálata során a legjelentősebb különbséget az egy- és kétrészes nevek arányában figyelhetjük meg: a magyar hegynévállományban inkább a kétrészes nevek dominálnak, de legalábbis a két szerkezeti típus nagyjából egyensúlyban van, a szláv névrétegben ezzel szemben az egyrészes nevek egyeduralmát tapasztaljuk. Ez egyértelműen mutatja a két nép névadási szokásaiban megmutatkozó alapvető különbségeket. A vizsgálat során — előzetes várakozásaimnak megfelelően — területi különbségek is megmutatkoztak; a két hegyvonulat belső keletkezésű magyar neveinek állományán belül az egy- és kétrészes névalakulatok arányában tapasztaltunk eltérést: az északi vonulat nevei között ugyanis valamivel több az egyrészes név, mint a déli vonulat hegynevei között. Ez talán a szláv névmodell hatásával is magyarázható, az északi területen ugyanis — amint ezt a nagy számú szláv eredetű név is mutatja — nagyobb az egyrészes hegyneveket kedvelő szláv népes-

⁶² A hegynevek a magyarba a szlovák nyelvben végbemenő *g > h* hangváltozást követően, azaz vélhetően a 12. században vagy azt követően kerülhettek át (lásd ehhez KNIEZSA 1938: 373, HORÁLEK 1967: 137).

⁶³ A 13. század második felétől indult meg a német lakosság betelepítése Gömör vármegyébe (KISS L. 1988: 145). A kiemelkedés közelében létrehozott település, Dobsina például német alapítású (vö. KRISTÓ 2003a: 140).

ség aránya, s névadási, névhasználati szokásaik a magyar névhasználókra is hatással lehettek.

A vizsgált névállományok között nyelvi szempontból nem lehet releváns különbségeket kimutatni. Azt talán mégis érdemes megemlíteni, hogy a szláv eredetű nevekhez másodlagosan kapcsolódó magyar földrajzi köznevek köre meglehetősen szűk a magyar előtagú nevekhez kapcsolódó földrajzi köznevek változatosságához képest. Ennek egyik magyarázatát azonban a szláv előtagú nevek csekélyebb számában is kereshetjük. Nem zárhatjuk ki másrészt annak a lehetőségét sem, hogy a szláv eredetű névrész mellett szereplő magyar földrajzi köznév nem képezte a valós nyelvhasználatban ténylegesen a hegynév részét, csupán mintegy magyarázó elemként szerepel a név mellett abból a célból, hogy — esetleg csak az oklevél megszövegezője — utaljon a nem áttetsző név által jelölt objektum fajtájára.

A két nép névalkotási, névváltoztatási szokásaiban lényeges különbség mutatkozik: míg ugyanis a belső keletkezésű (magyar) nevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel, összetételekből jött létre mindkét területen, addig a szláv nevek között csupán elenyésző számban találkozunk hasonló alakulásmóddal. A formánssal való névalkotás ugyanakkor a szláv névrétegben jellemző inkább, míg a magyar hegynévek körében periferikus. A két hegyvidék közötti eltérések közül azt érdemes kiemelni, hogy az északi vonulat szláv eredetű nevei gyakrabban jelennek meg alaki változtatás nélkül a magyar névrendszerben, ezzel szemben a déli vonulat szláv származású nevei szerkezetileg jobban igazodtak a befogadó névállományhoz: nagyobb arányban váltak kétrészesé földrajzi köznév hozzákapcsolásával. Ez esetleg a névhasználati szokások kölcsönhatásával is magyarázható. A két vonulat szláv eredetű hegynévkincsében a formánsok használatában megmutatózó jelentékeny különbségek pedig — délen csupán a nevek negyede, északon a fele alakult így — vélhetően abból fakadnak, hogy a magyar névhasználati szokások a déli vonulatban erőteljesebben hatottak a szláv névhasználók körében, míg északon jobban tartotta magát a szláv névalkotási norma.

Áttekintés

Munkám megírásakor kettős cél vezérelt: igyekeztem egyrészt rávilágítani a helynévfajták szerinti névelemzés jelentőségére. Ehhez kapcsolódóan megmutattam, hogy miként szerezhethünk a különböző névfajtákról átfogó ismereteket. Az itt vázolt elméleti alapokat egy korábban rendszerszerűen nem vizsgált névfajta, a hegynevek kapcsán ültettem át a gyakorlatba.

A vizsgálat következő fázisát a hegynevek szempontjából és általánosabb módszertani szempontból egyaránt az jelentheti, hogy az adott névfajta jellemzőit a helynévrendszeren belül, más névfajta állományával összevetve vesszük számba. Ilyen módon szisztematikusan fel lehet tární az egyes helyfajták megnevezései közötti különbségeket és hasonlóságokat, s ezáltal az egyes névfajták sajátosságairól az eddigi kutatások alapján kirajzolódó képet tovább árnyalhatjuk. A különböző névfajtákhoz kapcsolódó névmodellek teljes körű összehasonlítása azonban e dolgozat keretében nyilvánvalóan nem lehet feladatom, az erre irányuló vizsgálatok újabb monográfiák keretében valósulhatnak meg. Az eddig megjelent, egyetlen névfajtára koncentráló munkák ugyanakkor jó alapot nyújthatnak az ilyenfajta összehasonlító vizsgálatokhoz. A teljes körű összevetéshez azonban nyilvánvalóan szükség lesz valamennyi, korábban rendszerszerűen nem vizsgált névfajta átfogó elemzésére is.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár*. 1–6. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128.
- ÁRVAY JÓZSEF (1941): A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. *Magyar Néprajz* 3: 39–56.
- ÁRVAY JÓZSEF (1942): A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *Magyar Néprajz* 4: 3–50.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV (1860–1874): *Árpádkori új okmánytár*. 1–12. Pest, [később] Budapest.
- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997): *Sárospatak határának helynevei*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 33. Sárospatak.
- BALÁZS JÁNOS (1958): *Lejt. Magyar Nyelvőr* 82: 232–233.
- BALÁZS JÁNOS (1963): A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I*: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS (1989): Régi magyar földrajzinévtípusok (*Levédia — Lőd, Küküllő — Somló*). *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183: 65–68.
- BALKÁNYI SZABÓ LAJOS (1865): *Debrecen helynevei. (100 helynévnek történeti, szójahagyományi és szónyomozási magyarázata)*. Debrecen.
- BALLAGI MÓR (1867): *A magyar nyelv teljes szótára*. Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ (1972): A hát bázisnév jelentése Szamoszeg földrajzinév-anyagában. *Magyar Nyelvőr* 96: 469–470.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (1999): A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (2000): A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* 96: 35–44.
- BÁRCZI GÉZA (1951): *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA (1967a): Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA (1967b): Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez. *Magyar Nyelv* 63: 8–14.

- D. BARTHA KATALIN (1958): *Magyar történeti szóalaktan 2. A magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BEKE ÖDÖN (1929): *Mál. Magyar Nyelvőr* 58: 126–127.
- BENKŐ LORÁND (1947a): *A Nyárádmunte földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1947b): *Pilis, Piliske. Magyar Nyelv* 43: 205–207.
- BENKŐ LORÁND (1947c): *Víz- és helységneveink viszonyához. Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND (1953): *Verőfény. Magyar Nyelv* 49: 466–468.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (1997): *Megjegyzések a Begej névhez*. In: KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR szerk.: *Szavak — nevek — szótárak. (Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára)*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 62–70.
- BENKŐ LORÁND (1998): *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korból)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2002): *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. (Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnék a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES (2002): *Az -i helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben*. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä, Jyväskyläi Egyetem Hungarológiai Intézete–Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 23–29.
- BÉNYEI ÁGNES (2004): *Az ómagyar helynévképzők és változataik*. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 91–104.
- BÉNYEI ÁGNES (2007): *Helynévképzők a fiktív nevek körében. Névtani Értesítő* 29: 57–63.
- BÉNYEI ÁGNES (2009): *Még egyszer a -d helynévképzőről*. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 15. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 85–103.
- BÉNYEI ÁGNES (2010): *Helynévképzők a hivatalos névadás körében. Névtani Értesítő* 32: 93–98.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998): *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- BÍRÓ FERENC (1999): *Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. Névtani Értesítő* 21: 36–42.
- BÍRÓ FERENC (2002): *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola.

- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. (1982): *Baranya megye földrajzi nevei*. 1–2. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
- BÖLCSKEI ANDREA (2006): A spontán keletkezésű településnév-korrelációk diakrón szempontú elemzéséhez. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 11. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 47–66.
- BUDENZ JÓZSEF (1863): [*Kedig, pedig*]. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 154–156.
- BUDENZ JÓZSEF (1864): Vegyes apróságok. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 285–320.
- BUDENZ JÓZSEF (1867): A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 6: 374–478.
- BUDENZ JÓZSEF (1873): Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyezéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10: 67–135.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest.
- CZIRBUSZ JÁNOS (1908): A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. In: *Értesítő a kegyes-tanítórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgimnáziumról az 1907–1908. tanév végéről*. Nagybecskerek. 3–88.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997): *Felcsik helynevei 1*. Magyar Névtani Dolgozatok 149. Budapest.
- DAUZAT, ALBERT–DESLANDES, GASTON–ROSTAING, CHARLES (1978): *Dictionnaire étymologique des noms de rivières et de montagnes en France*. Paris.
- DEME LÁSZLÓ (1960): Gondolatok a helynévkutatásról. In: PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDOR szerk.: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 72–74.
- DEME LÁSZLÓ (1989): Névterjedelem és névtartozékok. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk.: *Névtudomány és művelődéstörténet. (A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján)*. Zalaegerszeg, Zalaegerszeg Város Tanácsa V. B. Művelődési Osztálya. 282–286.
- DÉNES GYÖRGY (1982): *Árnyék és verő*. *Névtani Értesítő* 7: 6–8.
- DÉNES GYÖRGY (1997): A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznévi jelentése hegyek, sziklák nevében. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209: 284–288.
- DÉNES GYÖRGY (1999): *Kőpes(t)* helynév Borsodnádasd határában. *Névtani Értesítő* 21: 107–112.
- DÉNES GYÖRGY (2005): Karsztföldrajzi szókincsünk középkori elemei és megjelenésük helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 27: 162–169.
- Deutsche Ortsnamen*. URL: <http://www.privat.benkenstein.net/deutsch/deutscheortsnamen.pdf>. (2010. 12. 12.).
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ERDEY GYULA (1954): *Bükk*. Budapest, Sport Kiadó.

- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1914–1930): *Magyar etymologiai szótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EtSzt. = ZAICZ GÁBOR főszerk. (2006): *Etimológiai szótár. (Magyar szavak és toldalékok eredete)*. Budapest, Tinta Kiadó.
- EYSENCK, MICHAEL W.–KEANE, MARK T. (2003): *Kognitív pszichológia*. Második kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958): *A magyar stilisztika vázlat*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- FARKAS FERENC (1997): Jászsági és tiszazugi földrajzi nevek néhány antropomorf és teriomorf vonása. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209: 438–442.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004): A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j ~ -aj/-ej* helynévképző. *Magyar Nyelv* 100: 75–79.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005): Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *Magyar Nyelv* 101: 454–461.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006): Az 1055. évi Tihanyi Alapítólevelél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–170.
- FEKETE PÉTER (1999): A hegynevek mint névadók Eger és Felnémet földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 179–186.
- FEKETE NAGY ANTAL (1941): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 4. Trencsén vármegye. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST WILHELM (1913): *Altdeutsches Namenbuch* 2/1, 2/2. Bonn.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1909–1910): *Lágy és langyos*. *Nyelvtudományi Közlemények* 39: 226–228.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1934): Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* 30: 1–7.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004): Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 129–144.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008): Folyóvíznevekből alakult településnevek. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 142–148.
- GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003): Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások* 41: 195–204.

- GYÖRFFY GYÖRGY (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 407–415.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997): *Zobor*. In: KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR szerk.: *Szavak — nevek — szótárak. (Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára)*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 113–117.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1922): Kún-halmok és telephelyek a karczagi határban (részlet). *Magyar Nyelv* 18: 66–68.
- GYÖRKE JÓZSEF (1941): *Mell ~ mál*. *Magyar Nyelv* 37: 305–306.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtudományi Intézet Kiadványai 1. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 1997. 2. *(Doboka–Győr vármegye)*. A Magyar Névtudományi Intézet Kiadványai 3. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 1999.
- HALÁSZ IGNÁCZ (1881): Ritkább és homályosabb képzők. *Magyar Nyelvőr* 10: 54–59.
- HALÁSZ IGNÁC (1883): Visszahódított magyar szók. *Magyar Nyelvőr* 12: 97–103.
- HALÁSZ IGNÁC (1903): A magyar szófejtés és történeti fejlődése. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 139–163.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911): A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Magyar Nyelvőr* 40: 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.
- HEGEDŰS ATTILA (1992): *Mulató-hegy*. *Névtani Értesítő* 14: 54–56.
- HEINRICH ANDREA (2000): *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. (Szakdolgozat). Kolozsvár.
- HMFN. 4. = PELLE BÉLÁNÉ szerk. (1988): *Heves megye földrajzi nevei 4. (A gyöngösi járás, Hatvan és környéke, Eger)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980): A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003a): *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003b): *Patak*. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004): Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. A Magyar Névtudományi Intézet Kiadványai 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 9–61.

- HOFFMANN ISTVÁN (2007): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*. (Akadémiai doktori értekezés). Debrecen. URL: real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf. (2010. 12. 10.).
- HOFFMANN ISTVÁN (2010): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk. (1879): *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest.
- HORÁLEK, KAREL (1967): *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HORPÁCSI ILLÉS–BALÁZS JÁNOS (1953): A -ság, -ség képző eredetéhez. *Magyar Nyelv* 49: 44–61.
- HORVÁTH LÁSZLÓ (2003): Szó szerkezet-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 234–250.
- HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA (1997): Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209: 427–431.
- HUNFALVY PÁL (1866): Régi magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények* 5: 246–279.
- INCZEFI GÉZA (1966): *Csipkés. Gyűrűs*. *Magyar Nyelv* 62: 222–224.
- INCZEFI GÉZA (1970): *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- INCZEFI GÉZA (1972): Az elliptikus földrajzi nevekről. *Magyar Nyelv* 68: 310–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2007): *Ómagyar névmagyarozatok*. Előadásként elhangzott a 2. Helynévtörténeti szemináriumon.
- KÁLMÁN BÉLA (1969): Személynévből keletkezett helynevek. *A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Kiadványai* 2: 249–252.
- KÁLMÁN BÉLA (1979): A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. *Magyar Nyelv* 75: 297–305.
- KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1906): *Bakony és Bökény*. *Magyar Nyelv* 2: 273.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957): *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1960): A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez. In: PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDOR szerk.: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 86–89.
- KEMENES PÁL (1920): *Küngös*. *Magyar Nyelv* 16: 148.
- KENYHERCZ RÓBERT (2008): Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.

- KENYHERCZ RÓBERT (2010): Névpárok, szinonimák és fonológiai variánsok. *Magyar Nyelvjárások* 48. Megjelenés alatt.
- KERTÉSZ MANÓ (1939): A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–39.
- KIEFFER FERENC (2007): *Jelentésméлет*. Második, bővített és javított kiadás. Budapest, Corvina Kiadó.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006): Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 11. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 129–157.
- KISS JENŐ (1965): *Mál — hasmál*. *Magyar Nyelv* 61: 210–211.
- KISS LAJOS (1977): *Naszály és Nagy-szál*. *Magyar Nyelvőr* 101: 102–104. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 167–170.
- KISS LAJOS (1978): *Lejt, lejtő*. *Magyar Nyelvőr* 102: 109–110.
- KISS LAJOS (1981): Szilágysági hegynevek. *Magyar Nyelvőr* 105: 97–101.
- KISS LAJOS (1984a): *Mátra*. *Magyar Nyelvőr* 108: 98–100. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 170–172.
- KISS LAJOS (1984b): Fenőkövel alakult földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 108: 236–
240. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 30–35.
- KISS LAJOS (1986a): Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 82: 162–169.
- KISS LAJOS (1986b): Hogyan keletkezett az Osztróvszki-hegység neve? *Magyar Nyelv* 82: 334–336. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 176–178.
- KISS LAJOS (1986c): *Torbágy*. *Magyar Nyelv* 82: 450–453. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 178–181.
- KISS LAJOS (1988): Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–155. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 227–254.
- KISS LAJOS (1989): Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 113: 110–115. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 44–50.
- KISS LAJOS (1991): Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből. *Magyar Nyelv* 87: 73–77.
- KISS LAJOS (1995): *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest.
- KISS LAJOS (1996a): A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–
450. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 104–117.
- KISS LAJOS (1996b): A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 1996: 964–971. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 96–104.
- KISS LAJOS (1997a): Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 117–132.
- KISS LAJOS (1997b): Korai magyar helynévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPÉREMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–
185. Újra-
közlése: KISS L. 1999b: 133–140.
- KISS LAJOS (1999a): Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *Magyar Nyelv* 95: 9–25.

- KISS LAJOS (1999b): *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba.
- KISS LAJOS (2001): *A hegyek és a hegységek nevei*. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián). Budapest, MTA.
- É. KISS SÁNDOR (1981): *Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye*. Magyar Névta- ni Dolgozatok 21. Budapest.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN (1934): *Godolya*. *Magyar Nyelv* 30: 52.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938): Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZ- TINIÁN szerk.: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordu- lóján 2*. Budapest. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941): Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *Ma- gyar Néprajz* 4: 196–233.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2001): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF– GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–313. Újraközlése: *Kisebbségkutatási könyvek*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944): *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949a): *A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek*. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949b): Az *-i* helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* 45: 100–107.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN (1956): Idegen eredetű alakpárok a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 80: 371–374.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960): A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDOR szerk.: *Névtudományi vizsgálatok. A Ma- gyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Aka- démiai Kiadó. 19–26.
- KONTRA MIKLÓS (1981): *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA (1992): A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A ma- gyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 284–318.
- KOTHENCZ GABRIELLA (2007): A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentésrendszere. *Magyar Nyelv* 103: 432–451.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000): *Az abaúji Hegyköz helynevei*. A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek 4. Sátoraljaújhely.
- KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA (2010): *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadé- miai Kiadó.
- KRANZMAYER, EBERHARD (1968): *Die Bergnamen Österreichs*. Második kiadás. Bécs.

- KRESZNERICS FERENC (1831): *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. 1–2. Buda.
- KRISTÓ GYULA (1976): *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica 40. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- KRISTÓ GYULA (1986): Helynévtan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk.: *A történelem segédtudományai*. Budapest, ELTE BTK. 319–325.
- KRISTÓ GYULA (2000): Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003a): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA (2003b): *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- LAKÓ GYÖRGY (1950): Permi szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 238–246.
- LAKÓ GYÖRGY (1962): Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok? *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 56–70.
- LECHMANN ANTAL–VUICS TIBOR (1999): *Földrajzi fogalmak szótára*. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LŐRINCZE LAJOS (1946): *Bérc ~ Börc*. *Magyar Nyelv* 42: 22–26.
- LŐRINCZE LAJOS (1947a): *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- LŐRINCZE LAJOS (1947b): *Mál*. *Magyar Nyelv* 43: 24–27.
- LŐRINCZE LAJOS (1949): *Földrajzinev-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- LŐRINCZE LAJOS (1951): A *seg* térszínforma-név. *Magyar Nyelv* 46: 53–60.
- LŐRINCZI RÉKA (1992): Földrajzi nevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk. (1992): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. A kései ómagyar kor. (Morfematika)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 891–910.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962): *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. (Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban)*. *Nyelvtudományi Értekezések* 33. Budapest.
- MELICH JÁNOS (1909): A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. *Magyar Nyelv* 5: 231–232.
- MELICH JÁNOS (1910a): A tövégi magánhangzókról. *Magyar Nyelv* 6: 14–20.
- MELICH JÁNOS (1910b): A magyar nyelv szláv jövevényei. *Magyar Nyelv* 6: 443–447.
- MELICH JÁNOS (1911): *[Ság]*. *Magyar Nyelv* 7: 192.
- MELICH JÁNOS (1915–1917): Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 333–372.
- MELICH JÁNOS (1917): *Kinga*. *Magyar Nyelv* 13: 217–219.
- MELICH JÁNOS (1925–1929): *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MELICH JÁNOS (1935): Melyek a legrégebb német jövevényszavaink? *Nyelvtudományi Közlemények* 49: 281–294.

- MELICH JÁNOS (1963): *Dolgozatok 2. Nyelvtudományi Értekezések 41.* Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON (1929): Magyar orr ~ vogul ur. *Magyar Nyelv 25*: 328–331.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *Török Bálint és Törökbálint. Magyar Nyelv 78*: 175–180.
- MEZŐ ANDRÁS (1996): Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához. *Magyar Nyelv 92*: 11–21.
- MIKESY SÁNDOR (1948): A Várad Regestrom-beli helyek meghatározásai. *Magyar Nyelv 44*: 64–65.
- MIKLÓSI ÁDÁM (2005): Szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. *Magyar Tudomány 2005*: 53–63.
- MIKLOSICH FERENC (1882): A magyar nyelvbeli szláv szók. *Magyar Nyelvőr 11*: 114–121.
- MIKOLA TIBOR (1962): Még egyszer a -ság, -ség képzőről. *Nyelvtudományi Közlemények 64*: 299–309.
- MKLSZ. = BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL szerk. (1987–): *A magyarországi középkori latinság szótára.* Budapest, Argumentum Kiadó.
- MNyt. = KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. (2003): *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.
- MOÓR ELEMÉR (1932): Szláv eredetű emelkedésnevek alföldi hely- és dűlőnevekben. *Magyar Nyelvőr 61*: 12–18.
- MOÓR ELEMÉR (1936): Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk 8*: 110–117.
- MOÓR ELEMÉR (1949): A magyar nyelvterület őstörténeti vonatkozásai. 6. Az ősmagyar nép és nyelv kialakulása. *Magyar Nyelvőr 73*: 78–81.
- MSzFgrÉ. = LAKÓ GYÖRGY főszerk. (1967–1978): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár.* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF (1893–1901): *Magyar tájszótár.* 1–2. Budapest. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2003.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1895): A magyar magánhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 25*: 168–186.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1898): Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények 28*: 241–279.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1927): Állati testrészek-nevek. *Magyar Nyelvőr 56*: 133–138.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF (1873–1881): *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* Budapest.
- NAGY GERGELY (é. n.): *Az Eperjes-Tokaji-hegység magyarországi része — Sárospatak és környéke.* (TDK-dolgozat). Sárospatak. URL: <http://ztdk.atw.hu/page.php?3>. (2010. 12. 14.).
- NEMES MAGDOLNA (2005a): *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* (Doktori értekezés). Debrecen. URL: http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/79620/de_2410.pdf. (2010. 12. 10.).
- NEMES MAGDOLNA (2005b): *A földrajzi köznevek szótára.* (Doktori értekezés, melléklet). Debrecen.
- NICOLAISEN, W. F. H. (1985): The Semantics of Place Names and Their elements. *NORNA-Rapporter 28*: 60–69.

- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND (1890–1893): *Magyar nyelvtörténeti szótár*. 1–3. Budapest.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-szótár*. Budapest.
- PAIS DEZSŐ (1911): *Rézmál*. *Magyar Nyelv* 7: 166.
- PAIS DEZSŐ (1916): A *mál* változatai. *Magyar Nyelv* 12: 168–173.
- PAIS DEZSŐ (1918): *Sukoró és Homorog* 1. *Magyar Nyelv* 14: 20–22.
- PAIS DEZSŐ (1933): *Somlai: somlói*. *Magyar Nyelv* 29: 235–237.
- PAIS DEZSŐ (1949): *Ember*. *Magyar Nyelv* 45: 324–326.
- PAIS DEZSŐ (1960): Megjegyzések a hangrendkülönböztető szó-alakpárok jelenségéhez. *Magyar Nyelv* 56: 311–315.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC (1782): *Dictionarium mannak Latino-Ungaricum et Ungarico-latino-Germanicum*.
- PÁSZTOR ÉVA (2009): Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 15. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 131–141.
- PÉNTÉK JÁNOS (1997): A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209: 427–430.
- PÉTER SÁNDOR (1970): A térszinformanév kutatás történetének rövid áttekintése. *Aluta* 2/1: 283–294.
- PÉTER SÁNDOR (2008): *Térszinformanevek és vízrajzi köznevek felső-háromszéki helynevekben*. Sepsiszentgyörgy, Proserved Cathedra Kiadó.
- PESTI JÁNOS (1987): A *ság, ség, seg* (~*segg*) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- PESTY BÉKÉS = *Pesty Frigyes helynévtárából*. *Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében*. Békéscsaba, 1983.
- PÓCZOS RITA (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PÓCZOS RITA (2003): A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *Magyar Nyelvjárások* 41: 487–496.
- PÓCZOS RITA (2004): A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 105–127.
- PÓCZOS RITA (2005): Nyelvtörténeti szempontok az Árpád-kor etnikai vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 27: 136–143.
- PÓCZOS RITA (2007): Jövevénynév, jövevényszó. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. (Nyelv, nemzet, identitás 3. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai)*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság. 21–28.
- PÓCZOS RITA (2008): Többnevűség egy mai helynévrendszerben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. A Magyar

- Névarchívum Kiadványai 13. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 179–207.
- PÓCZOS RITA (2009): Etnikai viszonyok tükröződése a helynévmodellekben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 15. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 17–34.
- PÓCZOS RITA (2010): *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- POHL, HEINZ-DIETER (1984): *Wörterbuch der Bergnamen Österreichs 1. (Kurzgefaßtes Verzeichnis der österreichischen Bergnamen)*. Salzburg, Institut für Slavistic.
- POHL, HEINZ-DIETER (1996): Berg- und Gebirgsnamen: slawisch. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. 2. Teilband. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 1524–1531. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 11. 2. Berlin–New York, 1996.)
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.): *Österreichische Bergnamen*. URL: <http://members.chello.at/heinz.pohl/Bergnamen.htm>. (2010. 12. 12.)
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.): Die häufigsten Bergappellativa in Österreich. URL: <http://www.uni-klu.ac.at/groups/spw/oenf/Bergappellativa.pdf>. (2010. 12. 12.)
- POLGÁRI JUDIT (2007): *Helynévalkotás kognitív megközelítésben*. (Szakdolgozat). Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÉDEI KÁROLY (1967): A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 167–171.
- RESZEGI KATALIN (2002): Hegynevek az Árpád-kori Gömör vármegyéből. *Magyar Nyelvjárások* 40: 47–59.
- RESZEGI KATALIN (2006): Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 11. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 159–180.
- RESZEGI KATALIN (2009a): A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 15. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2009. 35–45.
- RESZEGI KATALIN (2009b): A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN (2009c): A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- REUTER CAMILLO (1983): *Monymalató ~ Malató*. *Magyar Nyelvőr* 107: 236–240.

- RÉVÉSZ SAMU (1878): A hegynevekről. *Magyar Nyelvőr* 7: 308–312.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. (1984): *Régi magyar glosszárium. (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1997): *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- ROSPOND, STANISLAW (1989): *Slawische Namenkunde I. Die slawischen Orstnamen*. Heidelberg, C. Winter.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk.: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében. (Különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre)*. Pozsony, Kalligram. 7–26.
- SÁNDOR KLÁRA (1999): Szociolingvisztikai alapismeretek. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ szerk.: *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció*. Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó. 133–171.
- SÁROSI ZSÓFIA (1991): A névszótövek. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 160–187.
- SCHEIRICH LÁSZLÓ (2004): *A mi Magas-Tátránk. (A Magas-Tátra történelme)*. Dunaszerdahely, Nap Kiadó.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1971): Földrajzi neveink helyesírásához. *Magyar Nyelvjárások* 17: 159–172.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1946): *Hegy, fok*. *Magyar Nyelv* 42: 17–22.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1950): *Mál, ság, sziget*. *Magyar Nyelv* 46: 119–123.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1951): *Magyar Seg ~ Seeg*. *Magyar Nyelv* 53: 262–267.
- SIMONYI ZSIGMOND (1875): A szavak összetétele. *Magyar Nyelvőr* 4: 198–205.
- SIMONYI ZSIGMOND (1897): *Lejtő*. *Magyar Nyelvőr* 26: 39.
- SIMONYI ZSIGMOND (1915): A szófejtő szótárhoz. A *b*-kezdetű szavakról. *Magyar Nyelvőr* 44: 116–222.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. (1974): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1932): *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970): *Příručka Slovanské Toponomastiky. (Handbuch des slawischen Toponomastik)*. Praha, Academia.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sz. = SZABÓ ISTVÁN (1937): *Ugocea megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből 1/1. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA (1936): *Nyír, nyírés*. *Magyar Nyelv* 32: 47–48.
- SZABÓ T. ATTILA (1938): *Mál*. *Magyar Nyelv* 34: 253–254.
- SZABÓ T. ATTILA (1941): *Akasztéj*. *Magyar Nyelv* 37: 121–122.
- SZABÓ T. ATTILA (1944): A magyar helynévkutatás a XIX. században. *Erdélyi Tudományos Füzetek*. Kolozsvár. Újraközlése: *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek* 7. A válogatást és a sajtó alá rendezést végezte: SZABÓ T. ÁDÁM. Budapest, Európa Kiadó, 1988. 13–84.

- SZABÓ G. FERENC (1998): A *Vámos-* jelző középkori helységneveinkben. *Magyar Nyelvjárások* 35: 133–144.
- SZABÓ JÓZSEF (1999): A török hódoltság nyomai helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 21: 81–86.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895): A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–167.
- P. SZATHMÁRY KÁROLY (1884): *Emlékeim*. Szilágy-Somlyó.
- SZÉCSI GÁBOR (2003): *A kommunikatív elme. (A nyelvi kommunikáció fogalmi alapjai)*. Budapest, Áron.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991): A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Dictiones Latinae cum Graeca et Ungarica earum interpretatione. Dictionarium Ungarico-Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditus, cui inspersa sunt usitata proverbia Ungarica cum aequipollentibus adagüs Latinisi*. 1621.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008): A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 3. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 13*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 29–52.
- SZÉPE GYÖRGY (1970): Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 307–311.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (2007): *Magyar stilisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Második kiadás. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2000): *Világunk, a nyelv*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SZILASI MÓRIC (1899): Török-magyar szóegyeztetések. *Magyar Nyelvőr* 28: 145–153.
- SZILY KÁLMÁN (1917): *[Domb és halom]*. *Magyar Nyelv* 13: 216.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA (1941): *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, Változatlan utánnyomás: Budapest, Trezor Kiadó, 1991.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. (1975–): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest, Kriterion.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA (1997): Térszinformanevek Székelyhodos helynévanyagából. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209: 462–466.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TNyT. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1991–1992): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. 2/1. *A kései ómagyar kor. (Morfemátika)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.

- TÓTH VALÉRIA (1996): Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1997a): Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209: 262–265.
- TÓTH VALÉRIA (1997b): Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *Magyar Nyelvjárások* 34: 147–170.
- TÓTH VALÉRIA (1999): Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–442.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2004): Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 183–207.
- TÓTH VALÉRIA (2005a): Változásmoделlek a településnevek körében. *Névtani Értesítő* 27: 125–136.
- TÓTH VALÉRIA (2005b): The Changes of the Hungarian Settlement Names. *Onomastica Uralica* 3: 135–153.
- TÓTH VALÉRIA (2006): A templomcimből alakult településnevek változásáról. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 11. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA (2007): A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–419.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástípológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY (1986–1988): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Utasítás 1955 = *Utasítás az 1 : 25 000 és az 1 : 50 000 mértékarányú térképek tervezésére, kirajzolására és a kiadás előkészítésére*. H. M. Térképészeti Intézet. Budapest.
- Utasítás 1966 = *Komplex utasítás az 1 : 10 000 méretarányú topográfiai térképek készítéséhez*. Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1870): Magyar- és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.

- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005): *Bárhogy nevezzük... (A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- VeMFN. 1. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. (1982): *Veszprém megye földrajzi nevei 1. (A Tapolcai járás)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- VÖRÖS OTTÓ (1989): Növénynevek Vas megye földrajzi neveiben. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183*: 207–211.
- WICHMANN GYÖRGY (1908): Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények 38*: 267–276.
- WICHMANN GYÖRGY (1912): *Orom. Magyar Nyelv 8*: 325
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. (1871–1931): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. 1–12. Pest, majd Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991a): A szóösszetétel. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 523–552.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991b): Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *Névtani Értesítő 13*: 15–31.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991c): Milyen magas a *Hegymagas*? *Magyar Nyelv 87*: 77–82.
- Zempléni hegység és környéke. Turistatérkép*. Nyír-Karta Bt. 2004.
- ZMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. (1964): *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár.
- ZOLNAI GYULA (1892): A magyar nyelv. A művelt közönségnek írta Simonyi Zsigmond. *Magyar Nyelvőr 21*: 126–133.
- Zs. = MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. (1951–2007): *Zsigmondkori oklevéltár*. 1–10. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZSIRAI MIKLÓS (1927): *Orom*. (A finnugor deminutivumok ismeretéhez). *Magyar Nyelv 23*: 310–320.
- ZSOLNAI JÓZSEF (1967): A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Magyar Nyelvőr 91*: 191–201.

Névmutató*

<p><i>Achabykfew</i> 128
 <i>Acnahege</i> 58, 142
 <i>Adunahegh</i> 56
 <i>Ágas-halom</i> 130, 148
 <i>Agosholm</i> 130
 <i>Agyagos</i> 57, 132, 174
 <i>Agyagos-bérc</i> 57, 124, 148, 176
 <i>Agyagus bercz</i> 73, 74, 124
 <i>Akastyán-hegy</i> 26
 <i>Akasztó</i> 152, 156
 <i>Akasztó-bérc</i> 137
 <i>Akasztófa bércé</i> 137
 <i>Akasztó-hegy</i> 137, 148, 152, 177
 <i>Akazthohegh</i> 137
 <i>Akazto</i> 152
 <i>Akazto beerc</i> 137
 <i>Akaztofabeerchy</i> 137
 <i>Akatzowhegy</i> 137
 <i>Akna hegye</i> 58, 142, 150
 <i>Album holm</i> 42, 131
 <i>Alduna-hegy</i> 56
 <i>Alpes</i> 151
 <i>alpes Beschad</i> 48
 <i>alpes Clementis</i> 41
 <i>alpes Golcha</i> 175
 <i>Alpes Magnas</i> 92
 <i>Alpes Tortol</i> 139
 <i>Alpibus Ultrasilvanis</i> 41, 57, 92, 143
 <i>alpis Jazov</i> 178
 <i>Alsó-hegy</i> 46
 <i>Amand</i> 28</p> | <p><i>Angalyche</i> 169
 <i>Angyalnica</i> 169
 <i>Apacza Somlo hegye</i> 61
 <i>Apátbükke</i> 165, 175
 <i>Apat Byky</i> 165
 <i>Apatfeereh</i> 111
 <i>Apathaasa</i> 92, 140
 <i>Apáthavasa</i> 39
 <i>Apát havasa</i> 140, 149, 151
 <i>Apoc halma</i> 39, 58, 142, 177
 <i>Appatfeereh</i> 111
 <i>Apuchholma</i> 39, 58, 142
 <i>Apucholma</i> 84
 <i>Arnykmal</i> 131
 <i>Árnyék-mál</i> 131, 132, 148
 <i>Aszalna</i> 181
 <i>Atya-Bükk-fő</i> 128, 129, 149
 <i>Azalna</i> 181
 <i>babu humca</i> 97
 <i>Badachon</i> 140
 <i>Badacsony</i> 26, 32, 140
 <i>Badacsony-Bükk-fő</i> 128, 149
 <i>Bagoly-kő</i> 136, 176
 <i>Bagonya-hegy</i> 128, 178, 182
 <i>Bakony</i> 26, 55, 138
 <i>Bakony-alj</i> 57
 <i>Bala</i> 138
 <i>Balog Péter halma</i> 19, 138, 149
 <i>Balugpeturhalmya</i> 19, 138</p> | <p><i>Bálvány-kő</i> 137, 177
 <i>Bálványos halma</i> 151
 <i>balwankew</i> 137
 <i>Balwanusholma</i> 86, 151
 <i>Balya</i> 138, 165
 <i>Banafeld</i> 55
 <i>Bányaföld</i> 55
 <i>Báré-bérc</i> 58, 148
 <i>Bareberch</i> 50, 58, 72, 148
 <i>Basahalma</i> 26
 <i>Bata köve</i> 138, 149, 177
 <i>Bathakue</i> 138
 <i>Bátor-hegy</i> 58
 <i>Baturheg</i> 58
 <i>Bedehalma</i> 73, 84, 86
 <i>beerch</i> 173
 <i>Beerch</i> 173
 <i>Bela</i> 144
 <i>Béla</i> 144
 <i>Belsew</i> 51, 52, 143
 <i>Belső</i> 51, 143, 167, 174
 <i>Belső-hegy</i> 52
 <i>Bérc</i> 43, 160, 173
 <i>berch</i> 74, 173
 <i>Berch Buzyaserdei</i> 50
 <i>berch Enid</i> 58, 142
 <i>Berchor</i> 113
 <i>berch Sumus</i> 176
 <i>Bersen</i> 62, 142
 <i>berze</i> 69
 <i>Beschad</i> 48
 <i>Beseneumal</i> 106
 <i>Beszkidek</i> 48
 <i>Beylch</i> 59, 174</p> |
|--|--|---|

* A betűhív alakok dőlt betűvel szedve szerepelnek.

- Bik* 49, 134, 174
Bochochan bykfew 128
Bodajk 142, 165
Bodoctu 142
Bodró-bérc 73
Bodzaserdeje 55, 62, 165
Bodzás-hegy 39, 42, 176
Bodzás-tető 39, 42
Boglku 136
Bokon 55, 138
Bokonol 57
Bolhád 135
Bolugsegh 93
Borsodi-Dobódél 143
Borsodi Dubodel 143
Borsó-hegy 176
Borsós 135, 152
Borsowhyg 81, 82
Bothalma 60
Bozasheg 39, 82, 176
Bozashegy 176
Bökény Somlya 61, 128, 139, 149
Bölcs 59, 174
Börc 160
Börzsöny 32, 48, 62, 142, 174, 181
Brizó bérc 47, 75, 128, 168, 178, 179, 181, 182
Brizoberche 47, 128
Buchun 58, 165
Bucsony 58, 165, 174, 181, 183
Budholma 40, 60
Budihohege 128
Bugyihó hegye 75, 128, 178, 179, 180, 181
Bukensomla 61, 128
Bulhadu 135
Bursors 135
Buziasmagasa 94
Buzyaserdei 50, 55, 165
Büdös-hegy 141
Bükk 134, 174
Bükk-fő 124
Bükkös-fő 176
Bydushyg 141
Bykfew 124
Bykusfew 52, 111, 176
Cankw 136
Capulnaberche 50, 137
Challars 126
Cheketeleke 59
Chemarkeu 99
Chemernehawasa 150
Cheperkesmal 108
Cher 135
Cheresnesberch 73, 134
Chokakw 54
Chokas 135
Chokaskeu 99, 124
Chokasku 176
Choukaku 60
Chuasnahatia 109
Chyptes 134
Chysta humluk 47, 114, 124, 166
Chyuerma [ɔ: Chemerna] 169
citun 39
Clementis 41
Cletischa 144
cues humuc 97
Cueshyg 79, 81, 133
cuesti 157
Cuesti 152
Cuzberch 144
Cuzepku 144
Cuzepmal 177
Cytun 182
Csalár 126
Cseketelke 59
Csemernye 169
Csemernye havasa 150
Csenge-hegy 159
Cser 135
Cseresznyés-bérc 134
Cserhát 40
Csernähora 126, 169, 170, 181, 185
Csetehalom 25
Csiszta-homlok 47, 124, 125, 168, 175, 184
Csittény 39
Csittény-hegy 39
Csókakő 60
Csóka-kő 54
Csókás 47, 135, 152, 154, 174
Csókás-kő 47, 124, 136, 152, 176
Csúcs 160
Csuri-domb 16
Dabogel 169
Damján 138, 165
Damyan 138
Dánáné halma 25
Dános köve 138, 177
Danuskue 138
Darázs-domb 46
Dédes 165, 174
Dedus 165
Dél 26
Dengelech 55
Dengeleg 55
Denselegh [ɔ: Dengelech] 55
Dió-mál 82, 107, 122, 134, 168
Dió-mál hegye 82, 107, 122, 127, 128, 168, 169
Dióstelek bérc 142, 178
Dobo 144
Dobó 144
Dobóc 126, 169
Dobódél 169, 170
Dobogó 51, 160
Dobouch 126
Dobra hegyese 124, 127
Dolla 184
Dolna bérc 75, 127, 150, 184
Dolnaberchy 72, 127
Domb 16, 43, 159, 160

Dongó 131, 151, 156, 174
 Dorog-hegy 58, 142, 148
 Drazga 181, 183
Dreno 59, 182
 Drénó 59, 182
Dubrahegese 124
 Dunahalom 26
Dunahegy 40, 56
 Duna-hegy 56
Dungou 131
Durugheeg 58, 142
Dyostelucberce 142, 178
 Égett-kő 133
Eghazbercy 137
eghettkew 133
 Egyház bérc 137
 Éles-bérc 73, 130, 176
Elesberch 73
Elesberth 73, 176
Eleumal 144
eleuui humuk 97
 Előhegy 160
 Elő-mál 144
Elus berch 50, 73, 130
Encheberch 19
Enid 58, 142
 Enyed(-bérc) 19, 58, 142
 Erdej 152, 156, 173
 Erdélyi-havasok 41, 57, 143
Erdeuhath 58, 109
Erdewhath 109
Erdey 152, 173
Erdouhat 109
 Erdő 62
 Erdőhát 58
Eregeteuhig 45
 Eresztvény 134, 165
Erezstewen 134
Eurhig 133
Ewrheegh 82
Ewrheg 82, 133
Ewrhegh 82, 176
 Fancsali-rez 96
 Farkasakasztó 156
Farkasakasztow 156
 Farkas-halom 54, 136
 Farkas-hegy 62
Farkasholm 54, 136
 Farkas-kő 136
Fashalm 87, 134
 Fás-halom 134
Fashalomwereufe 104
Fashalwmoldala 85
 Fátra 26, 32
 Fecske-domb 34, 89
Feerkw 131
 Fehér-halom 131
 Fehér-kő 131
 Feket 64
Feketeerdeu 20
 Feketeerdő 164, 165, 175
Feketehalm 54, 60
 Feketehalom 40, 54, 60
 Fekete-halom 131
Feketeheg 81
 Fekete-hegy 62, 131
Feketeholm 131
Feketeuhalm 40
Feketheerdew 164
Feketheygh 72, 81, 131
fekethekew 100
Felsytethey 101
Fenyemal 107, 108, 134, 148
 Fenyő-mál 134, 148
Fequet 64
 Ferihegy 34
 Fertés-fő 175, 176
Fertysfeu 52, 111, 175
 Filip köve 30
Forkosku 136
 Fruskagora 26
fuegnes humuc 97
 Füzér-kő 130
Fyuzerku 130
Gabberch [ɔ: Galdberch] 48, 149
 Gala 126, 183
 Galambok bérc 136, 176
 Gáld-bérc 48, 149
Galdberch 48, 149
 Galya 17, 18, 126, 127, 149, 181, 183
 Garáb 142, 180, 183
Garaboshalm 72, 84, 127
 Garabos-halom 75, 87, 127, 128, 168, 178, 180
 Garaduc 142, 165
 Gatyaszár 25
Gcohlu [ɔ: Geohlu] 59, 174
Genchi 152
 Gencsi 152, 155
Geohlu 59, 174
Gepusberche 73, 133
 Gerbencs 182
 Geréc-hegy 169
 Geréc hegye 169
Gerechygh 169
Gerechyghy 169
 Gereg 48, 51, 59, 142
 Gereg-hegy 51
 Gereg oldal 51
 Gerend 95
 Gerendes 125, 173, 179
Gerfaberch 49, 73, 74, 134
 Gerinc 160
Geshelwhalm 84, 85, 86, 87, 136
 Geszte 48
 Gete 138, 140, 166
Gethe 138
Gewrseg 93, 94
 Gira 51
 Gira-hegy 51
 Godolya-mál 124, 134
 Golboka 184
 Golcsa-havas(ok) 175
Golombuk berchy 136
 Gorong 95
 Grab 142
 Graduch 142
Grendus 95, 125
Gudulamal 108, 124

Guerbench 182
Gulbuka 184
Guozb [ɔ: *Guozd*] 126
Guozd 126
Guthunchowosa 92, 124
Gutin havasa 124
Gvozd 126
Gyepús bérc 133, 151
Gyérfa-bérc 134
Gyomal 107, 134
Gyomalhege 107, 127
Györ-hegy 94
Gyparhetew 101
Gyrik 51, 142
Gyúl 59, 174
Gyula halma 138, 177
Gyula havasa 138, 148
Gyulahawasa 138
Gyur 94
Gyűr 160
Gyűr-hegy 94
Gyűr-tető 94
Habrefeu 111
Hadaró-domb 159
Hag [ɔ: *Heg*] 61
Hagimastuh 112, 124
Hagmaskwzberche 74, 124
Hagmastuh 124
Hagmás közbérc 74, 124, 150
Hagmás-tő 124
Halagus 154
Halgatoheg 131
Hallgató-hegy 131, 148
Halmod 125, 151, 152
Halom 42, 43, 61, 173
Halom-hegy 151, 169
Halom hegye 151, 169
Halumdumb 90
Halyagos 62, 63, 154
Haraduk 169
Harmuhig 81
Három-Bogárfű 128, 130
Három-hegy 30, 87, 130, 149, 177
Harum Bugarfyu 131
Harumheg 81, 131
Harypan few 111
Hasadt-kő 148, 177
Hasathkeu 39, 100, 148
Hásmány-hegy 107
Hát 43
Hatarushalum 85
Hátulsó-hegy 63
Hauas 92
Heg 61
Hegalya 57
Hegesholm 73
Hegesholmir 84
Hegest 156, 157
Heghalya 57
Heghor 113, 166
Hegis 157
Hegy 15, 16, 42, 61, 160
Hegyalja 57
Hegyes 130, 151, 160
Hegyes-bérc 87
Hegyesd 156, 157
Hegyes-domb 130
Hegyes-halom 130
Hegyes-hegy 72, 176
Hegyes-kő 87, 99, 130
Hegyláz 175
Hegymagas 32, 60, 79
Hegy-magas 54
Hegyoldal 160
Hegytető 160
Herák 46
Herák-högy 46
Hetény 138
Hethen 138
Heuhalom 87
Heumaal 107
Heurhegh 82, 3
Hév-halom 87
higysdumb 130
Higysdumb 90
Hococh 145
Hokocs 145
Holboka 55
Holica 126
Holicha 126
Hollokerek 62
Hollókerek 62
Holm 61, 173
Holmheg 151, 169
Holmhyge 151, 169
Holmod 125
Holum 72
Homlokku 99
Homlóló-kő 132, 177
Homlolo kw 99, 100, 132
Homochege 81, 96, 133
Homok-hegy 133, 148, 176
Homoroutetew 101, 124
Homorúaszó 55, 64
Homorú-tető 124, 130, 148
Horgas-havas 92
Hostnice 182
Hosszú-hegy 130
Hosszúrez 96
Hosznice 182
Howos 92
Hő-halom 87
Hradiscsa 184
Hradyscha 184
Hulboca 55
Humukheg 81, 96
Humukteteu 96, 101
Humurozou 55
Hunyad-orum 40
Huruatdyru 94
Hurugteto 101
Huzevheg 72, 81, 130
Huzyazoberch 48
Huzyazov 48
Hyg 61
Hyges 130, 157
Hygeskw 130
Hyges Werk 73
Hygiskeu 100
Hyglaz 175
Hygmogos 54
Hygysholm 130
Hygyshyg 72, 79, 81, 176

Icrushygfew 177
Igfon 165
Ignothauasa 92
Igyfon 165
Iker-hegy 124
Iker-kő 176
Ikres-hegy-fő 177
Ingeberekbercheorra 113
Irsva-bérc 128
Irsva berch 128
Istenek havasa 92
Iván tarja 124
Iwantarya 124
Izsákláza 175
Jászó-havasok 178
Jászói-domb 89
Jaurheg 82, 134
Jávor 135
Jávor-hegy 134, 148, 176
Jawornokthethew 101
Jawrberch 73
Jawurheg 20
Jawurhegye 20
Jazov 178
Jeles bérc 177
Jelusberche 52, 177
Jeneuhug 39
Jenő-hegy 39
Juar 135
Kadicsfalvi-rez 96
Kakod reze 96
Kakullohat 109
Kakulló-hát 39, 64
Káloz 142
Kaluz 142
Kamenahora 181, 185
Kaminat hyg 79
Kana 143
Kan-domb 159
Kan-kő 136
Kánya 143
Kányahegy 72
Kánya-hegy 62, 72
Kapala 184
Kapla 184
Kápolna bérc 137, 176
Kapolnahegh 81
Kaptár-hegy 163
Kaptharhegh 163
Kapula 184
Kapus 49
Kapus-bérc 49, 133
Kapus Byrch 49, 73, 133
Karanch 174
Karancs 174
Karikad 130
Karikád 130
Károlylese 175
Kárpátok 28
Karulesy 175
Kassai-Nagy-hegy 128, 178
Kechkehat 109, 136
Kecske-hát 136, 175, 176
Kékes 34
Kék-halom 177
Kéklő 131, 156
Kék-mál 131
Kelemen-havasok 41, 48
Kelenfeld 59
Kelenföld hegye 59
Kemechehegye 142
Kemecse hegye 142
Kemenc 179, 182
Kemench 182
Kerek-domb 124, 148
Kerekdumb 90, 124
Kereked 61, 165
Kerek-kő 177
Kerekku 177
Kerekmal 106
Kerekud 61, 165
Keresfewhege 57, 58
Keresztes hegye 140
Kereztushege 73, 81, 140
Keruskw 100
Keselyű-halom 136
Keszei-domb 16
Keszei-hegy 16
Kethalm 124, 131
Két-halom 124, 130, 149, 177
Kethomorov 130
Két-homorú 87, 130
Keueczes 132
Keurishig 79
Keurisig 60, 79
Keurus 134
Kevély 129
Kewel 129
Kewes homlok 114
Keykhalm 86, 177
Keykmal 107, 131
Kezepheg 149
Kezerekeorra 113
Király-hegy 149
Kisakasztó bérc 137
Kis-Galya 17, 18, 86, 128, 129, 149, 175
Kis-havas 92
Kis-Köved 129
Kis-Lakos 64, 129
Kis-Magoss 108
Kis-szöllő-domb 16
Kis-Várad 128, 129
Klics 145
Kocsola mála 58, 86, 142
Kokulouhath 39
Kolpakorhana 87
Komló-mál 135
Konc-hegy 62
Konerad 174
Konrád 174
Konyha-hegy 133, 178
Kopasz-domb 16
Korom 46
Korom-hegy 46, 62, 63
Korthweleshygh 82, 176
Kossuth-erdő 62, 63
Kowachseg 93
Kő-hegy 176
Kő-mál 176
Kőpest 141, 142
Kőris 134, 174
Körösfő hegye 57, 58
Köröshegy 60

Körös-hegy 79
 Körtvélyes-hegy 72, 176
 Kővágó-hegy 133
 Kövecses 132, 154
 Kövecses-halom 133, 152, 176
 Köves 46, 132
 Köves-bérc 133, 176
 Kövesd 152, 156, 157
 Köves-hegy 133, 176
 Köves-högy 46
 Köves-lejtő 124
 Köz-bérc 52, 124, 144, 149, 177
 Közbercz 177
 Közép-bérc 52, 64, 144, 149, 177
 Közép-hegy 52, 149, 177
 Közép-kő 52, 144, 177
 Közép-magas 52, 144
 Közép-mál 52, 144, 177
 Közép-tető 144
 Köz-Rez 96
 Kuechusholm 86, 87, 133
 Kues 132
 Kuesberc 176
 Kuesberch 73, 176
 Kuesbere [ɔ: Kuesberc] 176
 Kuesheg 81, 176
 Kuesleuhteu 103, 124
 Kuesmal 108
 Kuhnyaheg 133
 Kuhyg 81, 176
 Kumal 108, 176
 Kumoloumal 107, 108, 135
 Kuna 57, 180, 184
 Kurthwelusheygh 72, 82
 Kuskued 129
 Kuuagoheg 133
 Kuzberch 72, 177
 Kuzdiur 94
 kuzepberch 64, 177
 Kuzepberch 177
 Kuzephyg 177
 Kuzepmal 144
 Kuzepteteu 101, 144
 kuzep teteu 102
 Küngös-halom 139
 Kvithethw 63
 Kvzepberch 177
 Kwcholamala 58, 81, 86, 142
 Kwesberch 73, 133
 Kwna 57, 184
 Kwpesth 141
 Kwzapmogos 94, 144
 Kwzbirch 144
 Kyklew 131
 Kylych 145
 Kyngusholm 139
 Kyralhegh 149
 Kysakazto beerchy 74, 137
 Kysbercz 73
 Kysgala 86, 128
 Kyslacus 64, 129
 Kyswarad 128
 Kysberk [ɔ: -berch] 73
 Kyzepbirch 144
 Ladica-bérc 75, 125, 178, 182
 Ladica hegye 82, 178, 182
 Ladychahyge 82, 178
 Lagkv 133
 Lágy-kő 133, 177
 Lasichaberch 82, 125
 Leankeo 140
 Leány-kő 140
 Lénászó árnyéka 104
 Lénászó-verő 104
 Lencheskolyn [ɔ: -holm] 135
 Lencsés-halom 135
 Lendece mála 47, 75, 125, 168
 Lendeczemaala 47, 107, 125
 Lendva 164
 Lengyel-bérc 62
 Les-hegy 133
 Leshyg 82
 Leső 156
 Lessu 156
 Leushegh 133
 Leythew 103
 Leythewlapossa 103
 Licaskew 100, 130
 Lindua 164
 Lisznec 182, 183
 Litahaberg 126, 170
 Litahaberge 126
 Ló-havas 92
 Lovász-bérc 140
 luazu holma 84
 Lukow 181
 Luwazbeerc 140
 Lwkaskwy 100, 176
 Lyukas-kő 130, 152
 Lyukas köve 176
 Lyukó 181
 Lyznehc 183
 Má' 160
 Machkakw 100
 Machkaluk 142
 Macra 169
 Macskalyuk 142
 Magas 167
 Magasd 129
 Magas-halom 64
 Magas-hegy 129, 167
 Magas-hegy bérce 75, 128, 150, 177
 Magas-mál 108
 magnus mons Cassouiensis 43, 128
 Magoss 108
 Magoss-ódal 108
 Magoss-teteje 108
 Magoss-tető 108
 Magura 26
 Magyar-hegyek 41, 143
 Makján-vára-hegy(e) 139, 178
 Makra 169, 170
 Makyanwarahegy 139
 Mal 161

Mál 42
Málas 95
Malos 95
Maly 155
Mályi 155
Marton-hegy 16
Mathyashege 149
Matra 55, 62, 166
Mátra 14, 32, 40, 55, 62, 166, 184
Mátyás hegye 149, 177
Medekes 64, 143
Mediasmaiele 150
Medokys 49, 64, 143
Medues 141
Medves 141
Medyesholm 87
Meez 132
Meggyes-mál eleje 150
Mehheg 82, 136
Méh-hegy 136
Meleekhegh 60, 81, 131
Meleghegy 60
Meleg-hegy 131, 148, 177
Méneserdei-bérc 62, 141
Meneserdeyberch 62, 73, 141
Mesces 132
Mész 132, 133, 174
Meszes 132, 154
Meszesalja 57
Meszes-mál 176
Mész-kő 133
Mezesallya 57
Mezesmal 107, 108, 176
Mezkw 133
Mező-havas 92
Michalhazateteye 102
Mihalhazatety 102
Mihalzatety 102
Mihályháza teteje 102
Mike halma 138
Miklósluga 42, 175
Milic-kő 75
Mincsol 26
Mindszent hegye 137
Miskó 138, 165
Mogosheg 129, 167
Mogoshegbercy 128
Mogosholom 64, 85
Mogosmal 108
Mogusd 129
Mogyoród 155
Mogyorókerek 62, 164
Mogyorós 135, 174
Mogyorós-hegy 135
Monmulathow 156
Monorod 155
Monorokerek 62, 164
Monoros 63
Monorosheg 82
Monoroshig 135
Mons 82, 162
Mons Ferrei 133
mons Kelenfeld 59
mons presbiteri 140
Mons Sacer Pannoniae 60
Mons Sancti Martini 48, 59, 137
mons Sancti Thome 48, 137
Mons Sancti Witi 48, 137
Mons Sancti Witi 137
Mons Sancto 137
mons Zamard 59
montes turtur 35
Monymulató 32, 156
Mulató-hegy 32
Munoros 135
Munuhpest 26, 32, 141, 175
Mykehalma 138
Myklousluga 42, 175
Myndzenthhegye 81, 137
Mysko 138
Nadasd 156
Nádasd 156
Nádasd-bérc 56
Nadastdbirch 56
Nagbokouina 129
Nag gala 128
Naghegh 64, 81, 129
Nagthethew 101
Nagy-bérc 129, 148, 177
Nagy-Bukovina 129
Nagy-dél verője 124, 125, 175, 177
Nagy-Galya 17, 18, 128, 129, 149, 175
Nagy-gyűr 64, 124, 129
Nagyhalom 85
Nagy-havasok 148
Nagy-hegy 64, 129
Nagy-Jene-tető 39, 40
Nagykedelen-bérc 58
Nagy-Magoss 108
Nagy-Milic 62
Nagy-Rez 96
Nagy Sándor halma 26
Nagyszappany 51
Naszály 181, 184
Nazal 184
Nedele 20, 170
Nemigeholma 84
Nerce 135
Nergesberch 73, 130
Nerges berch 70, 73, 74, 176
Niresbeerc 40, 73
Nogberch 177
Nog berch 73, 129
Nogberk [o: Nogberch] 177
Nogdelwereie 124
Nogerdeuorra 113
Noggala 39
Nogh Gyur 64, 94, 124
Nogholm 87
Nogkedehelenberch 58
Nulos 48
Nulosberch 48, 73, 176
Nyr 59, 142
Nyrberch 73
Nyres 134
Nyvrkv 100
Nyárs-hegy 137
Nyasheg 137

Nyerce 135, 184
 Nyerges-bérc 130, 148, 176
 Nyír 59, 142
 Nyíres 134, 152, 154, 174
 Nyulas 47, 48, 50, 51
 Nyulas-bérc 47, 48, 50, 51,
 176
 Nyulas-hegy 50
Nyuluar 137
 Nyúlvár 137
Oduoskw 100, 130
 Odvas-kő 130
Ogogovs berch 70, 73, 176
Ogyogos 132
 Olt reze 96
 Omboz 65
 Orl 179, 184
 Orló hegye 47
Orlowhege 47
 Ormos 95
 Oroszlán hegye 136
 Oslina-hegy 47
Oslynaheg 47
 Osztra 51, 181, 184
 Osztra-hegy 51
 Osztri-hegy 168
 Osztrovszki-hegység 32
Oztro 184
Oztryhyg 168
Ozywberch 50, 72
 Öcsöd halma 138
 Ökörmező 55, 64, 141, 175
 Ökrös 135, 152, 154
 Ölyves 154
 Ölyves-bérc 136, 176
 Ördög gáta 140
 Őr-hegy 62, 133, 176
Paal 138
Pacostu 143
 Pajna 62
 Pákozd 143
 Pál 138, 165
 Palaszkabükke 175
Palazkabiky 175
Panky 59
 Pannonhalma 43, 60
 Pannónia hegye 143, 150
 Pannónia Szent hegye 143
 Papaj 126
 Paphomoka 45, 97
 Pap-mál 140
 Páska-hegy 63
Pastorreu 55
 Pásztorrév 55
 Pata halma 19
Pataholma 19
 Pelecske 181
Pelis 127
Pelishig 128
Pelleczke 181
 Pete bérc 138
Petheberche 138
Peturgyure 94
 Pilis 14, 34, 40, 55, 62,
 127, 166, 179, 181
 Pilis-hegy 82, 128
 Piliske 127, 182
 Pippincs 145
 Pizun 126
Ples 55, 62, 127
Plesca 182
Plys 127
 Pod 126, 170
 Poddráj-bérc 142
Podriaybirch 73, 142
Popmal 20, 140
Popol 126
Posogahouosa 150
 Pozsega havasa 150
 Presbiter-hegy 140
Ptasnik 49
 Püspöki-mál 64, 140
Pylis 183
Pyppinch 145
Pyspukmal 20
Pyspukymal 64, 140
Rakatyasholm 87
 Rárós 135, 174
Rarous 135
 Ravaszlyuk 136, 164, 174
 Ravasz-mál 136
 Remete-hegy 63, 140
Remetehyg 140
Rewfaorumya 114
 Reza 96
 Rezi-hegy 96
Riegel 170
 Rigel 170, 185
Rowozlyuk 136
Rowozmal 136
 Rögös 154
 Ruben hegye 19
Rubenhyge 19
 Ruda 183
 Rudas 180, 183
Rugus 154
rupes Wesprimiensis 59
Rvvozlik 174
 Saagh 61
Saarsumlu 128
Sacer Mons Pannoniae 43,
 143
Sacorou 130
 Ság 61
Sant Martinberc 60
Sarkanheg 149
 Sárkány-hegy 149
 Sátor hegye 87, 130
Satormal 108
 Sátor-mál 108
 Sátoros 130
Saturhygy 40, 130
Saturus 130
Sceleu Holmy 135
Sceleushyg 82, 176
Scellemen 127
Scelves mogos 94
Seeg 86
Seesecfehe 111
 Ség 161
Segfeu 93
Seguagas 93
Seleumal 49, 74, 107, 176
Selez 138
Seperdeo 165

Serne holma 84
Sertés-hegy 136, 148, 176
Serteshegy 82
Sertes hegy 82, 136
Setethbyk 141
Sík-havas 92
Sipek-hegy 168
Sloykkeve 49, 74, 125
Solyomkeo 176
Sólyom-kő 99, 176
Somlo 152
Somló 32, 61, 132, 152, 156
Somlyo 61
Somlyó 32, 61, 132, 152, 156
Somlyohegy 61
Somogy 132, 134, 152, 155, 174, 179
Somos 132, 154
Somos-bérc 176
Somos bérce 134, 151
Somos-mál-bérc 75
Somusberche 73, 134
Sötétbük 141, 165
Sukoró 58, 61, 130
Sumus 49, 73, 154, 176
Sükői-rez 96
Symug 134
Sypkheg 168
Szabadhegy 54
Szabatin 126
Szaduszka 183
(S)zalatna bérce 56, 75, 168, 178, 182
Száldob-bérc 134
Szappanyos 51
Szappanyos-hegy 51
Szár-hegy 63, 177
Szárhegy-erdő 63
Szár-homok 124, 131
Szár-Somlyó 128, 132
Szarvashalom 54
Százhalom 60
Szederjes árnyéka 104
Szederjes vereje 104
Szederjes-kő 134, 176
Szeghalom 54
Szék-árnyék 104
Szék vereje 104
Székely-bérc 140
Szelemen 127
Szemerkes 134
Szemlő-hegy 63
Szent Gellért-hegy 49, 140
Szent György-hegy 49
Szent-hegy 137
Szent Kereszt 159
Szent-Kereszt-hegy 159
Szent László-hegy 49
Szent Márton-hegy 59
Szent Márton hegye 59, 137
Szent Mihály-hegy 49
Szent Tamás-hegy 137
Szent Vid 49
Szent Vid-hegy 137
Széperdő 165
Szép-havas 133, 151
Szép-les havasa 133
Szernye halma 150
Szihalom 138
Szilad 134, 152
Sziles bérce 134, 151
Szilfa bérce 176
Szilvádi-domb 159
Szilvádi-hegy 159
Szineg-fő 48
Szirk 174
Szitnya 179, 181, 182
Szlovik köve 125, 168, 178, 183
Szólát hegye 138, 177
Szol-hegy 178, 183
Szöglet-havas 92
Szöllőhegy 16
Szóló-halom 135
Szólóhegy 160
Szóló-mál 30, 107, 176
Szólós 174
Szólós-halom 135
Szólós-hegy 176
Szulimán 107
Szür-kő 131
Tapolca 141, 164
Tarcal-havasok 139
Tarcalhegy 107
Tátra 26, 35, 55
Tebe orra 124, 148
Tebe vra 113, 124
Telekes-köz 177
Terem-halom 138
Teremholm 85, 138
Tetétlen 35
Teteuetlen 35
Tetheu 101
Tető 160
Thelekuskuz 177
Thoumal 141
Tilalmas 51
Tisza-kő 135
Tizakeo 135
Tó-bérc 141
Toberch 141
Tóbiáslese 175
Tobiaslesy 175
Tó-mál 141
Topolcha 141
Tortol 139
Trebisc 55
Tribecs 55
Triti 55
turbagh 97
Turk 174
Turobag 97
Túsó-hát 46
Türk 174
Tynnye 59
Uertis 168
Új-hegy 159
Új-mál 143
Új-rez 143
uoas seg 93
Urasági-erdő 62, 63
Uuertis 138

Ülő-domb 16
 Ūrge-hegy 159
 Ūver-tető 4
 Vad-Somló 128
Vadsumlo 128
 Valcs 145
 Vámos reze 64, 124, 125,
 144
Vamusreze 64, 96, 124, 144
 Vár 136
Varaso-havas 92
 Vár-Bükk-fő 128, 149
 Várerdő 62, 174
Varfeereh 111
 Vár-hegy 60, 138, 176
 Vár hegye 176
 Vas-hegy 133
 Vátolyaszó-tő 175
Vchedholma 138
 Vecel 138
Vecul 138
 Velken havasa 64
Velkenhawasa 64
 Veres-Hlinik 56
Verespiliske 127
 Veres-Piliske 127, 128
 Verő-mál 64, 131, 132, 177
 Vértes 40, 62, 82, 138,
 165, 166, 167
 Vértes hegye 82, 125, 167,
 168
Vertus 62, 168
 Veternyik 183
Vgmogos 60, 79, 94
 Vidosza bérce 168, 178
Viduztaberche [ɔ: *Viduza*]
 168
 Világos 131
 Visnyice 182
 Vizoka 167
 Vizoka hegye 47, 125,
 150, 167, 178, 184
 Visszhang-domb 159
Vmbuz 65
 Vörös-kő 131, 148, 177
Vrdungata 140
Vrmus 95
 Vütöm 28
Vylagus 131
Waarheg 138
Walch 145
Warbykfew 129
Warerdev 62, 174
Warhegh 73, 138
Warhygi 176
Watulozoutu 175
Wegsaghauasa 20
Wela [ɔ: *Bela*] 144
Wereshlynnnyk 56
Weresku 100, 131
Wereumal 64, 104, 107
Werewmal 104, 107, 131
Werteshege 125
Wertwshege 168
Wirthis 168
Wkrws 135
Wkurhigh 82
Wkurmezeu 55, 141
Wluesberch 73, 136
Wruzlanhege 136
Wymaal 107
Wymal 143
Wyriz 143
Wysniche 182
Wyzukahigy 47
Wyzukahyge 125
Ykerheg 81, 124
Ykurku 176
Ysaacласa 175
Zaarhegy 131
Zaarholm 84
Zaarhunk 124
Zabathegh 54
Zahkerezttethetu 101
Zajnat-tető 40
Zakathegh 79
Zalathnaberche 56, 168
Zaldoberch 73, 134
Zarheg 81, 177
Zarhomok 97
Zarhyg 81, 131
Zarnahyge 168
Zarnohygy 15, 125
Zarrazberch 72
Zaurs 145
Zazholm 60
Zederiesku 99, 100, 134
Zegholm 54
Zekelberch 140
Zelemen 127
Zemerkus 134
Zenkeholma 84
Zephauas 92, 133
Zepleshauasa 133
Zeravzek 128
Zeuleus 174
Zevlevmal 106, 176
Zewlesholm 87, 135
Zirku 99, 100, 131
Zobor 14, 26, 137
Zobothin 126
Zobur 137
Zolachyuge 138
Zolheg 178
Zorvosholm 54
Zouafeereh 111
Zucule 74
Zudzica 183
Zylfabercy 73, 176
Zylisberche 134
Zylod 134
Zyn[a]gfev 48, 111, 166
Zynuahomoka 97
Zyrk 174
Zywrkew 131
Zywrkw 100
Zsarna hegye 178
Zsarnó hegye 15, 125, 127,
 150, 178
Zsarnó-szeg 128
Zselic 138
Zsiga 46
Zsiga-domb 46
горы Угорьския 41, 143

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN: *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA: *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA: Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA: *Adatok a népnévvvel alakult régi településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.